

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

Людмила Томусяк
Наталія Руснак
Іванна Струк
Оксана Максим'юк

**СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА МОВА:
ТЕОРЕТИЧНО-ПРАКТИЧНИЙ
КУРС МОРФОЛОГІЇ**
Частина 1

Навчально-методичний посібник

Чернівці
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
2024

УДК 811.161.2'366(076)
Т-568

Рекомендовано до друку Вченою радою Чернівецького
національного університету імені Юрія Федьковича
(протокол № 7 від 29 квітня 2024 р.)

Рецензенти:

Котович В. – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

Супрун В. – доктор філологічних наук, професор кафедри журналістики та українознавства Національного університету водного господарства та природокористування.

Томусяк Л., Руснак Н., Струк І., Максим'юк О.

Т-568 Сучасна українська мова : теоретично-практичний курс морфології (Част. 1): навч.-метод. посібник. / Л. Томусяк, Н. Руснак, І. Струк, О. Максим'юк. Чернівці : Чернівецьк. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2024. 224 с.
ISBN 978-966-423-854-7

У посібнику представлено загальні відомості про морфологію як розділ граматики, подано термінологічний апарат цього розділу мовознавства, розглянуто іменні частини мови (іменник, прикметник, числівник і займенник) з боку граматичної будови й функціонування. Кожна з тем містить теоретичні відомості (опорний конспект лекції), питання-рефлексії навчальних досягнень студентів, систему контрольних-корекційних та тестових завдань.

Навчально-методичний посібник призначено для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 035 Філологія в галузі знань 03 Гуманітарні науки (ОПП «Українська мова і література»).

УДК 811.161.2'366(076)

© Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича, 2024

© Л. М. Томусяк, 2024

© Н. О. Руснак, 2024

© І. М. Струк, 2024,

ISBN 978-966-423-854-7 © О. В. Максим'юк, 2024

ЗМІСТ

ВСТУПНІ ЗАУВАГИ	6
Тема 1. МОРФОЛОГІЯ ЯК РОЗДІЛ МОВОЗНАВСТВА. ОСНОВНІ ПИТАННЯ МОРФОЛОГІЇ	8
Теоретичний аспект	8
Рефлексія навчальних досягнень	17
Контрольно-корекційні завдання	18
Тестові завдання	21
Тема 2. СИСТЕМА ЧАСТИН МОВИ В УКРАЇНСЬКІЙ ГРАМАТИЦІ	24
Теоретичний аспект	24
Рефлексія навчальних досягнень	34
Контрольно-корекційні завдання	35
Тестові завдання	38
Тема 3. ІМЕННИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА	41
Теоретичний аспект	41
Рефлексія навчальних досягнень	47
Контрольно-корекційні завдання	48
Тестові завдання	50
Тема 4. ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНІ РОЗРЯДИ ІМЕННИКІВ	53
Теоретичний аспект	53
Рефлексія навчальних досягнень	62
Контрольно-корекційні завдання	63
Тестові завдання	67
Тема 5. МОРФОЛОГІЧНІ КАТЕГОРІЇ ІМЕННИКА. КАТЕГОРІЯ РОДУ	70
Теоретичний аспект	70
Рефлексія навчальних досягнень	81
Контрольно-корекційні завдання	82
Тестові завдання	84

Тема 6. КАТЕГОРІЯ ЧИСЛА ІМЕННИКІВ	87
Теоретичний аспект	87
Рефлексія навчальних досягнень	91
Контрольно-корекційні завдання	92
Тестові завдання	94
Тема 7. КАТЕГОРІЯ ВІДМІНКА ІМЕННИКІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ	97
Теоретичний аспект	97
Рефлексія навчальних досягнень	105
Контрольно-корекційні завдання	107
Тестовий контроль	113
Тема 8. ПРИКМЕТНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ	120
Теоретичний аспект	120
Рефлексія навчальних досягнень	126
Контрольно-корекційні завдання	127
Тестові завдання	129
Тема 9. ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНІ РОЗРЯДИ ПРИКМЕТНИКІВ. ЯКІСНІ ПРИКМЕТНИКИ	132
Теоретичний аспект	132
Рефлексія навчальних досягнень	142
Контрольно-корекційні завдання	142
Тестові завдання	144
Тема 10. ВІДНОСНІ ПРИКМЕТНИКИ. ІНШІ РОЗРЯДИ ПРИКМЕТНИКІВ	147
Теоретичний аспект	147
Рефлексія навчальних досягнень	154
Контрольно-корекційні завдання	154
Тестовий контроль	157
Тема 11. ЧИСЛІВНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ	169
Теоретичний аспект	169
Рефлексія навчальних досягнень	180
Контрольно-корекційні завдання	181
Тестовий контроль	184
Тема 12. ЗАЙМЕННИКОВІ СЛОВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ	194

Теоретичний аспект	194
Рефлексія навчальних досягнень	199
Контрольно-корекційні завдання	201
Тестовий контроль	204
ЛІТЕРАТУРА	215
ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА САМОПЕРЕВІРКИ	221

ВСТУПНІ ЗАУВАГИ

Навчально-методичний посібник «Сучасна українська мова: теоретично-практичний курс морфології (Частина 1)» призначено для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 035 Філологія в галузі знань 03 Гуманітарні науки (ОПП «Українська мова і література»).

У посібнику представлено загальні відомості про морфологію як розділ граматики, подано термінологічний апарат цього розділу мовознавства, розглянуто іменні частини мови: іменник, прикметник, числівник і займенник з боку граматичної будови й функціонування. За основу викладу теоретичного матеріалу взято функціональну морфолого-синтаксичну концепцію, яка є базовою в частиномовному аналізі морфологічних одиниць.

Кожна з тем містить теоретичні відомості (опорний конспект лекції), питання-рефлексії навчальних досягнень студентів, систему контролюно-корекційних та тестових завдань.

Практичний блок уміщує різнотипні завдання, сформульовані так, щоб спонукати студентів до розмірковування, розвитку їх творчих здібностей. Практичні завдання спрямовані на поетапне виконання того чи того виду роботи із самостійним аналізом результатів та обґрунтуванням висновків.

Система вправ структурована з опертям на принципи розгляду мови як цілісної структури, у якій всі знакові одиниці перебувають у певних відношеннях. Низка завдань побудована на зв'язках з попереднім матеріалом, а частина вправ має прогнозувальний та випереджальний характер.

У методичному посібнику є також вправи для ґрунтовного практичного засвоєння закономірностей будови іменних частин мови, їх парадигматики та структурно-семантичних особливостей. Чимало вправ стилістичного характеру, оскільки проблема мовленнєвої вправності є

особливо актуальною для студентів-філологів. Запропоновано студентам і завдання на текстовій основі: їх аналіз сприятиме розвитку усного літературного мовлення, засвоєнню як мелодики української мови, так і її граматичної будови. Підсумковий характер мають тести, якими завершується розгляд кожної частини мови. Вони допоможуть студентам перевірити рівень засвоєння матеріалу з кожної теми.

Матеріал науково-методичного посібника укладений відповідно до робочої програми.

Тема 1

МОРФОЛОГІЯ ЯК РОЗДІЛ МОВОЗНАВСТВА. ОСНОВНІ ПИТАННЯ МОРФОЛОГІЇ

План

1. Місце морфології в ієрархічній мовній системі.
2. Предмет і завдання морфології.
3. Зв'язок морфології з іншими мовознавчими дисциплінами.
4. Термінологічна база морфології: а) граматичне значення; б) граматична форма; в) граматична парадигма; г) граматична категорія.

Теоретичний аспект

1. Місце морфології в ієрархічній мовній системі

Систему мови утворюють фонетичний, морфемно-словотвірний, лексико-семантичний і граматичний рівні. Вони поєднуються між собою тісними зв'язками й взаємопереходами як від нижчого до вищого, від простішого до складнішого, так і навпаки. Звичайно, ці рівні розглядають лише умовно, відповідно до конкретних потреб лінгвістичного аналізу.

Термін **граматика** походить від гр. *grammatike* – письмовий (*gramma* – буква) і вживається в трьох основних значеннях:

1) це устрій, лад, будова мови, тобто система об'єктивних закономірностей, що діють і визначають способи зміни слів, творення їх та сполучення в реченні;

2) це сукупність правил зміни слів і сполучуваності морфем у слова, слів – у словосполучення і речення, тобто значеннєвих елементів нижчого рангу в значеннєві одиниці вищого рангу з метою реалізації комунікативної і когнітивної (пізнавальної) функцій мови. Існують правила творення слів, правила поєднання слів у словоспо-

лученнях, правила побудови речень і одиниць, більших за речення (абзацу, тексту);

3) це наука про граматичну будову мови, тобто розділ мовознавства, що вивчає закономірності та особливості будови й форм слів, і словосполучень, і речень, і тексту.

Отже, *об'єктом* граматики є структура, будова мовних одиниць.

Як мовознавча дисципліна граMATика поділяється на дві тісно взаємопов'язані галузі наукового аналізу й практичного вивчення мови – *морфологію* і *синтаксис*. Кожна з них має свої одиниці – носії узагальнених граматичних властивостей.

Морфологія (від гр. *morphe* – форма, *logos* – вчення, слово) – одна з частин граматики, яка охоплює граматичні класи слів (частини мови), граматичні категорії цих частин мови та їхні форми.

Одиницею морфології є слово як система словоформ.

Синтаксис вивчає поєднання слів, словоформ у словосполученні та реченні, надфразні єдності, текст.

Одиницею синтаксису є синтаксема (мінімальна семантико-синтаксична одиниця, яка є компонентом семантичної структури речення).

Слово як одиниця мови стосується усіх рівнів – фонетики, лексики, словотвору, морфології, синтаксису. На противагу лексикології морфологія вивчає не індивідуальні, а загальні властивості слів, їх граматичні значення, які набувають у мові спеціального узагальненого вираження. На ґрунті цих загальних властивостей слова як морфологічні одиниці формують морфологічні класи (частини мови), підкласи, типи (наприклад, слова *стіл*, *парта*, *олівець*, *ручка*, незважаючи на індивідуальне значення, виражають узагальнене значення – «назви предметів» і об'єднуються в одну частину мови – іменник).

Слово характеризується граматичним варіюванням. Воно утворює граматичні форми – словоформи (*читав*, *читатиму*, *читав би*; *книга* – *книги*, *книгу*...).

Подібно до того, як варіанти (словоформи) об'єднуються у відповідний інваріант (слово), так і ряди слів виформовують відповідний лексико-граматичний клас – частину мови, що є найвищим виявом системної організації слів.

2. Предмет і завдання морфології

Морфологія як наука передбачає вирішення таких **завдань**:

1) визначення принципів розчленування лексем на словоформи та об'єднання словоформ у лексеми;

2) з'ясування частини семантики слова як морфологічної (узагальненої) одиниці;

3) обґрунтування переліку морфологічних категорій та їхньої природи;

4) опис сукупності формальних засобів, закріплених за відповідними частинами мови та їхніми морфологічними категоріями [19, с. 7].

Морфологія стосується як значеннєвих, так і сполучувальних властивостей словоформ. Це означає, що морфологія в деяких своїх особливостях прилягає до словотвору, саме до тієї його частини, об'єктом якої є формальна структура мовних одиниць, а в деяких – до синтаксису, де внаслідок сполучуваності з іншими мовними компонентами слово зазнає видозмін.

Таким чином, *об'єктом* морфології є морфологічне слово, система його граматичних форм. Морфологія вивчає граматичне значення, граматичні форми, граматичні категорії, граматичні класи слів (частини мови). Це *предмет* морфології.

3. Зв'язок морфології з іншими мовознавчими дисциплінами

Морфологія пов'язана з іншими мовознавчими розділами.

Найтісніший зв'язок між морфологією і синтаксисом. Морфологія вивчає зміни форм слів. Але ці зміни виникають лише тоді, коли слова поєднуються між собою в

реченні (*лежить книга, немає книги, завдячувати книзі, бачу книгу, задоволений книгою, напис на книзі*) (словоформи іменника реалізуються в синтаксичних сполучках). Це по-перше.

По-друге, значна частина синтаксичних явищ зумовлена морфологічними: якби в українській морфології не було наказової форми дієслова, сурядних і підрядних сполучників, то не було б у синтаксисі спонукальних конструкцій, складнопідрядних і складносурядних речень.

По-третє, зв'язок між морфологією і синтаксисом такий тісний і складний, що віднесення окремих граматичних явищ до морфології чи синтаксису не може бути розв'язане однозначно. Наприклад, активний і пасивний стан дієслів – явище більше синтаксичне, ніж морфологічне, те саме можна сказати і про категорію відмінка іменника, про рід, число, відмінок прикметника.

Зв'язок морфології з фонетикою виявляється в тому, що звуки, наголос, інтонація є матеріальною основою морфології, синтаксису як граматики і взагалі мови (*руки – руки, стіл – стола*). У мовознавстві виокремилась галузь знань – морфонологія, яка вивчає фонетичні явища (передовсім чергування звуків) у граматичних формах (*книга – у книзі. писати – пишу, водити – воджу*).

Морфологія нерозривно пов'язана з морфемікою (яку в середині ХХ сторіччя виокремлено з морфології).

Зв'язок морфології з лексикологією в тому, що:

- 1) лексичне й граматичне значення поєднуються в слові;
- 2) граматичне значення не може існувати без лексичного (і навпаки);
- 3) граматичне значення формується на основі лексичного;
- 4) лексичні значення зумовлюють певні граматичні явища (наприклад, семантика дієслова зумовлює відмінки іменника).

Правильне розуміння суті граматики як науки неможливе без глибокого усвідомлення об'єкта її дослідження, тобто того, які саме риси чи особливості мовних явищ вона вивчає.

Досліджувані граматикою мовні явища знаходять своє узагальнене відображення в значеннях понять, якими вона оперує. Одним із найважливіших понять є граматичне значення.

Значення – це зв'язок звукового комплексу з денотатом. Цей зв'язок формується в мовній свідомості людей і передається з покоління в покоління. Слово притаманне передовсім лексичне й граматичне значення. *Лексичне значення* – це таке значення, яке позначає конкретне явище, предмет, поняття. Це зміст слова, пов'язаний із номінацією. Лексичне значення відображає явища об'єктивної дійсності – назви предметів, дій, якостей, це усвідомлена співвіднесеність слова з певним предметом чи явищем навколишнього світу.

Крім лексичних значень, є й інші значення – граматичні. Окремі мовознавці вважають, що граматичні значення не співвідносяться з дійсністю і не виражають ніякої семантики. Однак граматичне значення теж відображає реальну дійсність. *Лексичне значення* відображає сам предмет чи явище (співвідноситься з ним), а граматичне – реальний вияв того, що відображено в лексичному значенні слова, тобто невідривні характерні особливості предметів і явищ, їх прояви в дійсності.

Лексичних значень (повнозначних) у мові стільки, скільки існує пізнаних людиною предметів і явищ, а граматичних – значно менше: їх є невелика, відома нам кількість. Це можна пояснити тим, що в них відображені такі прояви або вияви предметів і явищ, які є однотипними для багатьох однорідних. Зокрема, для всіх предметів, осіб, істот однотипними є: 1) кількісний вияв – відображений в граматичному значенні числа; 2) якісний вияв – виражений у граматичному значенні роду; 3) відношення до інших предметів та явищ – це значення відмінка.

4. Термінологічна база морфології: а) граматичне значення; б) граматична форма; в) граматична парадигма; г) граматична категорія

Граматичне значення – це узагальнене (абстрактне) мовне значення, яке властиве рядам слів, словоформ і має в мові постійне вираження.

Граматичне значення узагальнює лексичні значення, і виражене воно формальними мовними засобами.

На кожному мовному рівні є абстрактні й конкретні одиниці. У морфології граматичне значення – це абстрактна одиниця, яка реалізується в конкретному вияві – формі слова (згадайте, як перекладається термін «морфологія»).

Засоби вираження граматичних значень:

- ❖ флексія: *земля, земель; сидиш;*
  - ❖ префікси: *читати – прочитати, малювати – намалювати, краще – найкраще;*
  - ❖ суфікси: *читав-читала, мати-матері, плем'я-племені, чисто – чистіше;*
  - ❖ постфікси: *читати – читатися;*
  - ❖ наголос: *воді – во́ди, насіпати – насипа́ти;*
  - ❖ службові слова: *читав **би**, нехай прийде, **більш** вразливий;*
  - ❖ суплетивізм: *ловити – піймати, я – мене;*
  - ❖ чергування звуків (супровідний): *день – дня, аптека – аптеци, писати – пишу;*
  - ❖ словопорядок: *Інтерес породжує любов. Любов породжує інтерес. Гнів викликав біль. Біль викликав гнів.*
  - ❖ синтаксичний зв'язок: *цікаве інтерв'ю – цікаві інтерв'ю; не люблю кіно – (Р.в.) – розповідати про кіно (З.в.).*
- Способи вираження граматичних значень:**
- ❖ синтетичний (простий): граматичне значення виражається у межах одного й того самого слова афіксальними засобами: *книгою* (О.в., ж.р., одн.); *забрати – забирати* (видова пара);
  - ❖ аналітичний (складений): формальним показником грам. значення виступає службове слово: *(більш вдалиий, буду співати);*

❖ аналітично-синтетичний: поєднує афіксальне граматичне оформлення слова з аналітичними елементами: *на столі, у вікні* (М. в.), *співав би* (умовний спосіб дієслова);

❖ супрасегментний – стосується випадків, коли формальну афіксальну нерозрізнювальність граматичних значень компенсує наголос: *кніжки – книжкі; вікна – вікна́*.

Граматичні форми – це засоби вираження граматичних значень; це матеріальне втілення граматичного значення: *перемагаю, переможемо, переможеш, переможете, переможе, переможуть*. Граматична форма вказує, які саме граматичні значення властиві конкретному слову і якими граматичними засобами вони виражені. Наприклад, граматична форма слова *весні* представлена граматичними значеннями іменника – Д. в, одн., жін. рід і виражена флексією *-і*.

Граматичне значення знаходить свій вияв тільки в тій чи тій формі, яка зі свого боку обов'язково спрямована на передачу граматичного значення. Особливістю цієї єдності є й те, що одне й те саме граматичне значення може мати різні матеріальні засоби вираження, або форми. Наприклад, два варіанти форм майбутнього часу – *мріятиму* і *буду мріяти*, дві форми Д. в. одн. іменників чол. р. – *сину* й *синові*. Однак існують і такі випадки, коли різні граматичні значення реалізуються в однакових матеріальних засобах вираження. Наприклад, Р. і Д. відмінки однини іменників жіночого роду: *пісні, межі*.

Упорядкована сукупність граматичних форм слова називається *парадигмою*. Вона тісно пов'язана з граматичними категоріями, реалізує їх у закріплених за граматичними значеннями формах.

У широкому розумінні парадигма (від гр. *paradygma* – приклад, зразок) – це загальнонауковий термін (антропоцентрична парадигма дослідження, текстоцентрична парадигма).

У граматиці *морфологічна парадигма* – це сукупність словоформ одного слова на чолі з початковою формою;

сукупність слівформ одного слова, які мають спільну незмінну частину – основу (виразник лексичного значення) і змінну – закінчення (виразник граматичного значення).

Парадигму мають тільки змінні слова. У незмінюваних словах вона відсутня і називається *нульовою*.

Морфологічна парадигма змінних слів твориться відмінюванням (в іменних частинах мови) і дієвідмінюванням (у дієсловах).

Розрізняють повні й неповні парадигми. Наприклад, повну парадигму прикметника складають двадцять вісім морфологічних форм (форми чоловічого, жіночого й середнього родів однини й форми множини). Деякі з морфологічних парадигм бувають неповними. Зокрема, не всім іменникам властиве граматичне значення множини (*синь, сміливість, цукор*).

Протиставлені один одному ряди граматичних форм з однорідним граматичним значенням формують **граматичну категорію**.

Спочатку термін *граматична категорія* мовознавці розуміли досить широко. До граматичної категорії відносили й частини мови.

У курсі «Сучасної української літературної мови» за ред. І. К. Білодіда подано таке визначення: «Граматична категорія – це загальне граматичне поняття, яке ґрунтується на встановленні корелятивної взаємозалежності між двома або кількома граматичними значеннями, що виражається певною системою співвідносних граматичних форм» [76, с. 12]. У «Теоретичній морфології української мови» зазначено, що «граматична категорія є узагальненим граматичним значенням, яке об'єднує низку протиставлених одне одному однорідних граматичних значень і граматичних форм вираження цих значень» [19, с. 28]. У кожній граматичній категорії визначальною є категорійна семантична ознака (напр., узагальнене значення роду, або числа, або відмінка, представлені категорії окремими компонентами).

Компоненти граматичної категорії перебувають між собою в опозиційних відношеннях, при яких один компонент протистойть іншим. Ці опозиційні компоненти граматичної категорії називають **грамемами**. Грамема є видовим поняттям щодо категорії як родового поняття.

Граматичні категорії властиві частинам мови. У морфологічному плані вони найвиразніше відмежовують одну частину мови від іншої. Для існування граматичної категорії необхідна наявність співвіднесеності *загальне-конкретне*. Граматичні категорії зазвичай характеризують за двома ознаками: за кількістю граемем, що утворюють категорію, і за характером відношень між ними.

Граматична категорія – це однотипні граматичні значення, які перебувають в опозиції (напр., категорію роду формують грамеми чоловічого, жіночого й середнього роду, з яких одна грамема протиставлена двом іншим).

За способом вираження граматичного значення категорії бувають словозмінні (майже всі) та несловозмінні (класифікаційні) – категорія роду іменника та частково категорія виду дієслова.

За кількістю граемем – двочленні (категорія числа, категорія виду дієслова), тричленні (категорія роду, категорія часу дієслова). Найрозгалуженіша сукупність форм слів притаманна семикомпонентній (семиграмемній) категорії відмінка.

Отже, морфологічна категорія – це узагальнене граматичне значення, репрезентоване рядом граемем і виражене здебільшого граматичними засобами.

Рефлексія навчальних досягнень

1. Поясніть тезу: *Мова – це ієрархічна система.*
2. Які значення має термін *морфологія*?
3. З якими мовознавчими дисциплінами пов'язана морфологія? У чому полягає зв'язок морфології з фонетикою, морфемікою, з лексикою, синтаксисом?
4. Які лінгвістичні значення має *слово*? Чому *слово* вивчається у лексиці? Які особливості вивчення *слова* в морфології?
5. Що є об'єктом вивчення морфології? Що є предметом вивчення морфології?
6. Які основні поняття морфології? Що таке граматичне значення?
7. Які засоби є виразниками граматичного значення?
8. Що є матеріальним втіленням граматичного значення? Чому граматичне значення невід'ємне від граматичної форми?
9. Яке граматичне поняття абстрактніше: граматичне значення чи граматична категорія? Що таке граматична категорія?
10. Схарактеризуйте граматичні категорії за кількістю членів. Наведіть приклади.
11. Якими бувають граматичні категорії за способом вираження граматичного значення?
12. Які граматичні категорії властиві іменнику, прикметнику, займеннику, числівнику, дієслову, прислівнику? Схарактеризуйте їх.
13. Що таке граматична парадигма? Що є одиницею граматичної парадигми?
14. Як трактується в морфології слово й словоформа?
15. Яка частина мови має найбільшу парадигму й чому? Яку парадигму має іменник, прикметник, числівник?
16. Які бувають парадигми за кількістю членів?
17. Результатом якого явища є парадигма?
18. Що таке словозміна? Які є види словозміни?
19. Що таке відмінювання? Які частини мови відмінюються?

20. Що таке дієвідмінювання? Яким частинам мови притаманне дієвідмінювання?

21. Якими способами можуть виражатися граматичні значення?

22. У чому сутність синтетичного способу вираження граматичного значення?

23. Які мовні засоби належать до синтетичного способу вираження граматичного значення?

24. Як називаються морфологічні форми, у яких граматичне значення виражено синтетичним способом?

25. Який спосіб вираження граматичного значення називається аналітичним? Які граматичні форми називаються аналітичними?

26. У чому сутність суплетивного способу вираження граматичного значення?

Контрольно-корекційні завдання

Завдання 1. Установіть частиномовну належність і граматичні значення кожного слова в поданих реченнях.

1. *Коли б не ліс, не знали б ми про те, що є фіалка й пролісок на світі, як у маю конвалія цвіте – найкраща, найніжніша поміж квітів* (М. Познанська). 2. *Коли на зиму птавці відлітають, чомусь вони щороку повертають, здолавши даль і натомивши крила, на землю ту, яка їх породила? Коли Вкраїну люди покидають, хіба вони не відають, не знають, що за морями відшукати щастя, лишивши рідну вотчину, не вдасться?* (М. Луків). 3. *Білі хмари, вітрами стомлені, зачепившись за гору, сплять* (В. Грінчак).

Завдання 2. Запишіть дієслова *плакати, кричати, співати, танцювати, говорити* у формі теперішнього часу другої і третьої особи однини. Схарактеризуйте форми.

Завдання 3. Утворіть дієслова від прикметників *досконалий, новий, легкий, більший* і запишіть їх у формі

майбутнього часу другої особи множини. Вкажіть спосіб творення дієслова та засоби вираження граматичного значення.

Завдання 4. Утворіть дієслова від слів *нянька, герой, закон, учитель*, запишіть їх у формі наказового способу третьої особи множини. Схарактеризуйте форми.

Завдання 5. Визначте лексичне й граматичне значення поданих слів.

Співати, двійка, птах, газетяр, весело, сміливість, сім, спати, залізний, нагородити, благородний, сто сорок, якийсь, ніякий, по-нашому, двієчник, подвоїти, книгарня, книга, книжний, залізо, веселитися.

Завдання 6. Визначте граматичне значення наведених словоформ. Вкажіть засоби вираження граматичних значень.

Широкому, півднем, здійснюватиму, хор, щиросердно, доброта, морквяною, одинадцятьох, сто сорок другому, мене, ким-небудь, мелють, хочуть, дбайливіше, нашвидкуруч, ансамблю, подорожжю, спросоння, полете, метімо, збив би, озброєного, спостерігати, вічним, ваших, чогось, здійснення, ти.

Завдання 7. Визначте граматичні значення словоформ. З'ясуйте, які морфеми є виразниками граматичного значення.

Коліщаті, швидший, поросяти, благороднішому, панівний, пожовклий, перемелений, замкнутий, відповідав, радітимемо, героїство, пояснюючи, надіславши, героєві, океану, ректори, у полі, абзаци, воля.

Завдання 8. Назвіть способи й засоби вираження граматичних значень, охарактеризуйте їх у кожному конкретному випадку.

Намалював – намалював би, вікна – вікна́, долоні – на долоні, розумний – розумніший, ломити – зламати, прилітати – прилетіти, склика́ти – склікати, я – мене, зухвалий – більш зухвалий, вишиває – хай вишиває, день – дня, стелити – застелити, аптека – аптеці, наша леді – наші леді.

Успіх супроводжує настрої. – Настрій супроводжує успіх.

Завдання 9. Які граматичні категорії ілюструють наведені ряди слів?

1. Студент – студенти, мрію – мріємо, твій – твої.
2. Навчаюсь, навчався, буду навчатись.
3. Співає, співав би, хай співає.
4. Сім, семи, сімом...
5. Зрозумів, зрозуміла, зрозуміло.
6. Вирішую, вирішуєш, вирішує...
7. Друкувати – надрукувати, везти – привезти.
8. Будувати – будуватися, писати – писатися.

Завдання 10. Визначте граматичні категорії, які властиві наведеним рядам слів.

Бажання, бажати; берег, береговий; свій, присвоїти, свояк, по-своєму, присвоєння; двадцять, двадцятка, двадцяттеро, двадцятиметровий; три, трійка, потроїти, потрете; веселий, весело, веселіти; лимон, лимонний; ой, ойкати, ойкання; учитель, учительський, учительчин, учительювати.

Завдання 11. Визначте граматичні значення наступних словоформ. Вкажіть засоби й способи вираження граматичних значень.

Нехай варять, думаймо, мене, будуватися, у депо, будеш працювати, працюватимеш, здійсниться, нами, левеняті, зрізав би, радіє, щастило б, у лісі, більш вимогливий, дбайливіший, найбільш вдалий, якнайкоротше, цонаймиліший, врахував би, відгадайте, взяти, буду

мислити, біжте, горобенятко, тигрові, вовку, Лондона, великого, няньці, перемелений, віддячивши, засохлий, сварливий.

Завдання 12. Доберіть початкові форми до наведених словоформ.

Вісьмом, п'ятнадцятеро, десятки, давав би, пригадаймо, буду кричати, зав'язав, леш, їси, наклеїш, непокоїться, доброму, конем, відпочинку, радістю, хочемо, врятуймо, присідатимете, білішому, хай кричить, найщасливішим, гордістю, будь у чому, зав'язі, принципам, у містах, дешевше.

Завдання 13. Утворіть і запишіть а) часову парадигму дієслова *заглядати*; б) способову парадигму дієслова *веселитись*. Схарактеризуйте форми.

Завдання 14. Запишіть три іменники з неповною відмінковою парадигмою і три дієслова з неповною особовою парадигмою. Поясніть їх.

Тестові завдання

1. Вкажіть, яке з тверджень є правильним:

- а) «Грамати́ка – це наука про звукову систему мови»;
- б) «Грамати́ка – це наука про правильне вживання слів»;
- в) «Грамати́ка вивчає лексичний склад української мови»;
- г) «Грамати́ка – це розділ мовознавства, що вивчає закономірності та особливості будови й форми слів, словосполучень, речень».

2. Продовжте визначення: «Об'єктом морфології є...»

- а) слово, творення його граматичних форм;
- б) з'ясування семантики слова;
- в) обґрунтування переліку морфологічних категорій;
- г) вивчення словосполучень.

3. Яке з визначень є правильним: «Граматичне значення – це...

- а) модель, схема організації мовних одиниць;
- б) єдність двох або більше однорідних формально виражених граматичних явищ;
- в) однозначна відповідність кожного компонента-словоформи парадигми й пов'язаного з ним спеціального форманта;
- г) узагальнення лексичних значень, яке виражається формальними мовними засобами.

4. Яке з визначень є правильним: «Граматичні форми – це...

- а) різновиди одного й того самого слова, тотожні лексично, але протиставлені за граматичним значенням;
- б) незмінні, постійні показники слова, що дають йому певну класифікацію;
- в) будь-який клас мовних одиниць, протиставлених одна одній;
- г) закріплений порядок розташування компонентів-словоформ парадигми.

5. Продовжте визначення: «Граматична категорія – це ...

- а) загальне граматичне поняття, яке ґрунтується на встановленні корелятивної взаємозалежності між двома або кількома граматичними значеннями, що виражаються певною системою співвідносних граматичних форм;
- б) матеріальне втілення граматичного значення;
- в) упорядкована сукупність граматичних форм;
- г) граматичне значення, виражене в межах того самого слова.

6. Які є способи вираження граматичних значень?

- а) префіксальний і суфіксальний;
- б) синтетичний, аналітичний;

- в) синтетичний, аналітичний, аналітично-синтетичний, супрасегментний;
- г) синтаксичний, морфологічний, аналітичний.

7. Які є типи граматичних значень?

- а) дериваційні, реляційні, модальні;
- б) синтетичні, аналітичні;
- в) прості, складні, складені;
- г) морфологічні, синтаксичні, лексичні.

8. Якого походження термін «граматика»?

- а) латинського;
- б) грецького;
- в) французького;
- г) польського.

9. Що є об'єктом граматики?

- а) лексичний склад мови;
- б) звуковий склад мови;
- в) будова мовних одиниць;
- г) словотвірний аналіз слів.

10. Продовжте визначення: «Грамматична парадигма – це...»

- а) устрій, лад, будова мови;
- б) сукупність правил зміни слів;
- в) сукупність формальних засобів, закріплених за частинами мови;
- г) упорядкована сукупність граматичних форм слова.

Тема 2

СИСТЕМА ЧАСТИН МОВИ В УКРАЇНСЬКІЙ ГРАМАТИЦІ

Частини мови – це різні формочки, що витинають із суцільного «тіста» дійсності саме «вироби» певного татунку.

Ю. Карпенко

План

1. Поняття про частини мови.
2. Критерії виділення і принципи класифікації частин мови.
3. До історії питання про частини мови.
4. Питання про частини мови в сучасному українському мовознавстві: проблема займенникових слів, службових слів, вигука.
5. Взаємопереходи в системі частин мови.

Теоретичний аспект

1. Поняття про частини мови

Частини мови – одне з найважливіших понять у граматиці. Без нього неможливо вивчати граматичну будову будь-якої мови. Крім того, частини мови є важливим джерелом пізнавальної діяльності людини. Мова не тільки відображає дійсність, а й інтерпретує її. За допомогою частин мови людина диференціює речі, їх якості, процеси, дії, виявляє відмінності в реальному світі й здійснює його категоризацію. Отже, частини мови є важливим способом розуміння й інтерпретації дійсності. З погляду логіки *радіти, радість, радісний, радісно* – це одне й те саме. Ми розрізняємо тут різні частини мови не логічно, а виключно як акти інтерпретації, як спосіб відображення того самого явища. *Частини мови – це різні «фор-*

мочки», що витинають із суцільного «тіста» дійсності саме виробу певного татунку (Радість – це інша формочка, порівняно зі словом *радіти*, інший спосіб інтерпретації певного стану, факт дійсності як субстанція, тоді як *радіти* – це дія, *радісний* – це ознака, *радісно* – спосіб дії).

Розподіл слів за частинами мови є одним із найважливіших завдань граматики як науки. На питання, що таке частини мови, досі немає однозначної відповіді. Частинами мови називають лексико-граматичні класи слів, які характеризуються:

1) спільним категоріальним значенням, абстрагованим на основі узагальнення лексичних значень (напр., у іменників – предметність; у прикметників – ознака предмета; у числівників – число, кількість; у дієслів – процесуальна дія; у прислівників – ознака дії чи ознака іншої ознаки);

2) єдністю морфологічних категорій і правил словозміни (напр., рід, число, відмінок – у іменників; вид, спосіб, час, стан – у дієслів);

3) спільністю основних синтаксичних функцій (у іменника – функція підмета й додатка, у дієслів – присудка тощо);

4) спільністю словотвірних особливостей (суфіксів, напр., *-тель, -ець, -ик, -ник* – для іменників, *-н, -ан, -ськ, -аст* – для прикметників тощо).

Це *гетерогенний* підхід до визначення частин мови (за багатьма ознаками).

2. Критерії виділення і принципи класифікації частин мови

Семантичний критерій (його часто називають визначальним) – передбачає належність до однієї частини мови слів із спільним загальним граматичним значенням, як-от: предметність, дія, ознака тощо. Зокрема, слова зі значенням предметності утворюють клас іменників, хоча до іменників належать слова, які позначають і дійсно предмет (*стіл, книжка*), дію (*ходіння, крик*,

читання), ознаку (*краса, синь, мужність*), кількість (*сотня, двійка*) та ін., але більшість непохідних іменників позначає саме предмети. А дія чи ознака в іменника є определителюю, тобто сприймається як певна субстанція.

Морфологічний критерій – критерій, за яким до уваги беруть своєрідність змінювання слів, тобто інвентар їх форм і парадигм, які є виразниками певних морфологічних категорій. Так, напр., іменники змінюються за відмінками й числами, дієслова – за особами, способами, часовими формами, прислівники не змінюються. Форми слова репрезентують морфологічні категорії частин мови.

Отже, за морфологічним критерієм важливими є а) граматичні категорії та б) парадигматика.

Синтаксичний критерій – критерій, за яким до однієї частини мови відносять слова, які виконують у реченні однакові синтаксичні функції (йдеться про первинні синтаксичні функції). Ю. О. Карпенко вважає його надзвичайно важливим, називаючи речення кузнею, де кувалися частини мови.

Отже, за синтаксичним критерієм найважливішою є синтаксична функція частин мови та синтаксичний зв'язок між ними.

Словотвірний критерій – факультативний. Для кожної частини мови виділяють властивий тільки їй набір словотвірних моделей та інвентар словотвірних засобів. В українській мові можна виділити, напр., низку афіксів, характерних для іменників: *-тель, -ник, -щик, -ар* тощо (*вихователь, учасник, бібліотекар*).

У сучасних підходах до виокремлення частин мови найчастіше усі названі критерії поєднують або ж, вважаючи основними три перші, словотвірний називають допоміжним, додатковим.

Деякі вчені вважають, що, використовуючи три основні критерії, потрібно встановити їх ієрархію. Зокрема, на думку І. Р. Вихованця, базовим критерієм є семантичний (ономасіологічний – здатність бути знаками-назвами), на другому плані – синтаксичний, на третьому – морфо-

логічний. Словотвірний критерій є додатковим (для дискусійних випадків). Цю думку поділяють і Ю. О. Карпенко, і О. Д. Пономарів та ін.

Безперечно, у разі застосування різних критеріїв поділ слів на частини мови буде неоднаковим. Так, виокремлення числівника з погляду семантичного критерію є доречним, а з погляду синтаксичного – зайвим. Службові слова, за морфологічним критерієм, загалом не можна вважати окремими частинами мови.

Щодо принципів класифікації частин мови, то одним із них є здатність або нездатність слова (словоформи) бути самостійним членом речення. Одні словоформи можуть уживатися як його компоненти, виконувати номінативну функцію. Це *самостійні* частини мови. Інші слова самостійними членами речення не бувають, а тільки разом із самостійними словами вказують на зв'язок між словами чи частинами речень. Це *службові* частини мови.

У «Сучасній українській літературній мові» за редакцією І. К. Білодіда класифіковано частини мови на повнозначні й неповнозначні (за наявністю чи відсутністю у слові лексичного й граматичного значень). Службові частини мови (прийменники, сполучники, частку) за цим поділом уналежнено до тих, які не мають лексичного значення. Це заперечив І. К. Кучеренко, доводячи, що немає слів без лексичного значення (зокрема, від відніс прийменники до прислівників із послабленою семантикою). Пор.: *покласти на стіл – покласти у стіл – покласти під стіл; йти до метро – йти від метро; живу і працюю – живу, бо працюю*. Тому в сучасній морфології службові слова розглядають як такі, що мають лексичне значення, оскільки кожне слово становить єдність лексичного й граматичного значення. За характером функції, на думку В. О. Горпинича, частини мови варто поділяти на номінативні, вказівні, зв'язкові (прийменник, сполучник, частка) і виражальні (вигуки). Поділ на повнозначні й неповнозначні (або службові) умовний і не-

прийнятний, бо не охоплює всіх слів (*вигук* не відносять ні до повнозначних, ні до службових), а функції кожної частини мови, які б вони не були (службові чи повнозначні), є однаково важливими. Все, що існує в мовній системі, працює на когнітивну (пізнавальну) і комунікативну функції, тому в ній усе важливе, все повнозначне й водночас службове, бо чомусь служить. Напр., *іменник* служить *дієслову*, яке, зі свого боку, служить іменнику. Немає підстав вважати *прийменник*, *сполучник*, *частку* неповнозначними (неповноцінними) словами. Вони мають усе необхідне для виконання своїх функцій, зокрема «виражають» стільки семантики й таку, скільки і яка їм для цього потрібна. Тому вони також повнозначні, повноцінні у своєму вияві, у своїй функції.

3. До історії питання про частини мови

Питання про поділ слів на класи поставало перед вченими різних епох і народів з давніх часів. Уперше частини мови (як класи слів) були виділені давньоіндійськими граматистами *Яска* й *Паніні* (V ст. до н.е.), які розрізняли в санскриті такі частини мови, як *ім'я*, *дієслово*, *прийменник*, *сполучник*, *частку*. Однак давньоіндійська теорія не була відомою в Європі. Тому майже всі сучасні граматичні концепції частин мови започатковані в часи античної Греції і пов'язані з розвитком логічного аналізу судження, спробою класифікувати слова за певними ознаками. Уже *Платон*, давньогрецький філософ (V–IV ст. до н.е.), висуває положення про те, що в кожному судженні є дві частини: *им'я* і *речення* (дієслово, *рема*).

У IV ст. до н. е. *Аристотель*, учень Платона, виділив чотири класи слів: *ім'я*, *дієслово*, *артикуль* (*розличчя*), *сполучник* (*зв'язка*). Остаточо вчення про частини мови сформувався в олександрійській школі (II ст. до н. е.). *Аристарх Самофракійський* і його учень *Діонісій Фракійський* уперше в грецькій мові виділили вісім груп слів і вперше ввели термін «частини мови» (термін *частини мови* – калька з грецької і латинської *partes orationis* –

«частини + мовлення, речення, висловлення»): *ім'я, дієслово, прислівник, займенник, дієприкметник, прийменник, сполучник, артикль*. Прикметник був об'єднаний з іменником в одній частині мови, оскільки в давньогрецькій мові вони мали спільну систему відмінювання.

Пізніше ця класифікація поширилася на всі європейські, а згодом і на слов'янські мови.

У перших східнослов'янських граматиках, де розглянуті здебільшого явища церковнослов'янської мови, аналіз частин мови поданий у старій традиції, що сягає давньогрецьких граматик.

Так, у рукописній праці «*О осмихъ частехъ слова*», що була укладена на основі перекладу грецьких джерел не пізніше кінця XIV ст. на південнослов'янських землях, ймовірно в Македонії, прийнята давньогрецька класифікація, і цю працю активно використовували в нас у XV – XVI ст.

Помітною подією в розвитку нашої мовознавчої науки був вихід праці *Лаврентія Зизанія «Грамматика словенска»*, написаної церковнослов'янською мовою з великим впливом тогочасного українського живого мовлення і призначеної як підручник для учнів братських шкіл. За тодішньою традицією, Л. Зизаній дотримується системи 8-ми частин мови. Частину мови *различие (артикль)* він визначає як «часть слова скланяема» і ілюструє її займенниками *яко* та *уже*, однак не наводить жодного прикладу вживання артикля в сполученні з яким-небудь іменем. Мабуть, автор бачив, що ця частина мови не властива слов'янським мовам.

У 1818 р. побачила світ перша граматика живої української мови – «*Грамматика малороссийского наречия*» *Олексія Павловича Павловського*, написана російською мовою. Її автор дотримувався також поділу системи мови на вісім частин мови, хоча наголосив, що українська мова *дієприкметника зовсім не знає*, йому відповідає сполучення займенника з дієсловом у теперішньому або минулому часі: *подай свічку, що на столі стоїть; не чує*

тої казані, що дяк читав. Описує детально категорію роду імені, 4 відміни, 7 відмінків, число тощо.

У «Грамматиці руского язька» Якова Головацького (Львів, 1849 р.) названо вже дев'ять частин мови (прикметник виділено в окрему частину мови).

З середини ХІХ ст. у працях з граматики української мови автори послідовно стали дотримуватися системи 9-ти частин мови й прагнули створити українську термінологію для їх позначення замість церковнослов'янської (праці Михайла Осадця (Львів 1862 р.), Пилипа Дячана, Омеляна Огоновського, Омеляна Партицького, С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера та багатьох інших).

Сучасна традиційна українська граматика виділяє десять частин мови: *іменник*, *прикметник*, *числівник*, *займенник*, *дієслово*, *прислівник* (їх називають самостійними, повнозначними), *прийменник*, *сполучник*, *частку* (їх уналежнюють до службових, неповнозначних) і *вигук*.

4. Проблема поділу слів на частини мови в сучасному українському мовознавстві

Питання про частини мови нині є предметом дискусій. Неоднозначною залишається і проблема кількості частин мови.

Для сучасного мовознавства характерним є намагання:

1) відстояти традиційну класифікацію і знайти обґрунтування граматичної та логічної непослідовності цієї класифікації, що виявляється в множинності принципів поділу;

2) збільшити чи зменшити кількість частин мови за рахунок семантико-граматичних груп лексики, які розглядалися в межах традиційної класифікації як підгрупи.

Український мовознавець В. О. Горпинич виділяє дванадцять частин мови, додаючи до традиційних **станівник** (слова категорії стану) (за синтаксичним критерієм) (*Не жаль мені життя, а жаль тії людини, що у мені живе (Леся Українка); Як же тут гарно! Як же тут тихо!* (Леся Українка) і **модальник** (модальні слова) (вставні слова:

очевидно, мабуть, кажуть, на думку тощо: *Населення, на диво, зустріло нас привітно; День, правда, видався тоді теплим і сонячним*).

В. М. Русанівський виділяє шість частин мови: іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник. Службові слова, на його думку, є «*фактично некореневими вільними морфемами, що використовуються для вираження синтаксичних відношень у реченні*» [69].

Сучасні українські граматики І. Р. Вихованець і К. Г. Городенська при класифікації частин мови послуговуються гетерогенною (за кількома різнорідними критеріями) системою трьох принципів (семантичного, морфологічного, синтаксичного). І. Р. Вихованець на основі пріоритетного на його думку синтаксичного критерію виокремив лише *чотири* частини мови: *іменник, прикметник, прислівник, дієслово*. К. Г. Городенська – ще й числівник, однак тільки за однією ознакою – семантичною.

Дві частини мови – іменник і дієслово (оскільки вони формують елементарне речення) – мовознавці уналежнюють до ядра частин мови, а прикметник і прислівник – до периферії частин мови (обидві частини мови, за семантичним критерієм, виражають непроцесуальну ознаку).

У «Теоретичній морфології української мови» зазначено: «*Прийменники, сполучники, зв'язки й частки, виражаючи семантику відношень, не виконуючи семантико-синтаксичних і формально-синтаксичних функцій членів речення і виступаючи морфологічно не членованими граматичними одиницями, функціонують як аналітичні синтаксичні морфемі*. Вони позбавлені в граматичній структурі української мови семантико-граматичних ознак слова, тобто не входять до системи частин мови» [19, с. 22].

Вигуки, на думку авторів, варто розглядати у сфері мовлення, бо вони належать до периферії речення, характеризуючись морфологічною нечленованістю, емоційністю й інтонацією видільності (*Ой лишенько! О Боже! Ох!* – вони не називають, а виражають почуття і волевиявлення мовців).

І. К. Кучеренко пропонує виділяти сім частин мови, обравши за основу семантичний критерій: *іменник, прикметник, числівник, дієслово, прислівник* (об'єднав з прийменниками), *частку, сполучник*.

Отже, у сучасній морфології тривають пошуки нових напрямів у вивченні частин мови.

В українській морфології виділяють самостійні (іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник), службові частини мови (прийменник, сполучник, частка) і вигук. З-поміж самостійних частин мови виокремлюють іменні частини мови (іменник, прийменник, числівник, частка), які об'єднує те, що вони а) виокремились із однієї частини мови – імені (крім займенника); б) мають лексико-граматичні розряди; в) їм властива категорія відмінка, відповідно, морфологічна парадигма (словозміна) формується відмінюванням.

5. Взаємопереходи в системі частин мови

Усі частини мови належать до єдиної лексико-граматичної системи, між одиницями якої існують певні взаємовідношення і взаємозв'язки.

Ці закономірні взаємозв'язки виявляються передусім у взаємопереходах і перетвореннях (*транспозиції*) однієї частини мови в іншу.

Грамматичною основою перехідних явищ у системі частин мови є зміна синтаксичної функції слова, яка спричиняє зміну категоріального і, відповідно, лексичного значення, з'яву нових морфологічних ознак, як-от: *Не завидуй багатому: багатий не знає ні приятні, ні любові – він все те наймає* (Т. Шевченко) // *Дівчина шанує багатого хлопця*. У першому реченні лексема *багатий* виконує функцію додатка, має самостійні категорії роду, числа, відмінка, а в другому ці категорії синтаксичні, у реченні – означення.

Перехідні явища характеризують перетворення в системі, розвиток мови, її життя. Сама система як певна цілість, не тільки не руйнується, а ще більше зміцнюється.

ся й урівноважується. Без них система застигла б, стала нерухомою, змертвою.

Виділяють такі типи перехідних явищ:

❖ **субстантиваци́я** (*майбутнє, минуле, перший, вечний, наречена, наше завтра, голосне ура;*

❖ **ад'єктиваци́я** (перехід дієприкметників у прикметники): *смажений, парений, солений* але: *смажений на салі, парений в печі, солений в діжці;*

❖ **прономіналізація́** (перехід інших частин мови у займенники): *один хлопець розповідав...;*

❖ **адвербіалізація́** (перехід іменників, прикметників, числівників, дієслів у прислівники): *весело, гордо, вниз, лежачи, догори;*

❖ **кон'юнкціоналізація́** (вживання у ролі сполучників найчастіше – займенників, рідше – прислівників): *що, який, котрий, коли, де.*

❖ **препозиціоналізація́** (перехід іменників, прислівників, дієслів у прийменники): *навколо будинку, коло столу, край дороги, назустріч вітрові;*

❖ **партикуляція́** (перехід інших частин мови у частку): *що за слова!; який, собі, вже, там, ось, рівно, і;*

❖ **інтер'єктиваци́я** (перехід інших частин мови й словосполучень у вигуки): *горе!, лихо!, жах!, матінко!, Боже!, пробач, давай, бувайте, куди там!, будь ласка.*

Перехід буває повним і ситуативним. При повному переході похідне слово перестає вживатись у функції частини мови твірного слова: *наречена, вечний*. При ситуативному – похідне слово може функціонувати як різні частини мови: *Наше майбутнє життя в наших руках // Наше майбутнє в наших руках.*

Отже, межа між частинами мови є досить нестійкою, що спричиняє явище морфологічної транспозиції: слова нерідко переходять з однієї частини мови до іншої.

Рефлексія навчальних досягнень

1. Дайте визначення частини мови.
2. Які критерії виділення частин мови?
3. Скільки частин мови в українській мові? Чому частини мови поділяються на самостійні і службові? Які частини мови належать до самостійних, які – до службових?
4. Яке частиномовне значення має іменник, прикметник, числівник, дієслово, прислівник?
5. Які граматичні ознаки має іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник?
6. Які синтаксичні особливості властиві іменнику, прикметнику, дієслову, прислівнику?
7. Чому вигук не належить ні до самостійних, ні до службових частин мови?
8. Які частини мови називаються іменними? Чому? Яка граматична ознака властива усім іменним частинам мови?
9. На які групи розподілено частини мови залежно від лексичного (частиномовного) значення?
10. На які групи поділяються частини мови за наявністю або відсутністю парадигми?
11. Який поділ на частини мови існував в античній філософії?
12. Система частин мови в інтерпретації М. Смотрицького.
13. Як розглянуто систему частин мови в першій граматиці української мови «Грамматике малороссийского наречия» О. Павловського?
14. Які тенденції до виділення частин мови спостерігаємо в сучасному мовознавстві? Схарактеризуйте погляди В. О. Горпинича.
15. Які частини мови виокремлював І. К. Кучеренко?
16. Схарактеризуйте підхід до виділення частин мови В. М. Русанівського.
17. Які погляди на частини мови відображено в концепціях І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської?
18. Що означає термін «морфологічна транспозиція»? Дайте характеристику цього явища.

Контрольно-корекційні завдання

Завдання 1. У поданих реченнях вкажіть самостійні й службові частини мови. Схарактеризуйте їх. Знайдіть випадки переходу слів з однієї частини мови в іншу.

1. *Сліпий не прочитає книги барв, глухий хоралу іволг не почує* (Р. Качурівський). 2. *Пігмей бажа високим буті на зріст, порядним хоче виглядати злодій, завжди злочинець – на словах добродій* (Д. Павличко). 3. *Пахучі схиляючи віти, залиті цвітінням рясним, хотів би я садом шуміти* (В. Сосюра).

Завдання 2. Поясніть, до яких частин мови належать подані слова і які відмінності між ними.

1. *Закон, законний, узаконити, законодавство, узаконений, узаконюючи.*

2. *Ти, тикати (казати ти).*

3. *П'ять, вп'ятьох, п'ятірка, п'ятий, п'ятеро.*

4. *Три, потроїти, по троє, трое.*

5. *Радість, радий, радіти, радо.*

6. *Хід, проходить, прохідний, пішохід, перехожий.*

7. *Зелений, зелень, зеленіти.*

8. *Лісівник, ліс, лісник, лісникувати, лісовий.*

Завдання 3. Знайдіть слова-омоніми, визначте їх різновиди, частини мови належність і граматичні значення. З'ясуйте, за яким основним критерієм визначено частини мови належність цих слів. Зробіть морфемний аналіз слів-омонімів.

Перерізана жила. Вона жила спокійно.

Турботлива мати. Він хоче мати цю книгу.

Купив мила. Старанно мила вікна.

Шию сукню. Повернути шию.

Веселі діти. Він не знав, де діти свої речі.

Три учні. Три цю пляму.

Стріляти найвлучніше. Найвлучніше слово.

Копати глибше. Глибше озеро.

Лютий мороз. Лютий – останній місяць зими.

*Черговій учень. Відповідав черговій.
Привітати в день народження. Зробити вдень.
Сказати востаннє. Стукати в останнє вікно.
Йти на зустріч з друзями. Йти назустріч матері. Бігти
назустріч.*

Сидіти коло столу. Велике коло.

Завдання 4. Визначте, до яких частин мови належать слова. Чи можна за лексичним критерієм визначити частини мови належність слів? Обґрунтуйте відповідь.

Боротьба, боротись; відмова, відмовити; чекання, чекати; розробка, розробити; присвята, присвятити; догляд, доглядати; синь, синій; доброта, добрий; чесність, чесний; трійка, три; оголошення, оголосити; сміятися, сміх; далечінь, далекий; тиша, тихий.

Завдання 5. Визначте, до яких частин мови належать слова. Доберіть до них синоніми.

Ігнорувати, лан, завірюха, думати, радісно, пріоритет, знітитися, лінгвістика, менеджер, асиміляція, дисиміляція, полісемія, диспут, дистанція, антракт, дефект, інтернаціональний, експеримент, ввічливий, аргументувати, неосяжно.

Завдання 6. До яких частин мови належать виділені слова. З'ясуйте, за яким основним критерієм у цьому випадку визначаємо частини мови.

1. **Нехай** те вже давно минуло, а серце любить, поки не заснуло те світло, що живе і без зорі (Леся Українка).
2. Ану, **нехай** і я почую, Яку там пісню ти вдереш – веселую чи жалібну якую (М. Рильський).
3. В курній хаті стало **ніби** видніше (Марко Вовчок).
4. Хвилюється широкій лан зелений, Волошки, **ніби** сині зіроньки, блищать (М. Рильський).
5. **Вздоеж** перону стояло зо два десятки вагонів (Н. Рибак).
6. І найвища, **по-моєму**, це краса вірності (О. Гончар).
7. Весілля першого дня – ото тільки весілля! Все якось **по-божому**: весело, гарно, наче вес-

нянок дівчата грають (М. Стельмах). 8. **Що** маєш казати, **то наперед** обміркуй (Н. тв.). 9. Семенове жито зародило **на диво** (М. Коцюбинський). 10. **Назустріч** летіла снігова рівнина (О. Довженко). 11. Червоне яблучко, та **всередині** черв'ячок (Н. тв.). 12. Коли ж щось умерти повинно, **нехай** помирає біда (Р. Третяков). 13. Не **до ладу** сказати – краще мовчати (Н. тв.). 14. Говори **мало**, слухай **багато**, а думай ще більше (Н. тв.). 15. Там чи купити **що**, чи продати, – зроду-віку не послухає, хоч шкода з того видима буде, вона свого докаже (Марко Вовчок). 16. Буйне, злегка схвильоване волосся, переділене **посередині** голови, обрамляло сумовите личко, стискало вуха і сплетене було позаду на круглій, мов зі слонової кості, шиї у тугий грецький вузол (Б. Лепкий). 17. **Одні** глибини при падінні затримались і повисли, упираючись кінцями в протилежні схили, інші, скинуті на дно, і запрудили потік (М. Погребницький). 18. І він **один** на всім світі, один мене любить (Т. Шевченко). 20. **Один** я на світі без роду, і доля – стеблина-билина на чужому полі (Т. Шевченко). 21. Суворою лінією стоять по степу сторожові могили, насипані, **може**, татарвою, а може, волелюбним козацтвом, що шаблею та мушкетом боронило оці степи від ворожих навал (Г. Тютюнник). 22. І хто зна, хто **може** підслухати, хто розгадає таємну мову природи, хто скаже, про що шепочуть зелені трави мовчазним чорним могилам (Г. Тютюнник). 23. Треба всюди, добрі люди, приятеля **мати** (С. Руданський). 24. Рідна **мати** високо замахує та помалу б'є (Н. тв.).

Завдання 7. Визначте частиномовну належність слів у тексті: за семантикою, морфологічними ознаками, за синтаксичною роллю в реченні.

Не можна ходити по рідній землі, не чаруючись виплеканою народом у віках рідною мовою. У народу немає скарбу більшого, як його мова... Слова – це крила ластівки, вона їх не почуває, але без них не може злетіти. Тож маємо зробити все для того, щоб не згорнулася

крила, не обірвалася золота нитка, яка веде з давнини в наші дні (Ю. Мушкетик).

Завдання 8. Знайдіть слова, які перейшли з однієї частини мови в іншу. Поясніть це явище.

1. *Весна ледачого не любить, вона проворного голубить.* 2. *Одне – в плуг, а інше – в луг.* 3. *Сміливого й куля не бере* (Н. тв.). 4. *Сидить батько кінець стола, на руки схилився* (Т. Шевченко). 5. *Рад був* (Андрій) *жити близько батька, якого любив і поважав* (І. Франко). 6. *Тільки «так» чи «ні», «за» чи «проти» мало сьогодні сенс* (П. Загребельний). 7. *Напроти кабінету – вітальня* (М. Степаненко). 8. *Вони бачать, що відбувається всередині будинку* (В. Лис). 9. *А Яна все-таки зателефонувала напередодні від'їзду* (Є. Кононенко). 10. *Ніби в хаті, на холоді сердешна мати Під тином, знай собі, сидить* (Т. Шевченко).

Завдання 9. Складіть і запишіть речення, у яких би простежувались явища переходу з однієї частини мови в іншу, використавши такі слова:

Край, коло, назустріч, що, вартовий, перший, один, лежачи, варений.

Тестові завдання

1. Які є критерії визначення частин мови?

- а) семантичний і фонетичний;
- б) словотвірний і граматичний;
- в) семантичний, морфологічний, словотвірний, синтаксичний;
- г) лексичний, синтаксичний.

2. В основі виділення частин мови лежить

- а) гомогенна класифікація;
- б) гетерогенна класифікація;
- в) семантична класифікація;
- г) морфологічна класифікація.

3. Яка ознака є доміантною при виділенні частин мови за семантичним критерієм?

- а) своєрідність змінювання слів;
- б) спільне граматичне значення;
- в) однаковість синтаксичних функцій;
- г) спільність словотвірних моделей.

4. Хто із сучасних мовознавців виділяє 12 частин мови частин мови?

- а) В. М. Русанівський;
- б) Ю. О. Карпенко;
- в) В. О. Горпинич;
- г) І. Р. Вихованець.

5. Хто із мовознавців основним вважав синтаксичний критерій при виділенні частин мови?

- а) І. Р. Вихованець;
- б) О. К. Безпояско;
- в) Ю. О. Карпенко;
- г) В. О. Горпинич.

6. Хто вперше поділив слова на частини мови?

- а) Діонісій Фракійський;
- б) Аристотель;
- в) Мелетій Смотрицький;
- г) О. П. Павловський.

7. Скільки частин мови виділив В. О. Горпинич?

- а) 9;
- б) 10;
- в) 12;
- г) 8.

8. Які частини мови виділяють у «Теоретичній граматиці» І. Вихованець, К. Городенська?

- а) іменник, прикметник, займенник, числівник, дієслово;
- б) іменник, прикметник, дієслово, прислівник;

- в) іменник, прикметник, числівник, дієслово, прислівник;
- г) іменник, прикметник, дієслово, частка, вигук.

9. Як називають службові частини мови автори «Теоретичної морфології української мови»?

- а) неповнозначними частинами мови;
- б) аналітичними морфемами;
- в) службовими словами;
- г) допоміжними компонентами.

10. Перехід дієприкметників у прикметники називають:

- а) прономіналізацією;
- б) партикуляцією;
- в) препозиціоналізацією;
- г) ад'ективацією.

Тема 3

ІМЕННИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

План

1. Зміст лінгвістичного поняття предметності.
2. Морфологічні ознаки іменника.
3. Словотвірні особливості іменника.
4. Синтаксичні властивості.
5. Первинні й вторинні іменники (за І. Р. Вихованцем).
6. Проблема займенникових іменників у сучасній лінгвістиці.

Теоретичний аспект

1. Зміст лінгвістичного поняття предметності.

У системі частин мови іменникові відведена роль називати або позначати об'єкти позамовної дійсності. Це випливає з ономазіологічної природи імені – бути мовним знаком предмета, відображеного людською свідомістю: *сонце, зорі, книга, дитина* (термін *іменник* вперше засвідчений у працях О. Огоновського «Грамматика русского языка для школ среднихъ» (1889) і О. Партицького «Грамматика русского языка для ужитку въ школахъ народныхъ» (1889)).

Окремий підклас становлять похідні іменники, які виражають діаметрально протилежну *граматичну, «фіктивну», предметність*. Це назви явищ, фактів, подій (*дощ, грім, повінь, вистава, розмова, революція*), назви якостей, ознак, властивостей, дії, стану (*гордість, заздрощі, пустоці, вагання, удар, синь, білизна*). У семантиці таких іменників наявна сема ознаки, однак така ознака є опредмеченою, самостійною, яка не називає носія ознаки чи перебіг дії в часі, пор.: *зелень – зелений листок, біг – бігач (теп. ч.) дитя*.

Також окрему групу становлять похідні іменники, які є згорненими до рівня слова предикатно-суб'єктними конструкціями, як-от: *льонар* – той, хто вирощує льон; *паркетник* – робітник, який настеляє паркет; *динамівець* – член спортивного клубу «Динамо». Позначаючи осіб або предмети, вони наділені семою реальної предметності й також формують центр категорії іменника. На периферії перебувають абстрактні поняття.

Отже, семантичне ядро іменників становлять позначення предметів і тих понять, які характеризуються насамперед тим, що вони відображають матеріальні предмети й містять у собі загальну категоріальну ознаку предметності.

За семантикою найвиразніше протиставлені одна одній назви предметів і непередметів (ознак) (І. Вихованець). Перше протиставлення охоплює іменник, з одного боку, і дієслово, прикметник, прислівник, числівник, з іншого боку. У такому розумінні семантична центральність іменника не викликає сумніву.

Таким чином, зміст лінгвістичного поняття предметності дуже широкий. Це, зокрема:

- 1) назви конкретних предметів: *парта, олівець, зошит*;
- 2) назви живих істот – людей, тварин, комах, риб: *вчитель, сусід, куниця, оса, окунь*;
- 3) назви сукупності предметів чи істот: *меблі, студентство, молодь*;
- 4) назви речовин: *золото, вода, пісок, вапно*;
- 5) назви виробничих об'єднань: *кооператив, артіль, підприємство*;
- 6) назви абстрактних понять (якості, дії, ознаки, почуття, стан тощо): *щирість, доброта, спів, біг, синь, близьна, любов, сон, мовчання*;
- 7) назви одиниць виміру: *сантиметр, дециметр, гектар, градус*;
- 8) назви природніх явищ: *дощ, буря, снігопад*.

Однак поняття предметності не обмежене вказаними семантичними групами, воно обіймає велику кількість

вужчих понять і може мати досить розгалужену класифікацію з ширшими чи вужчими найменуваннями понять. Але кожен іменник незалежно від його конкретного значення є найменуванням предмета чи опрeдметненого поняття. Ознаки, властивості, дії, виражені іменниками, функціонують самостійно, безвідносно до носія ознаки чи виконувача дії, пор.: *білизна* й *білий* (олівець, папір, прапор); *спів* і *співає* (соловейко, хлопчик). Такі похідні іменники (*білизна, зелень, тиша, спів, читання, біг* тощо) набувають значення предмета (відповідають на питання *що?*), мають самостійні категорії роду, числа, відмінка і виконують у реченні властиві іменникові функції.

Отже, предметність виступає узагальненим лексичним значенням іменника як центральної частини мови.

2. Морфологічні ознаки іменника

Центральність іменника виявляється і в морфологічному плані. За граматичними ознаками іменники становлять єдиний клас, об'єднаний словозмінними морфологічними категоріями числа й відмінка та несловозмінною категорією роду. *Категорія відмінка* є суто іменниковою і визначальною для іменників граматичною категорією, грамеми (відмінки) якої передають різні відношення між предметами та явищами позамовної дійсності: *малювати олівцем* (інструментальне значення), *малювати картину* (об'єктне значення), *малювати завжди* (значення часу), *малювати братові* (значення адресата дії). Ця семантико-морфолого-синтаксична категорія найбільше з усіх граматичних категорій іменника пов'язана з синтаксичною структурою мови.

Категорія числа іменників виражає кількісні характеристики предметів: *зоря – зорі, річка – річки, конспект – конспекти*.

Рід іменників є важливою класифікаційною граматичною категорією. З усіх іменникових граматичних категорій рід іменника виявляє найформальніший характер. Річ у тому, що в назвах неістот родова належність слова

семантично не вмотивована (пор.: дуб, явір, клен – чоловічого роду, а береза, осика, тополя – жіночого). А в назвах істот вона здебільшого пов'язана з семантичним розрізненням (за належністю до статі або вказівкою на недорослість) і мотивована позамовною дійсністю, тобто відношенням до статі, пор.: брат, батько, Микола, воевода – чоловічий рід, а слова мати, сестра, Олена – жіночого, дитя, маля, каченя, гуся – середнього роду.

Важливо й те, що іменникові категорії, на відміну від інших іменних частин мови, виявляють *самостійний, незалежний* характер. Прикметник, напр., дублює і віддзеркалює граматичні категорії опорних іменників: *синя хустина, синій олівець, синє небо*.

3. Словотвірні особливості іменника

Іменник морфологічно членується на дві морфеми – лексичну й релятивну (у непохідних іменниках) і, крім того, на суфікси й префікси (у похідних іменниках). Релятивні морфеми (флексії) виражають граматичні категорії відмінка, числа й роду, істот/неістот. Зазначені особливості також вказують на його центральність у морфологічній системі української мови.

Словозміна іменників тісно пов'язана з лексичною структурою. Лексична структура виражається в поєднанні кореня зі словотвірними афіксами.

Непохідні основи (основи-корені) в іменниках нечисленні. Більшість іменникових основ у сучасній українській мові утворилася від простих коренів за допомогою афіксів, частина їх постала шляхом словоскладання і аббревіації.

За структурою іменникові основи можуть бути префіксальні (*пращід*), суфіксальні (*хатка, лісок*) або префіксально-суфіксальні (*додавання, міжгір'я*). У складних словах іменникові основи становлять наслідок поєднання двох (і більше) основ (або основ-коренів) в одне ціле (*працездатність, лісостеп*). Особливу структуру мають основи іменників-аббревіатур, де поєднуються частини

кількох слів чи окремі літери (зазвичай перші) слів: *сільрада, завгосп, ЧНУ, МВС України, ВАК, ДЕК* (детальніше про словотвірні особливості іменників згадайте з курсу «Морфемика і словотвір»).

4. Синтаксичні властивості іменника

У реченні (висловленні) іменники набувають певної синтаксичної форми, виконуючи роль відповідного члена речення. До синтаксичних особливостей належать такі:

1) здатність мати при собі узгоджене означення: *теплий день; польові квіти;*

2) у словосполученні може бути й опорним, і залежним компонентом: *цікава книжка, читати книжку;*

3) у реченні іменники набувають синтаксичної форми й виконують функції:

а) підмета: *Глузливий **чоловік** осоружний людям* (З Біблії);

б) присудка: *Мова – **ключ** до серця цілого народу* (М. Бурмака);

в) додатка: *Неправдою здобуті скарби не дають **користі*** (З Біблії);

г) неузгодженого означення: *Біля будинку з **балконом** зацвіли тюльпани;*

д) обставини: ***Коло гаю, в чистім полі, на самій могилі,** дві тополі високії одна одну хилять* (Т. Шевченко).

Найтиповішою, ядерною і первинною у іменника є синтаксична функція *підмета* й *дodatка*.

4) іменник у тексті може займати позицію речення:

Тиша. Степ. Весна. Ні звуку; Міст... Дорога... Двір... Криниця... Куц знайомий у дворі (Т. Севернюк).

Отже, іменник з-поміж інших частин мови виділяється своїм категоріальним значенням, специфічними морфологічними категоріями, синтаксичними властивостями та власними суфіксами.

Іменник (substantivum) – це самостійна частина мови, яка має категоріальне значення предметності, виражене граматичними категоріями роду, числа, відмінка, і виконує своєрідні синтаксичні функції.

5. Первинні і вторинні іменники (за І. Р. Вихованцем)

Іменники поширюються на найменування того, що ми визнаємо предметом, річчю. Найменування предметів матеріального світу є первинним значенням іменників, а іменники, які позначають такі предмети, є *первинними іменниками*: *хліб, людина, зоря, голова, рука, дерево, лист, куш*.

Вторинні іменники – семантично похідні одиниці від дієслова, прикметника й прислівника, які, потрапляючи в типові для іменника синтаксичні позиції, набувають ознак граматичної («фіктивної») предметності: *читання, доброта, радість, ймовірність, затишок*.

Первинні іменники містять у собі конститутивну сему «речовість», а *вторинні* – «ознака» (*білизна, синь, біг, тиша*).

Вторинні іменники можуть, за необхідності, виступати в ролі семантичних еквівалентів цілих висловлювань, номіналізуючи їх:

Будівельник – той, хто буде, споруджує що-небудь, працює на будівництві.

7. Займенникові іменники (за І. Р. Вихованцем, К. Г. Городенською)

За функціонально-синтаксичним критерієм до іменників належать займенникові слова *він, вона, воно, вони, хто, що, хтось, щось, хто-небудь, що-небудь, дехто, дещо, ніхто, ніщо* та ін., які, як і власне іменники, у структурі речення виконують формально-синтаксичні функції підмета й сильнокерованого другорядного члена речення.

Вони мають спільні з іменниками риси:

❖ предметність: займенники опосередковано позначають предмети, пов'язуючись з конкретною ситуацією;

❖ наявність притаманних іменникові морфологічних категорій, хоча з деякими модифікаціями;

❖ спільні синтаксичні функції.

Отже, у граматичній системі мови вони становлять підклас слів узагальненої семантики з наявною градацією

займенникової іменниковості. Найвищий ступінь узагальнення виявляють заперечні займенники *ніхто*, *ніщо* та питальні займенники *хто*, *що*.

Рефлексія навчальних досягнень

1. Дайте визначення іменника.
2. Яке частиномовне значення має іменник?
3. Обґрунтуйте узагальнений характер поняття «предметність». Які граматичні чинники є підґрунтям поняття «предметність»?
4. Які граматичні ознаки має іменник? Схарактеризуйте кожну граматичну категорію.
5. Які синтаксичні особливості властиві іменнику на рівні словосполучення?
6. Які синтаксичні функції виконує іменник? Які з них є первинними, а які – вторинними?
7. З якими частинами мови найчастіше поєднується іменник?
8. Порівняйте іменник з іншими частинами мови: з прикметником, числівником, займенником, прислівником, дієсловом (за критеріями виділення частин мови).
9. Які іменники, за І. Вихованцем, первинні? Що вони можуть позначати?
10. Які іменники, за І. Вихованцем, вторинні? Чому?
11. Обґрунтуйте наявність займенникових іменників в українській морфології.
12. Обґрунтуйте думку І. Вихованця про те, що іменник разом з дієсловом формують ядро системи частин мови.
13. З якими частинами мови генетично пов'язаний іменник?
14. Чому І. Вихованець до ядра частин мови відносить іменник?
15. Які частини мови може поповнювати іменник? За яких умов це відбувається? Наведіть приклади.

Контрольно-корекційні завдання

Завдання 1. Напишіть по три іменники з таким значенням: 1) назви людей; 2) назви тварин; 3) назви конкретних предметів; 4) назви рослини; 5) назви дій; 7) назви опредметнених якостей; 8) назви кількостей; 9) назви почуттів; 10) назви природних явищ; 11) назви суспільних явищ.

Завдання 2. Згрупуйте подані іменники за значенням.

Романтизм, підмет, м'яч, вибори, архітектура, доба, колектив, друкарка, тиждень, футуризм, штанга, агітація, гуцул, алітерація, кілограм, француз, ракетка, рік, поляк, замовлення, запит, сюрреалізм, ньютон, загін, теніс, страйк, клас, класицизм, футбол, слов'янин, додаток, баскетбол, рота, театр, музика, живопис, імітація, боротьба, шовк, перли, бавовна, ситець, поетеса, морфема, корінь, граблі, референдум, гандбол, ом, кулон, освідчення, догляд, тонна, лопата, сир, цемент, повернення, день, секретарка, натовп, полк, хокей, балет, живопис, вила, суфікс.

Завдання 3. Визначте синтаксичну функцію іменників.

1. *Поезія – то сплави цвіту й болю вразливої і чуйної душі* (Д. Луценко). 2. *Підв'язуючи світлий виноград, сміється дівчина не знати з чого.* 3. *Тут в кожній ягоді натхненна праця струмує, як гаряча юна кров.* 4. *Летіть з-поза хмар проміння тепле і голубувате* (З тв. М. Рильського). 5. *На п'ять воріт зачинена Полтава ховає очі в тихі явори* (Л. Костенко). 6. *Через тиждень на маленькій яблуньці з'явилися сизо-зелені листочки, а великі яблуні взялися цвітом.* 7. *Той цвіт ледь-ледь рожево розкрився, але пелюстки вже світилися.* 8. *В саду так гарно стало, вишні аж кипіли в цвітінні, і було чути, як на них гудуть бджоли* (За В. Грінчаком). 9. *Неправдою здобуті скарби не дають користі* (З Біблії). 10. *Зорі сяють. Серед неба горить білолиций. Верба слуха соловейка, дивиться*

в криницю (Т. Шевченко). 11. Розвели нас дороги похмурі,
і немає жалю й гіркоти. Тільки часом у тихій зажурі впли-
ваєш з-за обр'ю ти (В. Симоненко).

Завдання 4. До яких частин мови належать подані слова. Який критерій є визначальним для віднесення слів до певних частин мови.

Добрий, доброта, добренький, подобришати; три, тричі, потроїти, трійка, потрійний; вихователь, вихователька, виховний, виховувати, виховання; сміливий, сміливість, сміливо, сміливішати; читати, читання, читанка, прочитаний; два, двійка, двоє, подвоїти, надвоє.

Завдання 5. Чому наведені слова уналежнено до іменників? Якби пріоритетним був семантичний критерій, до яких частин мови вони б належали?

Зелень, заповіт, п'ятірка, підхід, розпис, боротьба, розробка, написання, запрошення, тиша, гордість, довжина, сотня, сімка, щирість, синь, підпис, можливість, захоплення, відповідь, черствість, вияв, сімба, виразність, знання, лічба, далечинь, давнина, хоробрість, виробництво, модернізація.

Завдання 6. Якими способами словотвору утворені наведені вторинні іменники?

Добробут, видобування, перерозклад, вихователька, захисниця, захисник, філолог, філологиня, перекотиполе, криголам, нафтовидобування, самовідданість, самовпевненість, відступ, перепоховання, географ, історик, профбюро, ООН, ЗСУ, електрифікація, інструктаж, НАТО, завкафедри, військовий.

Завдання 7. Вкажіть спосіб творення вказаних слів. Чи однакове значення виражають суфікси? Обґрунтуйте відповідь.

Позначка, жінка, міністерка, депутатка, голівка, річка, сніжинка, корівка, спинка, книжка, ручка, ніжка, розробка, криниченька, сімка, вісімка, хвалько, сонько.

Завдання 8. З'ясуйте семантику поданих іменників. Як лексичне значення пояснено в словниковій статті?

Заспів, розмова, вступ, відвідування, заохочення, злоба, пошук, розклад, відмова, порада, злука, найменування, зачин, настанова.

Завдання 9. З'ясуйте значення наведених іменників. Якою конструкцією відтворені значення в тлумачному словнику?

Тиша, зелень, синь, глуш, ширина, доброта, ширинка, довжина, вірність, щирість, самотність, добропорядність, самозакоханість, відвага, гідність.

Завдання 10. За якої умови наведені слова не належали б до іменників?

Розподіл, сучасність, дев'ятка, сутність, лют, перемога.

Тестові завдання

1. Продовжте визначення: «Іменник – це...»

а) самостійна частина мови, яка має категоріальне значення ознаки, виражене граматичними категоріями роду, числа і відмінка;

б) службова частина мови, що має значення предметності;

в) самостійна центральна частина мови, яка має категоріальне значення предметності, виражене граматичними категоріями роду, числа, відмінка;

г) неповнозначна частина мови, яка вказує на предмет, має граматичні категорії роду, числа, відмінка.

2. Укажіть рядок, у якому всі слова – іменники.

а) рух, бігати, читати, завдання, радість;

б) звертання, синява, сміливість, щастя, читання;

в) дія, молодий, природа, життя, рухатися;

г) змагання, дорога, дорогий, відділ, відділяти.

3. Укажіть, яким членом речення виступає іменник у називному відмінку.

- а) додатком;
- б) означенням;
- в) підметом або додатком;
- г) підметом або іменною частиною складеного присудка.

4. Укажіть, яким членом речення виступає іменник у знахідному відмінку.

- а) додатком;
- б) означенням;
- в) підметом або додатком;
- г) підметом або іменною частиною складеного присудка.

5. Укажіть, яким членом речення виступає іменник в орудному відмінку.

- а) додатком;
- б) означенням;
- в) підметом або додатком;
- г) додатком або іменною частиною складеного присудка.

6. Укажіть, яким членом речення виступає іменник у родовому відмінку.

- а) додатком, узгодженим означенням;
- б) означенням;
- в) підметом або додатком;
- г) додатком, неузгодженим означенням.

7. Укажіть, яким членом речення зазвичай виступає іменник у місцевому відмінку.

- а) додатком;
- б) обставиною;
- в) підметом або додатком;
- г) підметом або іменною частиною складеного присудка.

8. Який критерій виділення частин мови є пріоритетним?

- а) семантичний;
- б) морфологічний;
- в) синтаксичний;
- г) словотвірний.

9. Укажіть, що є найважливішим для морфологічного критерію виділення частин мови.

- а) спосіб словотвору;
- б) граматичні категорії та синтаксична функція;
- в) частиномовне значення та синтаксична роль;
- г) граматичні категорії та парадигматика.

10. Що є найважливішим для синтаксичного критерію виділення частин мови?

- а) спосіб словотвору та частиномовне значення;
- б) граматичні категорії та синтаксична функція;
- в) частиномовне значення та синтаксична роль;
- г) синтаксична роль та спосіб поєднання з іншими словами.

Тема 4 ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНІ РОЗРЯДИ ІМЕННИКІВ

План

1. Конкретні й абстрактні назви.
2. Назви істот – неістот.
3. Власні й загальні назви.
4. Збірні й одиничні іменники.
5. Предметні (дискретні) й речовинні (недискретні) іменники.

Теоретичний аспект

Іменники, передаючи узагальнене категорійне значення предметності, становлять здебільшого однорідну єдність. Проте всередині іменникового класу досить помітно вирізняються окремі групи іменників за семантичними й морфологічними характеристиками. Вони утворюють лексико-граматичні розряди, тобто групи слів зі спільною семантичною рисою, яка їх об'єднує в один розряд, а також спільними граматичними засобами, і водночас розрізняються на основі відмінностей у семантиці й граматичних формах. Напр., збірні іменники від незбірних відрізняються семантично: у збірних – група однорідних конкретних предметів чи осіб сприймається як єдине неподільне ціле (*студентство*), у незбірних – розчленовано (*студент – студенти*). Вони відрізняються і граматично: збірні іменники не змінюються за числами, незбірні – змінюються.

У складі іменника виділяються такі семантико-граматичні розряди:

- 1) конкретні й абстрактні назви;
- 2) назви істот – неістот;
- 3) загальні й власні назви;
- 4) збірні й одиничні іменники;

5) предметні й речовинні іменники.

Кожна із семантико-граматичних груп є членом опозиції за змістовими й формальними ознаками, які становлять специфічні особливості граматичного ладу мови.

1. Конкретні й абстрактні іменники

Лексико-граматичний розряд конкретних іменників охоплює іменники, які позначають *дискретні предмети (назви речей)*, тобто такі предмети, що існують окремо, а отже, підлягають рахункові, напр.: *дерево, будинок, озеро, річка, гора, рівнина, берег, дорога*. Усі конкретні іменники, за винятком множинних іменників та власних назв, яким притаманне обмежене використання форм множини, мають форми однини й множини. Численну групу конкретних іменників формують назви істот, у тому числі й власні назви (імена, прізвища). До конкретних належать також назви:

а) часових одиниць: *день, доба, година, хвилина*;

б) географічні назви та власні назви організацій, підприємств, установ: *Крим, Чернівці, «Малютко» (дитсадок), «Собор», «Зоря» (газета)*.

На відміну від конкретних іменників абстрактні іменники позначають не власне-предмети, не матеріальні об'єкти, а абстраговані, узагальнені людською свідомістю і представлені в мові як предмети – дії, процеси, стани, якості, властивості, звичаї, події, безпосередньо пов'язані з конкретними предметами, тобто це поняття, які людина може пізнати лише мисленням. Напр.: *спів, приїзд, читання, захоплення, кохання, мужність, героїство, доброта, вічність, категорія, функція, іменини, канікули, оглядини, вибори*. Здебільшого абстрактні іменники сучасної української мови належать до іменників-дериватів, утворених від інших частин мови.

Диференційною граматичною ознакою абстрактних іменників є неповна парадигма числа. Вказуючи на нераховані, непередметні й нематеріальні за своєю природою явища, позбавлені кількісних протиставлень, ці

іменники вживаються тільки або переважно у формах однини. Напр.: *боротьба, велич, зелень, зухвальство, краса, любов, терпіння*. Набагато менша частина абстрактних іменників має тільки форму множини: *вибори, дебати, заручини, іменини, канікули, оглядини, сутінки, перегони*.

Проте в деяких абстрактних іменниках для форм однини виникли форми множини, хоча здебільшого такі форми різняться відтінками значень: *радість* (почуття задоволення, втіха) – *радоці* (=радість), *хитрість* (підступність) – *хитроці* (нечесні вчинки), *можливість-можливості*, *розвага-розваги*, *сумнів-сумніви*, *успіх-успіхи*, *висновок-висновки*, *метод-методи*, *категорія-категорії*, *швидкість-швидкості*.

Однак розмежувати іменники на конкретні й абстрактні назви не завжди легко. Інколи один і той самий іменник може мати в одних випадках конкретне, в інших – абстрактне значення. Це буває головним чином тоді, коли відповідне слово вживається в переносному значенні: *туман полем стелеться – туман абстракцій*; *палахкотить полум'я вогню – полум'я кохання*, *накреслити пряму лінію – лінія долі*.

Отже, опозиція «конкретні-абстрактні» іменники відтворює в морфологічних формах реальну й граматичну предметність, центр і периферію іменника.

2. Назви істот / неістот

У системі семантико-граматичних розрядів іменника виділяються назви істот і неістот. Це відношення предметності до граматичного поняття живого й неживого.

До іменників на позначення **істот** відносять назви людей, тварин, птахів, риб, комах: *батько, дівчина, дитя, лисиця, орел, сокіл, окунь, оса, метелик*.

Сюди належать також різні міфологічні та демонологічні назви (*русалка, лісовик, Венера, Зевс, Перун*). Усі ці назви входять до ширшого за обсягом розряду конкретних іменників. До назв істот належать іменники *мрець, покійник*.

До розряду іменників – **назв неістот** входять як конкретні, так і абстрактні іменники. Це назви неживих предметів (*стіл, зошит, прапор*), найрізноманітніших явищ і понять (*погода, снігопад, мислення, талант, щастя*), а також назви рослинного світу (*квітка, волошка, ясен, соняшник*). Назви істот як лексико-граматичний розряд становлять лише частину величезної кількості назв, пов'язаних з живим у біологічному розумінні. Живими з позицій реальності є всі об'єкти, в яких відбувається обмін речовин: людина, тварини, рослини, мікроорганізми. Але з позиції граматичної іменники, що називають об'єкти рослинного світу, не становлять поняття істот. До істот не належать і назви сукупностей людей і тварин: *народ, юрба, натовп, стадо, товариство, студентство*. Це неістоти.

Грамматична диференціація іменників – назв істот і неістот відбувається за категоріями роду й відмінка.

1. Іменникам – назвам істот чоловічого роду властивий збіг форм знахідного й родового відмінків однини, тоді як іменникам – назвам неістот – знахідного й називного відмінків: *зустрів товариша, навчати студентів; але приніс папір, розглядати малюнки*.

2. Іменники – назви істот жіночого й середнього роду, а також ті іменники чоловічого роду, які закінчуються на *-а, -я*, не відрізняються за характером відмінкових закінчень від іменників – назв неістот.

3. У множині іменникам – назвам істот усіх родів властивий збіг форм знахідного й родового відмінків: *запросили жінок, матерів, братів; годували телят, курчат; але побудували хати, позбирали пера*.

Ряд іменників, що називають тварин, може мати обидві форми знахідного відмінка: *пасу коней / коні, гусей / гуси, телят / телята*.

У цих випадках форма називного відмінка в літературній мові вживається дедалі рідше, хоч позанормативною вважати її не можна.

Обидві форми знахідного відмінка характерні й для деяких іменників, що називають предмети: *візьми ніж /ножа, послав лист /листа, зрізали дуб /дуба, прочитав вірш /вірша*, або в яких значення живого й неживого виявляється не так чітко: *вивчають мікроби/мікробів, бацили/бацил, бактерії/бактерій*. Поширенішою є форма називного відмінка (це архаїчні явища української мови, які сягають доби нерозрізнення знахідного відмінка для істот і неістот).

Менш виразно значення істот / неістот виражається іншими граматичними ознаками. Так, у родовому відмінку однини іменники – назви істот другої відміни чоловічого роду вживаються тільки з флексією *-а*, тоді як назви неістот такої послідовності щодо оформлення цього відмінка не виявляють: *брата, батька, чаю, цукру*.

Іменники другої відміни – назви істот у давальному відмінку однини частіше порівняно з назвами неістот уживаються з флексією *-ові, -еві*: *братові, Іванові, синові*, але *столу, будинку*.

Іменники-назви істот здебільшого мають значення чоловічого або жіночого роду й лише зрідка – середнього. Чоловічий рід вказує на чоловічу стать (*бандурист, одесит*), жіночий – на жіночу стать (*бандуристка, одеситка*). Іменники – назви істот середнього роду називають осіб чи тварин безвідносно до статі: *дитя, лоша, каченя, курча, ведмежа*.

3. Загальні і власні назви

Одні іменники слугують для того, щоб об'єднати ряд предметів у єдиний, узагальнений розряд і дати їм спільну назву (*ріка, село, місто, автор, машина*). Інші виконують протилежну функцію – із ряду однорідних виділяють одного представника і, щоб відрізнити його від інших, дають йому власну назву (*ріка Прут, село Черногузи, місто Львів, автор Карпенко, машина «Нива»*). Перша група назв іменується **загальними** (апелятивними) іменниками, а друга – **власними** (пропріальними) іменниками.

Особливість лексичного значення загальних іменників (апелятивів) полягає у тому, що: 1) воно має узагальнювальний характер, тобто називає предмет за його належністю до певної групи як носія ознак цієї групи; 2) воно носить понятійний характер.

Граматичні особливості: 1) більшість загальних іменників має категорію числа : *стіл – столи, берег – береги, гора – гори*; 2) незначна частина загальних іменників не має категорії числа й виражає предметність тільки формою однини (*злагода, любов*) або формою множини (*вибори, ножиці*).

Власні іменники – це слова вторинного творення. Переважна більшість їх сформувалася на базі загальних іменників: прізвище *Вовк*, село *Берега*, імена *Віра, Надія, Любов*. Частина власних іменників утворилася на базі власних імен – *Іваненко*, село *Андріївка*, село *Гайчур* (від назви річки), прізвище *Смотрицький* (від поселення Смотрич).

Розділ мовознавства, що вивчає власні назви, називають *ономастикой* (гр. *onomastike (techne)* – мистецтво давати імена). Ономастика містить розгалужену класифікацію підрозділів, як-от: антропонімія, зоонімія, астрономія, міфонімія, топонімія тощо з подальшою таксонімією кожного з них.

Особливості **лексичного** значення власних іменників: власні назви позначають один об'єкт із групи однорідних (*Київ, Дніпро, Карпати*).

Граматичні ознаки: 1) власні іменники не мають категорії числа; 2) власні іменники виражають значення предметності тільки формою однини (*Ніжин, Глухів*) або тільки формою множини (*Чернівці, Суми, Карпати*).

❖ Якщо за числами змінюються прізвища, то такі іменники змінюють лексичне значення – вказують на назву роду: *Коцюбинські, Петренки, Поповичі*.

❖ Якщо за числами змінюються імена людей, назви географічних об'єктів, то такі іменники вказують не на множинну кількість власних назв, а на множину об'єктів, які мають однакову назву: *сім Іванів, десять Іванівок*.

У мові не існує сталої межі між власними й загальними назвами (згадайте різновиди лексико-семантичного способу словотвору). **Апелятивація** – перехід власних назв у загальні (*вольт, ампер, ньютон, макінтош, плюшкін, ловелас, нарцис*). Онімизація – перехід загальних назв у власні *товариство «Суцвіття», фірма «Довіра», вода «Свалява»*.

При переході власних імен у загальні (*апелятивація*) відбувається розширення лексичного значення слова: воно набуває узагальненого значення і означає не один предмет, а групу однорідних предметів; при переході загальної назви у власну відбувається звуження семантики: групова назва стає назвою індивідуальною. Перехід іменників з однієї групи в іншу викликає зміни в граматичних формах: *апелятив береза* змінюється за числами, власна назва *Береза* за числами не змінюється.

4. Збірні й одиничні іменники

Серед іменників – загальних назв з конкретним значенням є група слів, яка становить лексико-граматичний розряд збірності. Збірні іменники нерозчленовано виражають сукупність однакових або подібних предметів, що сприймаються як одне ціле: *листя, колосся, кіннота, біднота, сосняк*. Вони можуть мати значення сукупності: 1) **осіб** (*професура, студентство*); 2) **тварин** (*мошкара, мушва*); 3) **рослин** (*малинник, березняк, сосняк*); 4) **предметів** (*апаратура, ганчір'я*).

Грамматичними ознаками збірних іменників є відсутність категорії числа (асиметрія між формою і змістом): вони вживаються тільки у формі однини (окремі випадки – множини: *фінанси, гроші, копалини*). Однак форма однини, на відміну від форм однини конкретних іменників, виражає значення множинності: *професура – професор; сосняк – сосна, апаратура – апарат*, але ця множинність є нерозчленованою і цим відрізняється від форм множини. Збірні іменники не поєднуються з числівниками, але можуть сполучатися з неозначено-кількісними словами (*багато каміння, мало пір'я, безліч*

грошви, купа бадилля), з дробовими числівниками (одна третя війнства).

Збірні іменники найчастіше творяться за допомогою суфіксів:

- ❖ -ств-: *війнство, козацтво;*
- ❖ -н-: *офіцерна, пташня, комарня;*
- ❖ -в-: *грошва, мишва, мурашва;*
- ❖ -от-: *біднота, піхота, парубота;*
- ❖ -инн-: *гарбузиння, бурячиння, квасолиння;*
- ❖ -ин-: *садовина, яровина, вільшина;*
- ❖ -няк,-ник: *лозняк, сливник, вишняк;*
- ❖ -еч-: *малеча, стареча;*
- ❖ -ар,-ор,-ур-: *мошкара, дівтора, апаратура;*
- ❖ -ат-: *секретаріат, єпископат;*
- ❖ -атик-: *проблематика, автоматика;*
- ❖ -іан-: *Шевченкіана;*
- ❖ -арій: *гербарій, інструментарій.*

В українській мові є іменники з лексичним значенням сукупності (*загін, рота, народ, полк, команда, ансамбль, ліс*), але вони не належать до збірних, а означають розчленовану множинність, оскільки вони мають категорію числа і сполучаються з кількісними числівниками (*народ – народи, два народи*).

Збірним протиставляються **одиничні (сингулятивні)** іменники. Вони існують для виділення одного предмета із загальної маси, яка виражається збірними й речовинними іменниками: *волосина, горошина, картоплина*. Дериваційним засобом творення одиничних назв є суфікс *-ин*. Ці форми вживані і в однині, і в множині, а також поєднуються з числівниками: *дві картоплини, шість горошин*.

5. Предметні (дискретні) – речовинні (недискретні) іменники

До **предметних** належать такі іменники, які називають об'єкти-істоти та об'єкти-неістоти, що піддаються обчисленню через свій дискретний (відособлений) характер. Такі іменники змінюються за числами: *студент – студенти*.

Речовинні іменники – це назви речовин, матеріалів, однорідних мас. У межах цього розряду можна виокремити кілька підгруп, які охоплюють назви:

- 1) металів: *залізо, сталь, мідь, бронза*;
- 2) рідин: *вино, вода, молоко*;
- 3) ліків: *аспірин, кавінтон, клофелін, церебролізин*;
- 4) хімічних елементів: *азот, водень, кисень*;
- 5) злаків, ягід, овочів: *жито, просо, агрус, глід, малина, смородина, морква, капуста*;
- 6) різних матеріалів: *вапно, гіпс, глина, пісок, цегла*;
- 7) продуктів харчування: *борошно, мед, сало, сіль*;
- 8) тканин: *ситець, шовк, штапель*.

Речовинні іменники – переважно непохідні, немотивовані слова. Вони вживаються здебільшого в однині. Таке обмеження зумовлене природою позначуваних речовинними іменниками об'єктів позамовної дійсності, які не підлягають рахункові. Лише деякі з речовинних іменників мають форму множини (*вершки, висівки, дріжджі, дрова, ласоці, макарони, парфуми, помії* тощо), проте не протиставлену формі однини.

Однак іноді трапляються відхилення. Пор.: *вино – вина, масло – масла; вода – води, сир – сири*. Ці форми множини використовуються тоді, коли йдеться про сорти, різновиди речовини, продукту харчування або про інтенсивний вияв позначуваного речовинним іменником предмета.

Отже, іменники – це клас слів, репрезентований бінарними опозиціями: конкретними – абстрактними назвами, назвами істот – неістот, власними – загальними назвами, збірними – одиничними назвами, речовинними – неречовинними назвами.

Рефлексія навчальних досягнень

1. Які семантичні ознаки об'єднують власні та загальні назви?
2. Які граматичні особливості властиві власним та загальним назвам?
3. Який графічний показник мають власні іменники?
4. Якими мовними одиницями (за будовою) можуть бути власні назви?
5. Чи існує стала межа між власними назвами й загальними? Чому?
6. Що таке апелятивація, онімізація ?
7. Яка онтологічна основа властива іменникам назвам істот/неістот?
8. Чи завжди лексико-граматичний розряд істот / неістот відповідає біологічній реальності?
9. Яку граматичну ознаку мають іменники назви істот чоловічого, жіночого та середнього родів?
10. Які граматичні властивості іменників назв неістот чоловічого, жіночого та середнього родів?
11. Які архаїчні явища граматичної системи української мови властиві іменникам назвам істот?
12. Які архаїчні риси української мови відображені у відмінковій парадигмі іменників назв неістот?
13. Які семантичні ознаки властиві конкретним іменникам?
14. Які семантичні ознаки властиві абстрактним іменникам?
15. Наслідком яких процесів пізнання є конкретні й абстрактні іменники?
16. Які семантичні групи іменників становлять клас абстрактних назв?
17. Вкажіть словотвірні й граматичні особливості абстрактних іменників.
18. Чи впливає явище багатозначності на лексико-граматичний розряд конкретних/ абстрактних іменників?
19. Дайте визначення речовинних іменників.

20. Які семантичні й граматичні характеристики мають речовинні іменники?

21. Дайте визначення збірних іменників. Які граматичні особливості вони мають?

22. Які іменники належать до сингулятивних? Як вони творяться?

Контрольно-корекційні завдання

Завдання 1. За словником іншомовних слів з'ясуйте походження наступних загальних назв. Поясніть явище апелятивації.

Браунінг, вулкан, гіацинт, медуза, морфій, нарцис, пляда, тантал, титан, тритон, фаєтон, фреска, флора, фортуна, коньяк, бостон, меценат, хуліган, бойкот.

Завдання 2. Визначте власні та загальні назви. Власні назви згрупуйте за значеннями.

Гвінея, Галілей, Ла-Мани, Тихий океан, герцог, Нестор Літописець, Данило Галицький, Верховна Рада України, Ахіллес, Прем'єр-міністр Канади, прем'єр-міністр, Міністр освіти України, Посол Республіки Куба, Президент Академії наук України, Перелесник, Будда, Каменяр, ловелас, меценат, галіфе, дизель, рентген (апарат), Кобзар, Перун, Аполлон, Гнідко, Сірко, Красень (папуга), Молочний Шлях, Сатурн, Велика Ведмедиця, Козеріг, Далекий Схід, схід, Західна Україна, захід, Біла Церква, Жовті Води, сенбернар (порода собак), Сенбернар, Рада Безпеки, Організація Об'єднаних Націй, Міжнародний комітет Червоного Хреста, Арабська Республіка Єгипет, Кабінет Міністрів України, Королівство Бельгія, парламент, Міністерство культури України, Мін'юст, Демократична партія України, Святий Дух, Син Божий, Апостол, Коран, Псалтир, Великдень, Велика французька революція, каменяр, кобзар.

Завдання 3. Від власних назв утворіть загальні назви, поясніть значення похідних.

Бонапарт, Шевченко, Україна, Польща, Кро-Маньйон, Неандер, Христос, Бог, Будда, Київ, Чернівці, Марокко, Андорра.

Завдання 4. Напишіть слова й словосполучення з великої або малої літери. Поясніть правила їх написання.

(х)арківський тракторний завод, (ф)ранцузька (р)еспубліка, (п)івденно-(а)фриканська (р)еспубліка, (с)тародавня (г)реція, (е)поха (в)ідродження, (р)енесанс, (г)олова (в)ерховної (р)ади (у)країни, (п)рем'єр-(м)іністр (п)ольщі, (г)олова (п)рофкому, (ч)умацький (ш)лях, (в)інниччина, (н)аціональний (м)узей літератури (у)країни.

Завдання 5. Визначте іменники назви істот / неістот, вкажіть випадки розбіжності граматичної природи іменника та його значення.

Богатир, загін, пролетар, пролетаріат, тигр, лопух, молодець, Юпітер, вірус, голова, чудовисько, військо, бабище, мазурка (жителька), бактерія, мікроб, покійник, мрець, клен, осетер, дуб, кюре, міс, священник, буржуа, буржуазія, леді, майбутнє, столова, ножище, дідище, вітрище, шасі, кімоно, маестро, змія.

Завдання 6. Узгодьте іменники з дієсловами. Яких іменникових форм множини вимагають ці дієслова?

Поїти (телята), пасти (гуси), загнати (ягнята), позичити (олівець), написати (лист), зрубати (дуб), взяти (ніж).

Завдання 7. Визначте відмінок виділених слів.

1. *Лько зачинив за собою ворота, а тоді взяв **коні** і під'їхав до хати (А. Головка).* 2. *Ага, це молодий гончар пригнав дідові **воли** (М. Стельмах).* 3. *Степа-а-не! Біжи **вівці** залучити (М. Коцюбинський).* 4. *Іван сидів і слухав, забувши зовсім, що має доглядати **корови** (М. Коцюбинський).* 5. *Аркадій, ти маєш **діти** (М. Коцюбинський).*

Завдання 8. Визначте іменники з конкретним та з абстрактним значенням. З тими, що можуть уживатися і з конкретним, і з абстрактним значенням, складіть речення.

Мрія, щастя, проблема, подарунок, лінія, коло, море, радість, крило, корінь, полум'я, відпочинок, кава, борошно, хмара, лихо.

Завдання 9. Визначте конкретні / абстрактні іменники. Схарактеризуйте основу іменників за будовою.

Прискорення, чесність, домовленість, абстракція, апеляція, вибори, романтизм, перехід, вузлик, пам'ятник, влада, осетер, поминки, дослідження, намагання, віра, честь, тиша, тривога, оглядини, гумор, повага, безмір, голова, тортури, слава, доброта, знання, обжинки, ідея, уявлення, сутінки, жмурки, крадіжка, формалізм.

Завдання 10. Згрупуйте речовинні іменники за значенням.

Хліб, малина, агат, рубін, сталь, вугілля, глина, вапно, пісок, дріжджі, кисень, коньяк, водень, лід, алюміній, нафта, пшениця, перли, борошно, віскі, кава, капуста, золото, цибуля, кофеїн, бренді, бесалол, ситець, атрус, картопля, олія, вино, шампунь, вуглець, рутеній, чавун, шпигина, ковбаса, нефрит, жито, горілка, маркізет, сало, ячмінь.

Завдання 11. З поданими іменниками утворіть словосполучення з кількісним значенням.

Вино, пиво, смалець, квас, шифон, оксамит, цегла, пісок, анальгін, сік, цемент, картопля, морква, капуста, діамант, ожина.

Завдання 12. Запишіть речовинні іменники у формі родового відмінка однини. Яку граматичну особливість мають іменники другої відміни чоловічого роду?

Цемент, рис, цукор, гіпюр, водень, анальгін, газ, муслін, цитрамон, тюль, шампунь, аметист, коньяк, шовк,

валідол, сапфір, асфальт, капрон, бензин, азот, озон, пісок, агрус, оксамит, мед, чай.

Завдання 13. Утворіть, де це можливо, форми множини й уведіть їх у словосполучення. Поясніть це явище.

Вода, вино, масло, сир, золото, камінь, шовк, жито, пісок, чай.

Завдання 14. Визначте збірні іменники та іменники зі збірним значенням. У чому полягає їх відмінність? У збірних іменниках виділіть словотвірні суфікси.

Череда, березняк, отара, апаратура, полк, загін, ди-настія, мушва, народ, колектив, армія, студентство, керівництво, волосся, дівтора, людство, малеча, гарбу-зиння, віття, галуззя, професура, табун.

Завдання 15. Замініть форми множини конкретних іменників збірними назвами. Вкажіть засоби вираження збірності.

Агенти, апарати, мілкі буржуа, генерали, ганчірки, юнаки, комахи, коні, мухи, адвокати, діти.

Завдання 16. Замініть подані словосполучення одним словом, визначте лексико-граматичні розряди цих слів.

Наука про кількісні співвідношення та просторові форми дійсного світу.

В'язкий і ковкий метал червонуватого кольору.

Молоде покоління.

Родичі, близькі та далекі.

Пора, коли молотять збіжжя.

Чутливе, дружнє ставлення до людей.

Почуття радості, задоволення, викликане чимось або ким-небудь.

Столиця Республіки Польща.

Обрання шляхом голосування депутатів у представницькі органи держави.

Обговорення будь-якого питання, обмін думками.

*Пора збирання хліба.
Сільськогосподарське знаряддя для згрібання скоше-
них стебел.*

Столиця Греції.

Те, з чого видавлено сік.

*Одноклітинні мікроскопічні грибки, які викликають
спиртове бродіння цукрів і застосовуються у хлібопе-
ченні та при виготовленні пива.*

Тестові завдання

**1. Зазначте, у якому рядку всі іменники нале-
жать до назв неістот:**

- а) праця, працівник, учитель, учень, учениця;
- б) яблука, груші, сливи, вишні, садівник;
- в) дощ, небо, ягоди, батько, мати;
- г) книга, хата, ніж, одяг, осінь.

**2. Оберіть рядок, у якому всі іменники належать
до назв істот.**

- а) зошит, учень, день, юнак, рак;
- б) син, працівник, ворона, джміль, Матвій;
- в) вітер, радість, шахіст, дощ, малюк;
- г) народ, сестра, менеджер, любов, син.

**3. Укажіть рядок, у якому при написанні власних
назв допущено помилки.**

- а) Степан Бандера, Карпати, Черемош, Юрій Федько-
вич, Олекса Довбуш;
- б) Україна, Дунай, Чорнобаївка, Будинок народної
творчості, фабрика «Трембіта»;
- в) День Незалежності України, Богдан Хмельницький,
Галич, Прут, газета «Молодий буковинець»;
- г) Леся Українка, Тарас Григорович Шевченко, ресто-
ран Чернівці, газета Чернівці.

4. Укажіть рядок, у якому записано тільки власні назви.

- а) Львівська площа, герцог, Великий Віз, літургія, член-кореспондент;
- б) Чернівці, Бахмут, Україна, Бельгія, Луцьк;
- в) Великобританія, Чорне море, Альпи, Львів, сквер;
- г) курорт, санаторій, табір «Зіронька», Польща, Австрія.

5. Укажіть рядок, у якому записано тільки загальні назви.

- а) авеню, місто, Україна, Англія, Лужани;
- б) затока, море, озеро, країна, школа;
- в) брат, рід, Черненко, Іван, Марійка;
- г) Назар, канал, фонетика, грамема, мова.

6. Власну назву треба брати в лапки, окрім

- а) сир Королівський;
- б) шоколад Світоч;
- в) літак Мрія;
- г) агентство Українські Національні Новини.

7. Усі слова є збірними іменниками в рядку

- а) листя, каміння, базіка;
- б) колосся, гілля, життя;
- в) парубоцтво, збіжжя, гарбузиння;
- г) селянство, комаха, птаство.

8. Не є збірними іменники

- а) птаство, козацтво, вишняк;
- б) деканат, ректорат, символіка;
- в) картоплиння, комашня, дівоцтво;
- г) стадо, череда, табун.

9. Іменники з абстрактним значенням є в рядку

- а) диван, вишня, книга;
- б) стіл, лисиця, лампа;
- в) спокій, цинізм, зухвалість;

г) річка, подушка, трава.

10. Позначте рядок, у якому всі іменники речовинні.

- а) дерева, дитинство, дріжджі;
- б) срібло, золото, горох;
- в) залізо, гроші, квіти;
- г) азот, кисень, зелень.

Тема 5
МОРФОЛОГІЧНІ КАТЕГОРІЇ ІМЕННИКА.
КАТЕГОРІЯ РОДУ

План

1. Семантичні й формальні ознаки категорії роду. Семантико-граматичний і граматичний рід іменників.
2. Родова диференціація грамем чоловічого, жіночого й середнього родів. Рід незмінюваних іменників.
3. Способи вираження категорії роду.
4. Іменники спільного роду. Маскулізми й фемінативи.
5. Подвійний рід і подвійні форми іменників одного роду.

Теоретичний аспект

1. Семантичні й формальні ознаки категорії роду. Семантико-граматичний і граматичний рід іменників

Категорія роду іменника – несловозмінна (класифікаційна) самостійна морфологічна категорія, яка в типових виявах має диференційовану сукупність афіксів (флексій і суфіксів) для свого вираження, поєднує семантико-граматичний зміст назв істот на ґрунті їхнього стосунку до біологічної статі або недорослості та формально-граматичний зміст назв неістот і складається з граем чоловічого, жіночого й середнього роду [19, с. 85].

Категорія роду іменника – триграмемна. За способом вираження граматичного значення вона несловозмінна (класифікаційна), оскільки кожному іменнику властивий певний рід.

Категорії роду притаманні семантичні й формальні ознаки. Рід з'явився на основі поділу іменників на істоти й неживі предмети (неістоти). Частина іменників семантично мотивована: їх рід встановлюється на реальному поділі осіб за статтю, напр.: *чоловік* – *жінка*, *хлопець* – *дівчина*, *поет* – *поетеса*, *трудівник* – *трудівниця*. Імен-

ники середнього роду не містять вказівки на стать, а тільки позначають вік істоти (недорослість): *маля, дитинча, каченя, ведмежа*.

Інша частина іменників позбавлена семантичних ознак, тут рід визначається структурою слова й виконує тільки граматичну роль – зв'язок у реченні (тобто слугує простій меті узгодження), напр.: *стіл, будинок; парта, земля; озеро, сонце*.

За способами вираження родових значень категорію роду поділяють на два різновиди: *семантико-граматичний рід* і *граматичний*.

Семантико-граматичний рід – це такий різновид загальної категорії, де родові значення залежить від лексичного значення, яке зумовлює граматичну форму іменника (стать, вік істот): *вчитель, учителька, Ілля, дитя, лисеня*.

Грамматичний рід – це такий різновид загальної категорії, де родові значення іменників не залежить від лексичного, не пов'язане зі статтю людей, тварин, а виражене морфологічними засобами спільно зі словотвірними: *парта, книга, повість* (ж.р); *роман, олівець, зошит* (ч.р.); *сонце, небо, вікно* (с.р.).

Протиставлення за родом є тільки у формах однини. Кожен іменник, якому притаманна форма однини, входить до одного з граматичних родів. Іменники у формах множини перебувають поза категорійним протиставленням грамам роду.

Отже, категорію роду структурують три грами: чоловічого, жіночого й середнього роду.

Грами роду іменників формально розрізняються морфологічною системою флексій в однині, суфіксами й синтаксичною сполучуваністю із залежними компонентами прикметникового типу (формами узгоджуваних слів) чи координованими словами (дієсловами та їхніми еквівалентами в позиції присудка).

2. Родова диференціація граем чоловічого, жіночого й середнього родів. Рід невідмінюваних іменників.

Граема чоловічого роду іменника – центральна граема морфологічної категорії роду, яка в типових виявах має диференційовану сукупність афіксів (флексій і суфіксів) для свого вираження, називає осіб чоловічої статі й предмети-неістоти (залежно від граматичної форми слова). Вона є продуктивною вихідною базою для утворення співвідносних іменникових слів у формі грамеми жіночого роду: *співак – співачка, песиміст – песимістка, вовк – вовчиця*.

Формальними показниками роду в українській мові насамперед є флексія.

До чоловічого роду належать іменники, що називають осіб чоловічої статі, а також:

❖ іменники назви неістот, які в Н.в. однини мають нульову флексію (основа закінчується на приголосний): *токарь, Віктор, ясен, ліс, степ, гай, вогонь, гість*;

❖ деякі іменники, назви осіб та інших істот чоловічого роду, мають флексію -о (*батько, Павло, Дмитро, Дніпро*) або -а(-я): *воєвода, глава, козарлюга, Микола, Володя*.

Граема жіночого роду іменника називає осіб жіночої статі в іменниках-істотах і за формальними показниками (сукупністю флексій і суфіксів) інші предмети-неістоти.

❖ Більшість іменників жіночого роду в Н. в. однини закінчуються на -а (-я): *Тетяна, Марта, сестра, сосна, яблуна, мрія*;

❖ частина іменників має нульову флексію: *вість, любов, розкіш, радість*;

❖ один іменник має флексію -и: *мати*.

Граемі жіночого роду притаманне в сучасній українській мові розгортання словотвірної продуктивності назв жіночої статі на базі вихідних граем чоловічого роду: *активіст – активістка, оптиміст – оптимістка, українець – українка, письменник – письменниця, бібліотекар*

– бібліотекарка, синоптик – синоптиkinя, філолог – філологиня (К. Г. Городенська називає це явище парним родом) (суфікси *-и-а*, *-ис-а* – просторічні: *директорша*, *директриса*).

Грамема середнього роду поєднує семантико-граматичний зміст назв істот на основі їхнього стосунку до молодого віку й формально-граматичний зміст неістот. Ця грамема структурована за ознакою не біологічної статі, а молодого віку істот. Іменники середнього роду в Н.в. одн. визначаються флексіями *-о*, *-е*, рідше *-а(-я)*: *слово*, *добро*, *горе*, *знання*, *курча*, *теля*, *колосся*. Отже, у граемі середнього роду нейтралізовано здійснювану грамемами чоловічого й жіночого роду семантичну диференціацію статі й закріплено вказівку молодого віку істот, їхньої недорослості: *дівча*, *хлоп'я*, *дитинча*, *дитя*, *каченя*, *гусеня*, *гуся*.

З віддаленням від центру семантико-граматичних родових розрізень за статтю спостерігаємо непослідовність у виявах морфологічної категорії роду. Зокрема, розрізнення за статтю немає в багатьох назвах фауни: *білка*, *карась*, *короп*, *крокодил*, *ластівка*, *миша*, *муха*, *оса*, *пантера*, *рись*, *щур*, *щука* тощо. Таке явище ілюструє повне входження деяких назв істот до підкласу іменників із формально-граматичним змістом.

Отже, морфолого-флексійне протиставлення граем чоловічого, жіночого й середнього роду спрямоване більше на формально-граматичний зміст, ніж на семантико-граматичний.

Мають свої особливості розподілу за грамемами морфологічного роду іменники *іншомовного походження* (так звані невідмінювані іменники, тобто іменники нульової відміни, що мають у всіх відмінках омонімічні нульові закінчення), які належать до чоловічого, жіночого або середнього роду на основі диференціації за ознакою істоти / неістоти. Іменники-загальні назви розрізняє за родами передовсім їхня семантика, належність до найменувань істот або неістот.

До чоловічого роду належать: 1) іменники-назви осіб чоловічої статі (незалежно від кінцевого голосного): *буржуа, аташе, портъе, рантъе, маестро, Гойя, Дюма*; 2) іменники-назви істот тваринного світу (крім іменника *цеце*): *гну, фламінго, поні, шимпанзе, какаду, кенгуру, колибри*; 3) назви вітрів: *сироко* (італ.), *торнадо* (ісп.), *грего* (ісп.); 4) назви деяких конкретних предметів (за родовою назвою): *екю* (французька старовинна монета), *пенні* (монета Великої Британії).

Тенденція до вирівнювання родових ознак помітна серед незмінюваних слів – назв сортів винограду: *аліготе, джані, каберне, арараті* тощо; назв танців: *чонгурі, па-детруа, падеграс, салхіно* (їх уналежнюють до чоловічого роду).

До жіночого роду належать: 1) іменники зі значенням особи жіночої статі: *міс, фрау, леді*; 2) назви деяких конкретних предметів (за аналогією до українських родових назв): *авеню* (вулиця), *саямі* (ковбаса), *кольрабі* (капуста), *антре* (їжа); 3) субстантивовані назви мов: *ідіш, хінді, фіджі, фарсі, банту*. Ці іменники зазнали трансформації родової належності відповідно до родової ознаки тематичного слова.

До середнього роду належать невідмінювані назви неістот: *кашне, депо, таксі, кіно, какао, желе, резюме, койне, турне, пенсне*.

Розподіл невідмінюваних географічних назв між родами регулюється родовою належністю географічних номенклатурних слів (місто, село, хутір, озеро, ріка, країна, острів тощо): *Баку, Тбілісі, Сочі* – сер. р. (місто), жін. р. – станція *Баку, Тбілісі, Сочі*, чол. р. – курорт *Сочі*, порт *Баку*, острів *Борнео*.

У розряді абрєвіатур діє два способи вияву категорії роду: 1) за формою роду опорного іменника словосполучення: *АТС* – ж. р. (автоматична телефонна станція), *МАУ* – ж. р. (Міжнародна асоціація українців), *ЧНУ* – ч. р. (Чернівецький національний університет), *ДАІ* – ж. р. (Державна автомобільна інспекція) 2) за характером кінцевих звуків абрєвіатур: твердий приголосний маркує

чоловічий рід (*філфак, лісгосп, ДЕК, ВАК*); -о – сер. р. (*НАТО*). Це породжує варіантність (*райвно* – чол. і сер. р., *ВАК* – чол. і жін. р.), яка свідчить про те, що категорія роду в розряді абревіатур перебуває в процесі становлення.

Невідмінювані абревіатури з другим елементом – іменником у формі непрямого відмінка мають рід першого складника – Н. в.: *новий завкафедри, наш компроти*.

Отже, перерозподіл окремих звукових абревіатур за родовою віднесеністю спричинений впливом форми слова, засвідчує формалізацію граматичного значення в категорії роду іменника, яка супроводжується послабленням зв'язків з дійсністю і втратою мотивації граматичного значення.

3. Способи вираження категорії роду

Рід іменників виражається чотирма способами:

а) лексичним (семантичним), тобто словами різних коренів. Цей спосіб властивий назвам тільки людей і тварин (свійських) і відповідає поділові за статтю: *брат – сестра, дядько – тітка, бик – корова, цап – коза*;

б) морфологічним, тобто специфічними закінченнями іменників у називному відмінку однини для назв істот і неістот: а) чоловічий рід має переважно типове нульове закінчення (*народ, спокій*), а також -а(-я) (*Микола, суддя*) і -о (*Петро*); б) жіночий рід має закінчення -а(-я) і нульове: *хвилина, земля, людяність, кров*, в) середній рід – закінчення -о, -е, рідше -а(-я): *золото, серце*;

в) словотвірним – лише в похідних іменниках, коли суфікс утворює: 1) співвідносні іменники (для назв людей і тварин) чоловічого, жіночого і середнього роду: *поет – поетеса, заєць – зайчиха – зайчєня*; 2) здебільшого іменники збірні та з абстрактним значенням середнього роду: *людство, роззброєння, павутиння*;

г) синтаксичним, тобто узгодженням з родовою формою іменника родових форм прикметників, дієприкметників, займенників та дієслів минулого часу: *чорноокий Женя, маленький забіяка, така плакса, прийшла Петрук*.

4. Іменники спільного роду

Серед іменників окрему групу морфологічних одиниць складають словоформи, які потенційно можуть називати осіб як чоловічої, так і жіночої статі, а в структурі мови марковані граматичним жіночим родом – закінченням *-а*. До цієї специфічної групи відносять порівняно невелику кількість іменників із узагальненим значенням – назви осіб за їх характерними діями або рисами поведінки: *замазура, невдаха, заїка, каліка, нероба, трудогя, жаднюга, підлиза, нездара, кривляка*. Це переважно емоційно забарвлені лексеми, які належать до сфери розмовної мови. Вони виражають значення чоловічого або жіночого роду залежно від статі особи, яку вони називають. У зв'язку з цим родова диференціація здійснюється тільки в контексті синтаксичним способом, тобто за допомогою аналітичних засобів і форм узгоджуваних прикметників, займенників, дієслів або ж відповідного контекстуального оточення: **Листоноша** чорноброва носить вісточки-листи (А. Малишко); *Це був новий, багатьом ще не знайомий листоноша.*

Іменниками «спільного» роду їх можна назвати тільки поза контекстом, у словнику. У реченні є чіткі вказівки на рід (узгоджувані компоненти): *Та вона (Хима) тут видає із себе тихоню* (Панас Мирний); *І такий вже тихоня: хоч проти шерсті його гладь* (М. Кропивницький); *Йонька був якийсь невдаха, все йому не в руки потрапляло, а ковзало поміж пальцями* (Г. Тютюнник); *Груня мовчала, не перечила, коли свекруха називала її невдахою* (К. Гордієнко).

До спільного роду не належать іменники чоловічого роду з основою на приголосний, які називають також осіб чоловічої і жіночої статі, але за посадою чи професією, і мають лише один рід (чоловічий): *декан, ректор, педагог, директор, доктор, доцент*. Вони легко заступають позицію жіночого відповідника при номінації осіб жіночої статі: *На конференції виступав декан Бунчук*

Борис Іванович //... виступала декан Божевська Марія Петрівна. Але це не значить, що вони набули ознак жіночого роду, оскільки в контексті вони не узгоджуються з формами прикметників і дієприкметників у формі жіночого роду, а тільки поєднуються з формою жіночого роду дієслів минулого часу (уживаємо *прийшла професор, директор сказала*, але не вживаємо *шановна професор, відома директор*). О. К. Безпояско, К. Г. Городенська й В. М. Русанівський у «Граматиці української мови. Морфології» такі слова поділяють на *маскулізми і фемінативи*. Назва «маскулізми» походить від лат. *masculinum* – чоловічий рід і зумовлена тим, що іменники мають форму, марковану граматичним чоловічим родом, але позначають осіб обох статей. Набір лексичних значень цих іменників вміщає назви офіційних, адміністративних, посадових осіб: *президент, посол, дипломат*; назви учених ступенів і звань: *доцент, науковий співробітник, професор*; назви осіб за військовими званнями: *лейтенант, майор, офіцер, капітан*; соціально-оцінних характеристик: *член уряду, лауреат, депутат*; назви осіб за професією: *математик, фізик, філолог*. Утворення такого типу назв сягає часів, коли потреба парних найменувань жіночого роду не диктувалася виробничою зайнятістю, іменники позначали особу взагалі, без вказівки на стать. З подальшим суспільним розвитком, коли застосування жіночої праці розширилося, частина іменників, не змінюючи зовнішньої форми слова, паралельно стала виражати грамему жіночого роду: *Михайло Пилипчук, інженер-будівельник з Миколаєва, активно залучився до політичного життя; Лариса, інженер-будівельник, протягом тривалого часу працювала на будовах східного регіону*.

На морфологічному рівні іменники-маскулізми з тою ж формою вираження родової віднесеності кваліфікують граматичними омонімами. Граматична омонімія виникла внаслідок збігу однакових функцій слів, які ґрунтуються на однотипних характеристиках позначуваних ними реалій.

Окрему групу морфологічних одиниць утворюють словоформи, які потенційно є виразниками чоловічої або жіночої статі, а в структурі мови марковані граматичним жіночим родом, що й зумовило їх назву – *фемінативи* (лат. *femina* – жінка): *хапуга, невмивака, нахаба, непосида, нездара, забіяка, всезнайка*. Вони називають неозначену за статтю особу, тобто є нейтралізованими формами. Рід подібних найменувань виражається аналітично: флексією дієслова-присудка або флексією залежних атрибутивних форм: *Не знав сіромаха, що виростили крила, що неба достане, коли полетить* (Т. Шевченко); *Почвалала сіромаха Скільки видно через брід* (С. Олійник).

За семантикою фемінативи неоднорідні. Невелика їх частина називає особу-діяча, на цьому ґрунті зближується з маскулізмами: *листоноша, суддя, слуга*. Основна частина найменувань формує ряди експресивно-оцінних слів, які називають осіб за їх діями, вчинками, рисами характеру, зовнішніми ознаками, поведінкою, станом тощо. Здебільшого такі оцінки негативного змісту і заго-струють увагу на поведінці, моралі, зовнішньому вигляді, рівні інтелекту, вроджених вадах: *сплюха, волоцюга, нікчема, каліка, зайка, незграба, ехида, недотепа*. Група найменувань з експресією доброзичливості, співчуття, захоплення значно менша за обсягом: *тудяга, сиротина, симпотяга, бідолаха, добряка, розумака*.

Подібно до маскулізмів, тут наявна асиметрія форми і змісту, яка супроводжується граматичною омонімією. Назви осіб чоловічої і жіночої статі, наділені тотожними функціями носіїв стану або ознаки, передаються у мові однаковими за звучанням формами.

У сучасних тенденціях щодо родової категоризації іменника помітним явищем постає співвідносність назв осіб чоловічого й жіночого роду. Ця співвідносність є найтипівішим і найпродуктивнішим способом творення іменників на позначення осіб. Вона втілюється в суфіксальному різновиді афіксальної деривації. За допомогою суфіксів утворюються співвідносні іменники жіночого

роду від іменників чоловічого роду на позначення осіб за фахом, суспільною діяльністю, національністю, територіальною належністю тощо: *аптека́р* – *аптека́рка*, *архіте́ктор* – *архіте́кторка*, *будіве́льник* – *будіве́льниця*, *еконо́міст* – *еконо́містка*, *депу́тат* – *депу́татка*, *англі́єць* – *англі́йка*, *німе́ць* – *німкеня* і *німка*, *полтаве́ць* – *полта́вка*. Часто такі форми ще не фіксовані словниками, але функціонують у розмовному мовленні. Суфіксальний різновид морфологічного способу словотвору – досить продуктивний у сучасній українській мові. Відповідно до Правопису 2019 р., «за допомогою суфіксів **-к-**, **-иц-**, **-ин-**, **-ес-** від іменників чоловічого роду утворюємо іменники на означення осіб жіночої статі. Найуживанішим суфіксом є **-к-**, бо він поєднується з різними типами основ: *авторка*, *студентка*, *співачка*, *редакторка*, *директорка*, *дизайнерка*, *міністерка*. Суфікс **-иц-** приєднуємо до основ на **-ник**: *верстальниця*, *набірниця*, *порадниця*. Суфікс **-ин-** сполучаємо з основами на **-ець** (*кравчиня*, *плавчиня*, *продавчиня*) і приголосний (*бойкиня*, *майстриня*, *лемкиня*). Суфікс **-ес-** є рідковживаним в українській мові: *дияконеса*, *патронеса*, *поетеса*» [78, с. 39–40].

5. Подвійний рід та подвійні форми іменників одного роду

Подвійний рід (чоловічий – середній, жіночий – середній) спостерігаємо в частині іменників, утворених за допомогою суфікса *-иц(е)*: *вовчище*, *дівчище*, *дубище*, *бабище*, *ставище*. Функціонування двох родів можна пояснити двома чинниками: власне формальним (закінчення *-е* як показник середнього роду: *поле*, *море*) і формально-семантичним (стать або граматичний рід мотивувального іменника: *вовк*, *дуб*, *став* – чоловічого роду, *дівчина*, *баба* – жіночого роду). Провідна роль у визначенні роду іменників на *-ище* належить аналітичним показникам: *високий дубище* / *високе дубище*. Це свідчить про граматикуалізацію цієї категорії.

Хитання чоловічий – середній рід спостерігаємо в частині іменників на *-о*, у назвах осіб за характерними ознаками або схильністю до певних дій, вчинків, вони виражають негативні характеристики та можуть стосуватися осіб обох статей: *забудько, незнайко, непосидько, базікало, ледащо* тощо. Пор.: *Який я базікало?* – *обрався Микита Дудка* (П. Панч) / *Та це ж оце базікало?* – *на Якова він гнівно глянув* (А. Головка).

В українській мові відоме явище, коли іменники з різним граматичним оформленням належать до одного й того самого роду: *гайдамак – гайдамака, вояк – вояка, неборак – неборака, бурлак – бурлака, зал – зала*. Серед іменників чоловічого роду можливі й інші подвійні форми – на приголосний звук *і* на *-о*: *Дніпр – Дніпро, браток – братко, дідунь – дідуньо*.

Особливо багато подвійних форм (на *-а* та на приголосний звук) спостерігаємо серед іменників жіночого роду: *бистрина – бистринь, височина – височинь, глибина – глибинь, латина – латинь, шинель – шинеля* (розм.).

Такі подвійні форми з'явилися переважно внаслідок складного історичного переходу від колишніх типів відмінювання за основами до відмін за родами. Внаслідок процесів нормування в літературній мові рівноправних дублетних утворень залишилось небагато. Найчастіше нормативною для сучасної української мови є одна з цих форм. Наприклад, літературними є лексеми *заблуда, олія, пудра*, а форми *заблуд, олій, пудер* є архаїчними, говірковими. Іноді різні значення закріпилися і в літературній мові: *хід – хода* (*Але ця сила – повним ходом сама не прийде; Її урочиста хода відчувається всюди*). Для літературної мови загалом характерна тенденція до зменшення кількості таких подвійних утворень.

Отже, категорія роду іменника на сьогодні перебуває в процесі становлення, набуває змін у формуванні «парного роду», а також подвійного роду, роду аббревіатур та інших змін.

Рефлексія навчальних досягнень

1. Схарактеризуйте категорію роду.
2. За якими критеріями визначають рід іменників в українській мові? Який критерій основний, а які можна вважати допоміжними?
3. У чому полягає сутність граматичного критерію визначення категорії роду?
4. У якому випадку при визначенні категорії роду послуговуються поняттям «парадигма іменника»? Провідмініайте іменники *путь, шлях, степ, ніч; рілля, зілля, суддя, запитання*, з'ясуйте їх рід.
5. Які іменники в українській мові належать до чоловічого роду, які – до жіночого, а які належать до середнього роду?
6. Які іменники в українській мові належать до спільного роду? Що таке маскулізми? Фемінативи?
7. У яких іменниках рід визначають за семантичним критерієм?
8. У яких іменниках рід можна визначити тільки за синтаксичним критерієм?
9. Як визначається рід незмінних іменників?
10. Як визначається рід абревіатур?
11. Чому в українську мову увійшли слова *міністерка, професорка, доцентка, синоптиkinя, мовознавиця* і подібні?
12. Що таке «подвійний рід», подвійні форми одного роду? Прокоментуйте їх стилістичні особливості.
13. Який рід називають парним? Які зміни відбуваються у творенні таких форм?

Контрольно-корекційні завдання

Завдання 1. Поставте іменники у формі однини та визначте їх рід. Які іменники не мають категорії роду?

Черевики, квіти, партизани, доценти, сини, будинки, звірі, офіцери, джинси, розцінки, вибори, запитання, вузлики, юнаки, вовки, стіни, стелі, агрономи, заяви, сани, поклади, перегони, ліси, меблі, radoці, картоплини, критики, лелеки, обличчя, чоботи, лінощі, кущі, ковзани, завдання, очі.

Завдання 2. Визначте рід поданих іменників і запишіть їх у дві колонки, розмежовуючи семантико-граматичний і граматичний рід. Вкажіть засоби його вираження.

Шампунь, робітниця, чоловік, біль, співак, батько, футбол, поле, тюль, рояль, учень, студентка, жито, дружина, вальс, запрошення, сестра, підлога, повідомлення, абажур, Микола, книга, підпис, воевода, степ, рись, дуб, кум, кума, береза, дядько, малина, суніці, теніс, туш (фарба), туш (музичне привітання).

Завдання 3. Визначте рід іменників. Обґрунтуйте відповідь.

Подорож, ніч, січ, батько, око, дядько, відро, насип, Умань, ніч, плющ, путь, гордість, верф, плащ, ніж, тополя, дріб, дівча, дівчина, маля, малюк, горобеня, горобець, гусеня, гусак, гуска, дерево, бук, тополя, тигр, тигрєня, тигриця, лице.

Завдання 4. Від поданих іменників утворіть іменники жіночого роду. Яке словотвірне значення мають суфікси, за допомогою яких утворені іменники?

Секретар, поет, робітник, трудівник, вовк, лев, учень, школяр, старшокласник, професор, міністр, президент, філолог, синоптик, архітектор, дизайнер, математик, фізик, продавець.

Завдання 5. Серед поданих іменників вкажіть іменники чоловічого, жіночого та спільного родів. Складіть і запишіть речення з іменниками спільного роду.

Архітектор, суддя, листоноша, директор, роботяга, математик, хімік, біолог, бабуся, тудиш, староста, доцент, режисер, продюсер, носир, менеджер, голова, воевода, сусід, жінка, юнка, ткаля, ручище, колиця, вередуля, незграба, левеня, дідище, рева, невдаха, заблуда.

Завдання 6. Виправте стилістичні помилки (у вживанні роду іменників).

1. Незважаючи на гостру біль, він підвіся на лікті. 2. Навколо широка степ. 3. Сьогодні проводжали експедицію у далекий путь. 4. На горизонті виднілась висока насип. 5. У крамниці продавалась гарна тюль. 6. Нова шампунь ідеально підходила для його волосся. 7. Йому при своїли наукову ступінь.

Завдання 7. З поданими іменниками складіть речення так, щоб в одному випадку вони позначали осіб чоловічої статі, а в іншому – жіночої.

Історик, професор, лікар, директор, інженер.

Завдання 8. Від поданих іменників утворіть іменники подвійного роду.

Вітер, ніс, вовк, павук, баба, собака, нога, кіт, мороз.

Завдання 9. За поданими тлумаченнями визначте іменники спільного роду.

Роботяга, працююча людина.

Людина, яка говорить багато й беззмістовно.

Неуважна людина.

Той, хто навчався чого-небудь самостійно.

Той, хто мешкає поруч, поблизу кого-небудь.

Службовець пошти, який розносить кореспонденцію.

Завдання 10. Визначте рід незмінних іменників, уведіть їх у словосполучення.

Фламінго, парі, аташе, каное, кутюр'є, койне, хінді, кулі, маестро, кіно, порт'є, депо, метро, кенгуру, шимпанзе, інкогніто, аташе, шасі, авеню, бароко, інтермецо, мадам, торнадо, цунамі, салями, круп'є, леді, кольрабі, рагу, депо, шосе, леді, боа, какаду, кредо, реноме, рант'є, інтерв'ю, попурі, табу, бра.

Завдання 11. За словником визначте значення та походження незмінних іменників. До якого роду вони належать?

Пенсне, ламенто, ампула, імпресаріо, гуру, аташе, панно, жак'о, копірайт, есперанто, жабо, лобі, хінкалі, сироко, праліне, плісе, електрик, індіго, маренго, суфле.

Завдання 12. Визначте рід незмінних топонімів. Уведіть їх до складу словосполучень.

Марокко, Міссісіпі, Туансе, Кіліманджаро, Гобі, Па-де-Кале, Тбілісі, Перу, Чилі, Міссурі, Конго, Огайо, Сан-Франциско, Сочі, Ла-Мани, Онтаріо, Осло, Токіо.

Тестові завдання

1. У словах якого рядка рід визначають семантико-граматичним способом?

- а) чоловік, ведмідь, кінь, мадам;
- б) корова, окунь, олень, поні;
- в) свиня, пастух, отара, вівця;
- г) селянин, село, селище, селянка.

2. У словах якого рядка рід треба визначати граматичним способом?

- а) двері, ручка, окуліст, окуляри;
- б) риба, скеля, Даня, ажіотаж;
- в) долина, яр, долинянин, покутянин;
- г) місто, Дніпро, око, літо.

3. У словах якого рядка рід формують словотвірні засоби?

- а) кравчиня, видавчиня, кураторка, наставник;
- б) суворість, спадкоємець, плакса, дорога;
- в) поетеса, лемкиня, вовчиха, вовк;
- г) красуня, красень, краса, диво.

4. У словах якого рядка всі іменники чоловічого роду?

- а) напис, підпис, насип, обнова, путь;
- б) тюль, біль, шампунь, Дніпро, продаж;
- в) воєвода, майстер, майстриня, нежить;
- г) Мишко, зайчисько, Павло, Петрик, дно.

5. У словах якого рядка всі іменники спільного роду?

- а) листоноша, староста, плакса, трудяга, замазура;
- б) забіяка, волоцюга, тріпло, носище, селище;
- в) рева, хвалько, суддя, дядько, вовчище;
- г) жвинда, сліпундра, сонько, головище, морозище.

6. У словах якого рядка всі іменники жіночого роду?

- а) дівчина, дівчинка, Слава, дівча;
- б) воля, свобода, віра, довіра;
- в) мадмуазель, пані, фрау, задавака;
- г) путь, гордість, радість, шлях.

7. У якому рядку всі слова середнього роду?

- а) носище, ручище, річище, аташе;
- б) визнання, озеро, коліща, вим'я;
- в) кохання, любов, зітхання, знання;
- г) село, сироро, кашне, Дніпро.

8. У якому рядку у всіх словах відсутня категорія роду?

- а) джинси, штани, окуляри, видовища;
- б) читання, Чернівці, очі, Лужани;

- в) звірі, друзі, погони, вежі;
- г) обценьки, ножиці, двері, ворота.

9. У якому рядку всі слова не належать до жіночого роду?

- а) скеля, суддя, воєвода, княгиня;
- б) берегиня, богиня, Валерія, допомога;
- в) подорож, сітка, Січ, Керч;
- г) воєвода, нечупара, степ, біль.

10. У якому рядку всі слова чоловічого роду?

- а) кутюр'є, круп'є, кулі, фламінго;
- б) маестро, денді, сомальє, браво;
- в) торнадо, сіроко, шторм, буря;
- г) салями, авеню, кольрабі, хінді.

Тема 6 КАТЕГОРІЯ ЧИСЛА ІМЕННИКІВ

План

1. Зміст категорії числа іменників в українській мові.
2. З історії питання.
3. Семантико-граматичне число.
4. Граматичне число:
  - а) однинні іменники (*singularia tantum*);
  - б) множинні іменники (*pluralia tantum*).

Теоретичний аспект

1. Зміст категорії числа іменників в українській мові

Категорія числа узагальнено відображає кількісну визначеність предметів і базується на протиставленні формально виражених граматичних значень однини й множини.

Більшість дослідників категорію числа відносять до словозмінної, у якій іменники однини й множини є словоформами однієї лексеми. Так, І. Р. Вихованець і К. Г. Городенська в праці «*Теоретична морфологія української мови*» дають таке визначення категорії числа: «*Категорія числа* – словозмінна морфологічна категорія, яка позначає кількість предметів і складається з двох співвідносних граем того самого слова – однини й множини (основний вияв категорії), а також категорія з елементами несловозмінного, тобто класифікаційного типу, яка стосується форм не того самого слова, а різних слів (неосновний вияв категорії) [19, с. 92].

У морфологічній категорії числа виразно простежується її семантичне спрямування – на відображення кількісних співвідношень предметів у позамовній дійсності, тобто вирізняється семантико-граматична домінанта. Проте на семантико-граматичний зміст категорії числа

нашаровується низка хоча й не протилежних, але різноспрямованих значень, що уможлиблює інтерпретувати її по-різному. На думку І. Р. Вихованця, найлогічнішою постає семантична класифікація граматичного числа за ознакою *одиничність / неодиничність* предметів.

Усі іменники поділяються на дві групи:

- 1) форми з семантикою рахованості;
- 2) форми з семантикою нерахованості.

Форми з семантикою захованості в такий спосіб поділяють на:

- а) форми зі значенням реальної одиничності предмета;
- б) форми зі значенням реальної множинності предметів;
- в) форми з морфологічною невираженістю реальної одиничності або множинності предметів, тобто форми з морфологічною омонімією реальної одиничності й реальної множинності предметів: *наша леді, наші леді*.

2. 3 історії питання

Термін «число» відомий в українській традиції з XVI – XVII ст. («Грамматика словенська» Лаврентія Зизанія, 1596 р.).

У сучасній українській мові, як і в інших східнослов'янських мовах, категорія числа іменника є двочленною. Але до XIII ст. вона була тричленною: існували грамеми однини, множини і їм протиставлялася грамема двоїни. *Двоїна* – це грамема, вживана для позначення двох осіб або парних предметів. Вона була відома ще в індоєвропейській прамові, від якої успадкована спільнослов'янською, а від неї – усіма слов'янськими мовами, однак тепер зберігається лише в окремих діалектах. Двоїна мала свої відмінкові форми, неподібні до форм однини та множини. У давньоруській мові залежно від категорії роду та кінцевого приголосного основи іменників вони виражались у називному, знахідному та кличному відмінках закінченнями **-ѣ** (*дѣвѣ руцѣ, обѣ сель*), **-и** (*дѣвѣ ночи, обѣ матери*), **-а** (*дѣва ножа*), **-ы** (*оба сыны*), у родовому і місцевому відмінках – **-у**, **-ову** (*дѣвою руку, обою синову*), у

давальному та орудному **-ма** (*дъвьма рукама, обьма се-
лома, ножема, сынъма*).

Відатний український мовознавець початку ХХ ст. В. І. Сімович у «*Практичній граматиці української мови*» (1917 р.) пропонує виділяти три градеми числа: *однину* (коли маємо 1 предмет); *двійню* (коли маємо 2, 3, 4 предмети); *множину* (коли маємо багато предметів). Мовознавець виділяє також іменники, що мають лише однину, називає їх «*іменники без множини*», та іменники, що мають тільки множину – «*іменники без однини*». Проте так само стверджує про занепад двоїни та існування в українській мові її залишків. Реліктами двоїни в сучасній українській мові є закінчення *-ма / -има* у формах множини орудного відмінка: *дверима* (і *дверми*), *очима*, *плечима*, *грошима* (і *грішми*). Залишки двоїни в наголошуванні іменників із числівниками *два*, *три*, *чотири*: *дві руки* (мн. *руки*), *три сестри* (мн. *сестри*), *чотири ноги* (мн. *ноги*).

3. Семантико-граматичне число

Категорія числа неоднорідна. Частина іменників можуть називати один предмет і відповідну до них множину кількість, утворюючи числові пари, тобто це номінації рахованих предметів. Вони мають і значення однини, і значення множини й виявляють їх у певній граматичній формі, напр.: *зоря – зорі*, *зозуля – зозулі*, *учень – учні*, *джерело – джерела*. Такий різновид категорії числа називають **семантико-граматичним числом**.

Протиставлення градем однини й множини виражається за допомогою парадигм відмінювання – відмінкових форм однини й множини (сім форм однини й сім форм множини: *тополя*, *-і*, *-ї*, *-ю*, *-ею*, *-ї*, *-е*; *-ї*, *-ь*, *-ям*, *-ї*, *-яи*, *-ях*, *-ї*).

В іменниках вибір флексійних форм для вияву градеми однини чи множини залежить від типу відмінювання (4 типи відмін).

Протиставлення однини/множини може виражатися не лише відмінковими закінченнями, а маркуватися до-

датковими супровідними морфемами й морфологічними засобами:

- ❖ суфіксами *-ер, -ат (-ят)*: *мати – матері, маля – малята*;
- ❖ чергуванням *г/з, к/ч*: *друг – друзі, око – очі*;
- ❖ чергуванням *о, е* з нулем звука: *сон – сні, день – дні*;
- ❖ перенесенням наголосу: *рука́ – ру́ки, гора́ – го́ри, село́ – се́ла*.

Отже, в українській мові категорія числа виражається синтетично. Допоміжний засіб – синтаксичний – узгодження прикметникових форм: *нове таксі – нові таксі, смішний шимпанзе – смішні шимпанзе, маленька колибри – маленькі колибри*.

4. Граматичне число

В українській мові є іменники, які називають необчислювальні предмети (*вапно, пісок, радість, щастя*). Відсутність семантичної ознаки обчислювання спричинила відсутність повноцінної семантико-граматичної категорії числа у відповідних іменниках, які не мають значення числа, але мають лише граматичну форму числа – або тільки однини (*singularia tantum*), або тільки множини (*pluralia tantum*). Тобто вони не змінюються за числами: *молоко, сметана, дріжджі, фінанси, копалини*. Такий різновид категорії числа називають *граматичним числом*.

До *singularia tantum* належать:

- 1) матеріально-речовинні іменники: *масло, сир, солома, асфальт, шовк, штапель*;
- 2) абстрактні іменники: *піднесення, біганина, далеч, горе, синь, жовтизна*;
- 3) збірні іменники: *молодь, студентство, професура, вишняк, піхота*;
- 4) власні назви: *Київ, Дніпро, Львів, Владислав, Богдан*.

До *pluralia tantum* належать:

- 1) деякі матеріально-речовинні іменники (*висівки, дріжджі, вершки, консерви*);
- 2) деякі абстрактні іменники на позначення:

- дій і процесів (*дебати, вибори, пустощі, хвастощі*);
  - обрядів, звичаїв (*заручини, хрестини, іменини, обжинки*);
  - проміжків часу (*будні, сутінки*);
  - почуттів, станів (*радощі, заздощі, ревнощі*);
- 3) деякі збірні іменники (*гроші, фінанси, ресурси, кошти, надра, копалини*);
- 4) деякі іменники на позначення конкретних предметів, що складаються з кількох частин (*вила, граблі, двері, ворота, сани, носилки, кліщі, шахи, джинси*).
- 5) деякі власні назви: *Суми, Чернівці, Карпати, Прилуки*.
- Отже, категорія числа іменників – незалежна, самостійна. Вона може не збігатись з реальним числовим значенням словоформи. За способом морфологічного вираження категорія числа найчастіше реалізується в межах того самого слова (зрідка – у різних словах).

Рефлексія навчальних досягнень

1. Схарактеризуйте категорію числа.
2. З якими категоріями пов'язана категорія числа?
3. Що є онтологічною основою категорії числа?
4. Які мовні засоби є виразниками числа?
5. На які групи поділяються іменники щодо категорії числа?
6. Які іменники належать до *singularia tantum*?
7. Які іменники належать до *pluralia tantum*?
8. Як пов'язується клас іменників *singularia tantum* з лексико-граматичними категоріями цієї частини мови?
9. Чи існує зв'язок між іменниками *pluralia tantum* та лексико-граматичними категоріями?
10. Які залишки двоїни збереглися в українській літературній мові?
11. Які залишки двоїни збереглися в діалектному мовленні?
12. Чому занепала двоїна в українській мові?

Контрольно-корекційні завдання

Завдання 1. Запишіть іменники у формі множини. Визначте, якими мовними засобами виражено граматичне значення множини.

Людина, тварина, селянин, доцент, син, явір, дія, звір, поросля, горобеня, поле, зоря, птах, водій, око, містечко, брат, запитання, завдання, громадянин, заняття, лист, листок, дуб, дубок, сестра, стіна, день, пень, висновок, візок, директор, гай, година, вік, дно.

Завдання 2. Визначте іменники, у яких (щодо числа) наявна асиметрія форми та змісту.

Літопис, адрес, життя, білило, рахунки, чорнило, Прилуки, перемовини, меблі, гроші, Карпати, Чернівці, оплески, ковзани, вершки, ліки, роковини, рідня, тиша, молоко, суша, світ, мир, колосся, птаство, товариство, дівтора, малеча, синь, гарбузиння, терпіння, сонце, місяць, веселощі, Делі, Відень, Ясси, сучасність, сучасник, жовток, джунглі, дрова, джинси, шеренга, поминки, середньовіччя, окуляри.

Завдання 3. Знайдіть помилки у вислові. Сформулюйте думку правильно.

Слово ліси – похідне, бо воно утворено від слова ліс.

Завдання 4. Утворіть словосполучення з поданими іменниками в множині. Поясніть їх лексичне значення.

Масло, вода, вино, сік, сталь, жито, хліб, пісок.

Завдання 5. Замініть виділені слова синонімами.

*Виділити **гроші** на ремонт; погані **обставини** для роботи; виражати свої **переконання**; **факт** викликає **здивування**; **факт** викликає **занепокоєння**.*

Завдання 6. Утворіть, де можливо, співвідносні пари однини й множини. Розмежуйте семантико-граматичне і граматичне число, поясніть відмінність між ними. Якими

мовними засобами виражається граматичне значення множини в корелятивних парах?

Боець, корінь, Альпи, колосок, газетяр, півострів, за-вдання, розуміння, фінанси, цемент, успіх, радість, від-криття, повідомлення, усвідомлення, шимпанзе, адво-катура, окуляри, дерево, лижі, донька, стілець, помилка, поросля, кілометр, випадок, колесо, похорон, прислів'я, курка, гривня, кава, Карпати.

Завдання 7. Згрупуйте іменники *singularia tantum* за значенням.

Метраж, велич, біль, жах, горе, солома, вороння, се-лянство, гречка, огудиння, сажка, мед, Монако, молоко, сором, соціалізм, рабство, довголіття, отрута, піт, дав-нина, підкріплення, мовознавство, алхімія, індустріалі-зація, поновлення, зрушення, теніс, Прага, жіноцтво, класицизм, ковбаса, сало, страх, Марокко, Сомалі, су-часність.

Завдання 8. Згрупуйте іменники *pluralia tantum* за значенням.

Ромни, джинси, обжинки, фінанси, збори, вила, граблі, зернові, висівки, помиї, іменини, дрова, radoці, Суми, Черкаси, Гімалаї, мандри, перегони, іменини, Карпати, оглядини, заручини, жнива, гроші, веселоці, гордоці, лижі, окуляри, черевики, хордові, ліноці.

Завдання 9. У яких іменниках наявна асиметрія фор-ми і змісту? Випишіть такі слова й аргументуйте цю роз-біжність.

Коні, кіннота, муха, мушва, учитель, учительство, обцеьки, діти, дітвора, жінки, жіноцтво, радість, ра-доці, святість, любов, любоці, перемовини, обставини, стосунки, віра, шампунь, крем, вапно, Чернівці, Карпати.

Завдання 10. Узгодьте іменники з числівниками.

Селянство, людство, дітвора, генералітет, штани, колготи, двері, шампунь, сік, вода, ситець, вино, аспірин, коктейль, пісок, вапно.

Тестові завдання

1. У якому рядку всі слова мають і однину, і множину?

- а) смола, вишняк, есе, роман;
- б) кашне, пенсне, море, рагу;
- в) кава, рослина, цукор, вода;
- г) олівець, пенал, рейтинг, аббревіатура.

2. У якому рядку всі іменники в словосполученнях зазнали впливу двоїни?

- а) дві жінки, три доньки, чотири стіни, два чоловіки;
- б) два столи, три парти, чотири вугли, два ока;
- в) два моря, три озера, чотири пташки, чотири ластівки;
- г) два зошити, три кораблі, три тарілки, чотири верби.

3. У якому рядку подано форми колишньої двоїни?

- а) столами, дверми, звірами, тінями;
- б) вухами, очима, носами, губами;
- в) дверима, грошима, плечима, очима;
- г) грішми, фінансами, гривнями, копійчками.

4. У якому рядку всі слова вживаються лише в однині?

- а) студент, студентство, вино, виноград;
- б) вовна, цитрамол, майбутнє, вода;
- в) пісок, смородина, ромашка, ідея;
- г) місяць, спека, постмодернізм, боротьба.

5. У якому рядку всі слова вживаються лише в множині?

- а) відпустки, канікули, висновки, підходи;
- б) кеди, туфлі, підбори, лофери;

- в) іменини, заручини, Прилуки, Альпи;
- г) галактики, зорі, курорти, санаторії.

6. У якому рядку подано іменники з асиметрією форми та змісту (щодо категорії числа)?

- а) армії, історії, вакансії, позиції;
- б) дзвони, окуляри, шахи, мережі;
- в) висівки, радість, сталь, братерство;
- г) отара, загін, ліс, студентство.

7. У якому рядку всі слова належать до *singularia tantum*?

- а) меню, окраса, природа, гектар;
- б) пальто, піаніно, панно, лібрето;
- в) вояж, душ, життя, куш;
- г) клич, доброта, заздрість, тиша.

8. У якому рядку не всі слова належать до *singularia tantum*?

- а) бурштин, сіль, барій, спирт;
- б) гліцерин, сатин, алюміній, застій;
- в) сода, кава, золото, кисень;
- г) виноград, лимон, малина, агрус.

9. У якому рядку всі слова належать до *pluralia tantum*?

- а) роздоріжжя, стосунки, радощі, провісники;
- б) розповіді, фінанси, канікули, висівки;
- в) шахи, граблі, кошти, двері;
- г) плечі, карти, теревені, кліщі.

10. У якому рядку не всі слова належать до *pluralia tantum*?

- а) копалини, вила, носилки, вершки;
- б) хащі, джунглі, хвастощі, прянощі;
- в) парфуми, ліки, видавництва, мрії;
- г) дрова, васильки, грицики, жмурки.

11. У якому рядку допущено помилки при протиставленні форм однини й множини?

- а) радість – радощі, вода – води, пісок – піски;
- б) дзвіниця – дзвіниці, оповідь – оповіді, хрущ – хрущі;
- в) родовище – родовища, круча – кручі, діалог – діалоги;
- г) сіножать – сіножаті, струна – струни, термін – терміни.

Тема 7

КАТЕГОРІЯ ВІДМІНКА ІМЕННИКІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

План

1. Морфолого-синтаксичний характер категорії відмінка.
2. Дискусійність питання про кількість членів відмінкової парадигми.
3. Семантичні функції відмінків.
4. Парадигма відмінювання іменників (самостійно):
  - а) поділ іменників на відміни та їх відмінювання;
  - б) особливості відмінювання іменників *pluralia tantum*;
  - в) невідмінювані іменники.

Теоретичний аспект

1. Морфолого-синтаксичний характер категорії відмінка

У сучасній лінгвістиці найскладнішою і визначальною граматичною категорією, яка притаманна іменним частинам мови, вважають категорію відмінка. Їй належить основна роль серед інших морфологічних категорій. На думку О. К. Безпояско, це зумовлено кількома причинами: «Відмінок охоплює всю систему номінацій, тому кожна його словоформа є носієм якогось значення, а отже, наділена відповідною функцією. Повна семантична навантаженість відмінка відрізняє його від категорії роду, за якого семантика форм слів простежується тільки в назвах осіб, і категорії числа, де числове розрізнення стосується тільки рахованих предметів» [8, с. 20–21].

Мовознавство ХХ століття знає чимало спроб наукового тлумачення категорії відмінка. Однак орієнтація в більшості з них на один з аспектів аналізу цієї категорійної одиниці не допомогла вирішити цю проблему. Зокрема, у працях Ч. Філмора йдеться про *семантичну* концепцію, яка ґрунтується на валентності дієслова-

присудка (предиката). Р. Якобсон запропонував теорію, яка відома як *морфологічна*. Він вбачав головне завдання у визначенні загального значення кожного відмінка незалежно від його конкретних уживань у контексті. Якобсон орієнтувався на основне значення кожного відмінка й ігнорував вторинні значення. З ім'ям Є. Куриловича пов'язаний *синтаксичний* аспект аналізу відмінка. Він виділяє первинні й вторинні синтаксичні функції відмінків і розглядає відмінкову систему як ієрархічно організовану (ядро – називний і знахідний відмінки, периферія – інші).

В українському мовознавстві першої третини ХХ ст. з'явилися визначні й багаті на фактичний матеріал монографії Євгена Тимченка, присвячені аналізу кожного відмінка. Ці студії не втратили свого значення й досі.

Безперечно, відмінок є багатомірною категорійною одиницею, якій притаманні семантичні, синтаксичні й морфологічні ознаки. *Семантичні* параметри відмінка полягають у тому, що він відображає відношення між предметами та явищами позамовної дійсності. *Синтаксична* функція відмінка зумовлена його зв'язками з іншими компонентами словосполучення чи речення. *Морфологічна* сутність виявляється в її прикінцевому словозмінному афіксі (флексії), який часто разом з прийменником виражає відношення слова до інших компонентів словосполучення або речення.

Аналізуючи сучасні відмінкові теорії, бачимо, що більшість цих концепцій відображає різноаспектний підхід до цієї категорії. В академічному виданні «Сучасної української літературної мови» за ред. І. К. Білодіда, І. Г. Матвіяса зазначає, що «категорія відмінка – це *морфологічна* категорія, яка служить для вираження підрядних зв'язків між іменником і синтаксично пов'язаним з ним словом (дієсловом, іменем або прислівником). Відмінкові форми є засобами поєднання іменників з іншими словами; вони вказують на роль іменників у реченні» [76, с. 76].

Подібне тлумачення категорії відмінка подає й А. П. Грищенко: «Категорією відмінка називається *граматична* словозмінна категорія, яка служить засобом вираження синтаксичних зв'язків іменника з іншими повнозначними компонентами речення. Ця категорія має морфолого-синтаксичний характер, оскільки, будучи елементом словозмінної парадигми, виявляє свою функцію в складі словосполучення, яке реалізується в реченні» [73, с. 343].

Автори «Теоретичної морфології української мови» доходять висновку, що *категорія відмінка* – це морфолого-синтаксична категорія іменника, яка вказує на функціональні різновиди значення предметності (S, O, адресата тощо), зумовлена семантико-синтаксичною й формально-синтаксичною валентністю предиката й у реченні виражає синтаксичні зв'язки та семантико-синтаксичні відношення іменника до інших слів [19, с. 63].

Категорійна сутність відмінка виявляється, безперечно, на морфологічному й синтаксичному рівнях. З морфологічного погляду кожен відмінок має своє формальне вираження – флексію. Семантико-синтаксичні функції відмінків зумовлені сполучуваністю з іншими словами в реченні. Важливим моментом у дослідженні морфологічних відмінків є класифікація їх за значенням і розгляд відмінкових функцій, які найповніше відображають специфіку відмінка як морфолого-синтаксичної категорії.

2. Дискусійність питання про кількість членів відмінкової парадигми

Доказом складності й багатомірності категорії відмінка є проблема визначення кількості членів відмінкової парадигми.

У різних мовах виділяють неоднакову кількість відмінків, оскільки це залежить від граматичного ладу мови. В українському мовознавстві склаалося так, що у відмінковій парадигмі виділяють або шість, або сім відмінкових градем. Зокрема, автори академічного видання «Сучасної української літературної мови» за ред. І. К. Білодіда

дотримуються думки про наявність 6-ти граем з факультативною сьомою кличною формою [76, с. 75]. Такого погляду дотримуються і М. А. Жовтобрюх, Б. Кулик [30].

Іншої думки щодо кількості відмінків Є. Тимченко, І. Кучеренко, О. Мельничук, М. Леонова, М. Плющ, О. Пономарів, В. Горпинич та інші. Вони вважають її *семи-членною*. Отже, проблемним є кличний відмінок.

Але ще в перших граматиках української мови й у більшості граматик дожовтневого періоду вокатив тлумачили як член відмінкової парадигми іменника (Іван Ужевич (1643 р.), В. Сімович, Є. Тимченко, І. Огієнко та інші). Зокрема, І. Огієнко в 1925 р. писав: «Не треба забувати, що кличний відмінок – це дуже давня ознака нашої мови; російська, скажімо, давно вже згубила цю форму. Ось тому треба обов'язково додержувати форм цього відмінка й не заміняти його називним, як це часто роблять під російським впливом» [Цит. за [72]]. У 1926 р. Є. Тимченко, критикуючи термін «клична форма», зазначав: «Навряд чи можна похвалити відступ від традиції. Вокативна форма чого? Авжеж, закінчення ймення. Але ж форми закінчення ймення і є відмінки, себто в цій новині ми бачимо замасковану тавтологію, що не вносить нового розуміння» [Цит. за [72]]. Саме Є. Тимченко вперше здійснив глибокий і всебічний аналіз українського вокатива у своїх працях. Спираючись на світову граматичну традицію, дослідник обґрунтовує відмінковий характер вокатива з погляду його формального вираження: «Вокатив, без сумніву, відмінок і цілком входить в скалю закінчень ймення. Відсутність форманту не є характерним, бо таку саме відсутність ми маємо і в певних формах номінатива» [Цит. за [72]].

Крім того, термін «кличний відмінок» замінювали й терміном «звертання». Проти нього виступав ще В. Сімович: «Йдучи за московськими граматиками, українські укладчики граматик уділяють окреме місце так званому *обертанню*. Коли це роблять московські граматики, то це зрозуміло, бо ж московська мова форми кличного відмінка

не знає, заступає (з маленькими виїмками) її все називником, і через це на вживання тих форм у ролі кличника треба звернути окрему увагу. У нашій мові є скрізь окрема форма кличного відмінка, і тому ніяких окремих обговорок т. з. обертання – не потрібно, бо за формою вже пізнати кличник» (1919 р.) [Там само].

На думку авторів «Теоретичної морфології української мови», визначення кількості компонентів відмінкової парадигми має базуватися на комплексному критерієві, який враховує морфологічні, формально-синтаксичні й семантико-синтаксичні чинники. У системі мови наявні певні контексти, у яких відповідне значення пов'язане зі специфічною для цього значення формою вираження. Відповідно до цього в українській мові виділяють 7 відмінкових градем – називного, родового, давального, знахідного, орудного, місцевого та кличного відмінків.

3. Семантичні функції відмінків

Називний відмінок – 1-й член відмінкової парадигми.

Серед семи відмінків української мови центральним є Н. в., з яким пов'язана номінація будь-якого об'єкта навколишньої дійсності. У морфологічному плані він відкриває відмінкову парадигму однини та множини з притаманною їй сукупністю закінчень, у формально-синтаксичному – виконує функцію *підмета*, семантико-синтаксичному – роль *суб'єкта*, тобто вказує на безпосереднього виконавця дії чи носія стану: *Поезія – то слави цвіту й болю вразливої і чуйної душі* (Д. Луценко). *І стане рідна Україна, усі здолавши бурі злі, нам добрим раєм на землі* (М. Кондратенко).

Значення суб'єкта – домінантне, первинне для Н. в.

2) Н. в. може виражати предикативне значення, виступаючи частиною іменного присудка чи головним членом односкладного іменного речення: *Духовність – то як озонова пелюстка, що так бережно огортає планету і не дає зруйнувати життя* (О. Гончар). **Колодязь,**

тин і два вікна сумні (В. Стус). **Вечір. Прохолода.** В селі дзвенить криниця повновода (М. Рильський).

3) Н. в. у функції прикладки виражає атрибутивне значення: *Брат мудрості – величний супокій – стоїть над світом на зорі стрімкій* (Д. Павличко).

4) Н. в. у пасивних формах має значення об'єкта дії: *Ніч осяяна цвітом яблуні* (Д. Павличко).

Н. в. – незалежний, у реченні він пов'язується з присудком зв'язком координації (предикативним). Усі інші відмінки непрямі, вони виражають залежність іменника від інших слів і виступають звичайно другорядними членами речення.

Родовий відмінок – 2-й член відмінкової парадигми.

Р. в. може функціонувати як приіменниковий і як придієслівний компонент.

При іменниках він має такі значення:

1) належності, присвійності (атрибутивності): *вірш Шевченка, слово матері, син героя;*

2) суб'єкта (при віддієслівних іменниках): *плач Яро-славни, спів соловейка, приїзд друга;*

3) об'єкта дії (при віддієслівних іменниках): *читання віршів, виконання вправи, ремонт одягу;*

4) кількісної характеристики: *полк солдатів, море квітів, тонна буряків.*

Родовий придієслівний означає:

1) неповноту або кількісну невизначеність об'єкта дії: *насипати цукру, відрізати хліба, випити води;*

2) прямий об'єкт при запереченні: *не читати листа, не привітати друга, не отримати листівки;*

3) обставини дії: *жити біля моря* (місце), *чекати протягом дня* (часу), *зупинитися від несподіванки* (причини).

Давальний відмінок – 3-й компонент відмінкової парадигми. Він є одним із найбільш компактних за функціями відмінків. Має значення:

1) адресата дії: *подарувати матері, допомагати учневі, доручити секретареві;*

2) суб'єкта дії або стану (у безособових реченнях): *Матері не спиться; Дітям весело;*

3) обставини дії: *йти назустріч долі; твердити всупереч фактам* (допусту).

Знахідний відмінок – 4-й компонент відмінкової парадигми:

1) домінантне значення – об'єкт дії: *Душа складала свій важкий **екзамен*** (Л. Костенко). *Чинити **зло*** – забава для безумного (З Біблії);

2) в окремих випадках, зумовлених значенневими особливостями дієслова й іменника, З. в. набуває обставинних значень: *чекати годину, працювати день, їхати через пустелю, прибути в місто, покласти під папір;*

3) може виражати складні за семантико-синтаксичною природою значення – об'єкта дії і суб'єкта стану: *Бог створив **людину** доброю* (Р. Іваничук).

Орудний відмінок належить до поліфункціональних. У структурі речення він виступає формою вираження таких відношень:

1) знаряддя і засобу дії (інструментальна семантико-синтаксична функція): *писати пером, покрити килимом, малювати олівцем;*

2) об'єкта дії та стану: *займатися наукою, керувати дипломною роботою, милуватися пейзажем;*

3) суб'єкта дії (у пасивних конструкціях): *До твого серця я **березнем** прикута* (Т. Севернюк);

4) обставинних: місця (*їхати степом, іти шляхом*), часу (*гуляти присмерком, працювати ранками*), способу дії (*вишивати хрестиком; Із далеких країв я повертатимусь до вас теплим вітром, вечірньою рососою, квітучою вишнею, забутою піснею...* (Г. Тарасюк); порівняння (*плакати зозулею, співати соловейком*);

5) предикативних (частина іменного складеного присудка): *Мова є **ключем** до серця цілого народу; пізнати її – зрозуміти його душу* (М. Бурлака); *Я ніколи не був **боязузом** у творчості* (О. Довженко).

Місцевий відмінок. Основним значенням М. в., якому властиве виключно прийменникове вживання (прийменники *у(в), на, по, при, о(об)*), є обставинні:

1) місця: *жити в місті, лежати на траві, стояти при березі: У небі хмари й вітер, а на землі любов* (В. Сосюра);

2) часу: *зустрітися о першій годині, прийти по обіді;*

3) вторинним є значення об'єкта: *знатися на малярстві, не помилятися в людині;*

4) атрибутивне (означальне): *товариш по школі, однодумець по боротьбі, дід по матері.*

Кличний відмінок. До специфічних особливостей морфологічної системи української мови належить функціонування кличного відмінка, властивого іменникам чоловічого та жіночого роду в однині. Кличний відмінок, як і всі інші, має типові відмінкові семантико-синтаксичні, формально-синтаксичні й морфологічні ознаки. З морфологічного боку його виділяє словозмінний кінцевий афікс – флексія, що вказує на синтаксичні зв'язки й семантико-синтаксичні відношення цієї графеми до інших компонентів речення. Призначення кличного відмінка полягає у вираженні звертання до однієї особи або сукупності осіб, хоч на практиці, особливо у фольклорному й поетичному мовленні, звичайними є іменники з предметним і абстрактним значенням у формі кличного відмінка: *О, слово! Будь моїм мечем! Ні, сонцем стань!* (О. Олесь); *Де забарився ти, вечоре милий?* (Є. Плужник).

Основні функції кличного відмінка:

1) адресата висловлювання: *Рідна мово, зелена діброво! Чую пісню твою молоду* (П. Перебийніс); *Можна все на світі вибирати, сину, Вибрати не можна тільки Батьківщину* (В. Симоненко). У таких конструкціях базова функція Кл. в. якоюсь мірою нейтралізується, і тому цю функцію можна назвати вторинною;

2) адресата-суб'єкта: *Олесю, серденько, співай веселенько! Весняного ранку співай, моя любо, веснянку!* (Леся Українка). Функція потенційного суб'єкта дії є первинною,

базовою. Цю функцію кличний відмінок реалізує в реченнях із дієслівними присудками у формі наказового способу: *Зупиніться, поети!* (Б. Олійник); *Моя пісню, на гори зійди і впади, ніби річка зі скелі* (Д. Павличко);

3) кличний відмінок може виступати самотійно, формуючи вокативне речення, речення-звертання, тобто еквівалент речення: **Шуро!** – *вперше за сьогодні Євген назвав її на ім'я* (О. Гончар). *О доленько, доле, доле... Я сліпну від блиску масок...* (Т. Севернюк).

Отже, кожному відмінку властиве основне, первинне й різноманітні вторинні значення. Однак вказані значення не є вичерпними функційними виявами граматичної категорії відмінка. Є ще низка різних проміжних значень, які виявляються в конкретному контексті.

Рефлексія навчальних досягнень

1. Схарактеризуйте категорію відмінка.
2. Скільки відмінків є в українській мові, на які питання вони відповідають?
3. Який відмінок називається прямим? Які відмінки непрямі? Яку особливість має місцевий відмінок?
4. Яка онтологічна основа категорії відмінка?
5. Які відношення об'єктивного світу можуть виражати відмінкові форми?
6. Чому категорію відмінка можна вважати синтаксичною категорією?
7. Які значення мають відмінкові форми?
8. Який мовний засіб є формальним виразником категорії відмінка?
9. Яким відмінкам характерне суб'єктне значення?
10. Які відмінки виражають об'єктне значення?
11. На які питання відповідають відмінки, які виражають об'єктне значення?
12. Які відмінки виражають означальне значення?
13. Які відмінки виражають обставинне значення?
14. Що таке словозміна іменників?
15. Яким процесом представлена словозміна іменників?

16. Які іменники в українській мові не належать до жодної відміни? Чому?

17. Які іменники належать до першої відміни? Які іменники належать до другої відміни? Які іменники належать до третьої відміни? Які іменники належать до четвертої відміни?

18. Іменники яких відмін поділяються на підгрупи? Яку особливість мають іменники мішаної групи?

19. У яких відмінкових формах збігаються закінчення іменників першої відміни?

20. У яких відмінкових формах збігаються закінчення іменників другої відміни?

21. Які закінчення мають іменники другої відміни чоловічого роду в родовому відмінку? Чим це спричинено? Які іменники мають закінчення *-а(-я)*, а які – *-у(-ю)*?

22. Які закінчення мають іменники другої відміни в давальному відмінку? Пригадайте, що таке варіанти однієї морфеми?

23. Які закінчення мають іменники другої відміни чоловічого роду в місцевому відмінку?

24. У яких відмінкових формах збігаються закінчення іменників третьої відміни?

25. У яких відмінкових формах збігаються закінчення іменників четвертої відміни?

26. Які закінчення мають іменники мішаної групи в орудному відмінку?

27. Які закінчення мають іменники другої відміни в орудному відмінку?

28. На які групи поділяються іменники другої відміни чоловічого роду, основа яких закінчується на приголосний *-р*?

29. Які закінчення мають іменники в давальному, орудному та місцевому відмінках множини?

30. Які закінчення мають іменники другої відміни чоловічого та середнього родів у називному відмінку множини?

Контрольно-корекційні завдання

Завдання 1. Визначте відмінок словоформ. Зробіть їх морфемний аналіз.

Сімей, у сім'ях, армій, синів, грошима, поросят, телятам, загадок, новинам, міркуваннями, веселоцям, на чергуванні, батьків, суддів, бабів, баб, доньок, вишень, донькам.

Завдання 2. Визначте відмінок іменників, проаналізуйте значення відмінкових форм.

Подарунок сина, подарунок сину, сукня сестри, любов матері, очі матері, розв'язання задачі, захоплюватися другом, писати ручкою, писати вечорами, гордиться успіхом, приїхати в місто, дати грошей, поставити у кут, працювати з підручником, доріжка з асфальту, висіти над ліжком, сукня в смужку, зошит подруги, знаходитися під столом.

Завдання 3. Визначте відмінок іменників. З'ясуйте значення відмінкових форм.

Рідна мова – найбільша духовна коштовність, у якій народ звеличує себе, якою являє світові найцінніші набутки свого серця й мудрості, передає з покоління в покоління досвід, культуру і життєдайні традиції. Рідна мова – незборна таїна, яка робить народ народом і увічніює найтонші порухи його душі. Заглиблюючись у таїну мови, ми засвоюємо золоті скарби народного досвіду і виховуємо у собі творчу особистість. Яка радість чекає кожного, хто відчув глибіню слова серцем і розумом, усвідомив необхідність свого постійного вдосконалення, пізнав щастя духовності. І скрізь на шляхах зростання з нами мова. Вона веде на вершини знань і відчиняє двері до духовної скарбниці людства. Мова – наш найкращий друг, наставник, постійний порадник і найдосконаліше знаряддя (І. Вихованець).

Завдання 4. Провідмінійте подані іменники. Виділіть флексії.

Стіна, груша, завдання, левеня, подорож, канікули, дуб, сіль, сміх, Львів, Загнітко Анатолій Панасович, Могилів-Подільський.

Завдання 5. Визначте відмінок невідмінюваних іменників. Як визначається відмінок таких іменників?

Зайти в купе вагона, зайти до фойе, зробив з пан'є-маше, журі визначило переможця, подали рагу, зустріли в депо, її ампула визначено, зіпсувати реноме, вивчати койне, викликати таксі, подарувати леді, капелюх крупп'є.

Завдання 6. Визначте відміну іменників і групу (якщо є).

Юнак, велич, чуйність, ясен, рух, битва, турбота, циганча, залізо, доповідь, річ, цуценя, відстань, бавовна, лампа, пам'ятник, слава, полум'я, рядок, пір'я, тайфун, об'єднання, обличчя, лице, лікар, пісняр, ягуар, глухар, роботяга, робітник, віра, вірність, корова, бик, теля, свиня, свинарник, телятник, залізьяка, турботливість, ведмежа, череда.

Завдання 7. Які іменники не належать до жодної відміни? Обґрунтуйте відповідь.

Кюре, мулла, священник, їжа, пюре, картопля, столова, черговий, учень, майстриня, леді, дипломат, аташе, машиніст, таксі, ворота, жорна, зброя, вудила, мостова, набережна, авеню, площа, провулок, сквер, вулиця, муха, боа, макінтош, галіфе, джинси, шорти, білизна, мова, есперанто, алігатор, крокодил, ящірка, шимпанзе, какаду, горила, ведуча, диктор, бригадир, жінка, Чернівці, чернівчанин.

Завдання 8. Визначте групу відмінювання іменників першої відміни.

Межа, тиша, площа, дача, пісня, конституція, арифметика, цифра, вартя, липа, верба, сирота, партія,

круча, крупа, лівша, вельможа, сосна, ідея, революція, лінія, весна, фарба, доля, гиря, душа, господиня, хвиля, праця, крапля, круча, крупа.

Завдання 9. Визначте групу відмінювання іменників другої відміни.

Око, ніж, дід, явір, рід, пальто, дядько, кінь, лід, плац, явище, запит, гуртожиток, дьоготь, плече, річище, бузок, клич, викладач, дідище, ставище, палац, палець, хлопець, читання, шампунь, море, вогонь, поле, горе, гілля, плющ, боєць, край, полин, палац, знавець, біль, шлях, путь.

Завдання 10. Випишіть іменники четвертої відміни.

Ім'я, лоша, каченя, горобеня, горобенятко, ведмежа, олень, коліща, коліщатко, вінчання, тім'я, вим'я, сім'я, дівчина, дівча, маля, малятко, знання, поросля, круча, пташеня, птах, пташка, пташенятко, вовк, вовченя, вовчиха, безмежжя, ведмідь, курча.

Завдання 11. Поставте іменники першої відміни в орудному відмінку й запишіть їх. Виділіть флексії.

Планета, нафта, тиша, краса, площа, круча, в'язниця, груша, мова, рука, ліля, конвалія, донька, актриса, афіша, мережа, каша, сирота, лівша, собака, пора, дача, пісня, газета, талія, рима.

Завдання 12. Запишіть подані іменники першої відміни у формі давального та місцевого відмінків. Які зміни відбуваються при творенні цих форм?

Рука, комаха, нога, небезпека, муха, вага, сваха, невістка, Параска, тітка, Наталка, казка, різка, невдаха, дорога, підлога.

Завдання 13. Визначте групу відмінювання іменників і запишіть їх у формі родового відмінка однини. Поясніть уживання відмінкових закінчень *-а (-я)* чи *-у (-ю)*.

Мільйон, кореспондент, камінь, сміх, мотор, радіус, бондар, семестр, біль, вальс, баскетбол, тиждень, банк, університет, священник, Лондон, Галич, Ніжин, Крим, гнів, Ужгород, театр, жаль, борц, вокзал, край, розум, інтелект, листопад, алмаз, туман, дощ, буряк, землетрус, спомин, свинець, букет, барвінок, бузок, діагноз, товар, сад, садок, оркестр, сантиметр, вхід, натовп, Париж, інтерес, інвентар, кисень, кінець, шлях, степ, штаб, характер, полин, тюль, фейсбук, ютуб.

Завдання 14. Визначте, до якої групи належать іменники, поставте їх у родовому та орудному відмінках.

Стаціонар, бригадир, бондар, пластир, секретар, поводитир, Ігор, ліхтар, поштар, цегляр, бунтар, пісняр, байкар, казкар, столяр, гусяр, інженер, базар, пекар, буквар, вітчар, боксер, писар, аптекар, комар, гектар, твір, трактор, пустир, ветеринар, якір, прапор, майор, банкір, володар.

Завдання 15. Запишіть іменники другої відміни у формі орудного відмінка. Вкажіть їх належність до групи відмінювання, виділіть закінчення.

Плече, куц, видовище, сіяч, скляр, клич, пень, абзац, хлопець, лікар, сонце, тюль, вирій, запитання, зміст, значення, шампунь, кравець, столяр, майстер, щебет, друкар, масаж, матч, діяч, бульйон, компаньйон, борець, гіпюр, заець, сміх, хміль.

Завдання 16. Які закінчення можуть мати подані іменники у формі місцевого відмінка? Поясніть їх.

Плац, куц, рік, степ, запис, вид, схід, дощ, кермо, полон, лан, прилад, замок, ключок, пісок, луг, ліс, бензин, сад, ромб, гай, продаж, край.

Завдання 17. Запишіть іменники у формі давального відмінка.

Інвалід, директор, володар, водій, діяч, лісник, тигр, господар, воротар, банкір, машиніст, сіяч, керівник, делегат, депутат, гангстер, викладач, Олег, Ігор, Волошин.

Завдання 18. Запишіть іменники третьої відміни у формі орудного відмінка. Поясніть їх особливості.

Совість, молодість, верф, кров, річ, піч, ніч, Січ, міль, міць, мати, зелень, каламуть, зав'язь, міцність, подорож, розкіш, рись, синь, гордість, свіжість, одіж, Керч, путь, Русь.

Завдання 19. Запишіть іменники у формі називного відмінка множини. Від чого залежать закінчення?

Диктор, доктор, професор, пояс, вікно, око, вишня, дубняк, левеня, запитання, завдання, колія, течія, працівниця, звір, палац, жабеня, острів, відро, стіл, гість, рід, ніч, інженер, немовля, трактор, газетяр, твір, вапняр, аптекар, комар.

Завдання 20. Запишіть іменники у формі родового відмінка множини. Які закінчення можуть мати іменники в цій відмінковій формі?

Суддя, авіамодель, коментар, полк, українець, миша, мрія, лелека, журавель, долоня, стаття, сім'я, автор, шлях, путь, вірус, подорож, мандри, кухар, день, вагон, теля, вовчиця, мати, ножиці, ім'я, ягня, тіль.

Завдання 21. Запишіть іменники в потрібній відмінковій формі.

Осінь

Ні одна (пора) (рік) так не живить (смуток), як (осінь). До багатьох (рису) (поезія), яка змалювала цю (пора) (рік), можна додати, що українська (осінь) напроцуд мальовнича. (Відліт) (журавель), (озимина), що зеленіє, скільки сягає

(око), (обмолочення) нового (хліб), змовклі, оголені (поле) і (луг) – усе це віє невимовним (смуток). Перший жовтий (листок) тут не примушує довго чекати (мороз). (Сад) і (ліс) зелені ще у (вересень) і в (жовтень), зате перший холодний (ранок) обертає (дерево) на щось чарівне. Прокинетесь – і (око) своїм не вірите. Перед вами стоять (клен), неначе вилиті з червоного (золото), срібні (берест), бронзові (липа) й темно-багряна, аж ворона, (ліщина). Ви не раз, мабуть, зустрічали такі казкові (гай) на полтавських і чернігівських (дорога), де іноді ціле (дерево) або (гілка) здаються викроєними з червоної або бузкової (тканина) (Г. Данилевський).

Завдання 22. Зробіть **морфологічний розбір** виділених іменників за схемою.

1. Аналізована словоформа, частина мови, питання.
2. Початкова форма.
3. Лексико-граматичні розряди: власна/загальна назва, назва істоти / неістоти, конкретне / абстрактне значення, збірне, речовинне.
4. Рід (семантико-граматичний чи граматичний), засоби його вираження.
5. Число (семантико-граматичне чи граматичне), засоби його вираження.
6. Відмінок (значення відмінкової форми), засоби вираження.
7. Відміна й група.
8. Морфемний аналіз.
9. Словотвірний аналіз.
10. Наголос (сталий чи змінний), його місце.
11. Синтаксична роль.

1. *Допоки **сонце** світить **на землі**, Нехай роса нам **душу** напуває, Хай **сіллю** сходить дума на чолі І добрим зерном поле засіває* (Т. Севернюк). 2. *Липа стікає **медами*** (В. Китайгородська). 3. *Зіниці доні, що **проміння***

лють... Дитиночка, травиночка, пташа... Така іще беззахисна душа, Як передзвін гірського **кришталю**... (Г. Тарасюк). 4. Летіло птаство в край далекий, Перелітало в вирій... (Ю. Дараган). 5. А дець в душі видзвонюють **цимбали** Про те, що Ви найкраща на землі... (В. Вознюк). 6. **Яворові** сниться яворина Та її **кохання** молоде. Він знає, що надійдуть люди, Зміряють його на поруби, Розітнуть йому печальні **груди**, Скрипку зроблять із його **журби** (Д. Павличко). 7. Дарма, що вже минулися **жнива**, Дарма, що **снігом** вкрита голова, Допокі серце дихає **любов'ю** – **Життя** цвіте. І молодість – жива (Т. Севернюк).

Тестовий контроль

I варіант

1. За якою ознакою іменники в українській мові поділяються на відміни?

- а) за родом та закінченням у називному відмінку;
- б) за числами;
- в) за належністю до істот чи неістот;
- г) за лексичним значенням.

2. Які іменники не мають категорії роду?

- а) всі іменники мають категорію роду;
- б) іменники *singularia tantum* і *pluralia tantum*;
- в) незмінювані іменники;
- г) іменники, що вживаються тільки в множині.

3. У якому рядку всі іменники є збірними назвами?

- а) *свято*, *юнь*, *козацтво*, *купа*, *стадо*;
- б) *череда*, *каміння*, *вишняк*, *офіцерня*, *деканат*;
- в) *товариство*, *агентура*, *солдатня*, *рідня*, *садовина*;
- г) *група*, *комісія*, *піхота*, *адвокатура*, *жіноцтво*.

4. Вказати рядок, у якому всі іменники належать до середнього роду.

- а) знання, воля, життя, колосся, піддашиця;
- б) маестро, дитя, тигреня, міжгір'я, вікно;
- в) козака, межиріччя, бюро, кенгуру, сальто;
- г) піднебесся, філе, сонце, ательє, насіння.

5. У якому рядку всі іменники другої відміни з основою на -р належать до мішаної групи відмінювання?

- а) стаціонар, комар, пластир, ювіляр, мир;
- б) післяр, повістяр, тесляр, вугляр, школяр;
- в) гусляр, інженер, футляр, пекар, буквар;
- г) казкар, абажур, байкар, цегляр, ліхтар.

6. У якому рядку всі іменники – незмінювані?

- а) Марія Іванівна, колібрі, чари, подорож, бізе;
- б) містер, поні, лечо, макіяж, Душанбе;
- в) соло, Батумі, таксі, Денисенко (Іван), ПТУ;
- г) шимпанзе, есперанто, протезе, УТН, завбази.

7. У якому з рядків в іменниках першої відміни відбувається чергування приголосних г, к, х у давальному й місцевому відмінках однини?

- а) бік, горох, вік, круг, плуг;
- б) нога, рука, муха, тривога, хустка;
- в) кожух, хвалько, берег, собака, невдаха;
- г) гріх, береза, подруга, поверх, викладачка.

8. У якому рядку всі загальні назви походять від власних?

- а) ом, мерседес, дизель, декан, галіфе;
- б) генерал, ад'ютант, фріц, френч, кулон;
- в) браунінг, маузер, полтавець, ампер, маршал;
- г) вольт, рентген, форд, плюшкін, бостон

II варіант

1. Які іменники не належать до жодної з відмін?

- а) жіночого, чоловічого й спільного роду із закінченням *-а, -я*;
- б) незмінювані іменники, іменники *pluralia tantum*, іменники прикметникового походження;
- в) жіночого роду з нульовим закінченням, множинні іменники;
- г) незмінювані іменники.

2. Як називається явище переходу слів з інших частин мови в іменник?

- а) суплетивізм;
- б) суб'єктивізм;
- в) субстантивација;
- г) ад'єктивација.

3. У якому рядку наведено лише незмінювані іменники?

- а) *трюмо, таксі, Коваленко (Сергій), Шевчук (Марія), мадам*;
- б) *меню, ампула, Гюго, конференсьє, фіаско*;
- в) *депо, авто, Золя, ансамбль, Марокко*;
- г) *рагу, Тбілісі, Дніпро, Дідро, журі*.

4. У якому рядку всі іменники вживаються тільки в однині?

- а) *молодь, давнина, швидкість, блакить, цемент*;
- б) *боротьба, сум, сіль, очерет, година*;
- в) *доброта, мовознавство, маркетинг, країна, море*;
- г) *дарвінізм, гостинність, імідж, братство, рахунок*.

5. Вказати рядок, у якому всі іменники чоловічого роду.

- а) *путь, хлоп'я, перепис, тюлень, загс*;
- б) *насип, ступінь, Сибір, полин, розпач*;
- в) *санаторій, сирота, вуз, тюль, дріб*;

г) *продаж, біль, інкогніто, ректор, гайвороння.*

6. У якому рядку всі іменники – четвертої відміни?

- а) *лоша, вежа, курча, гуця, їжа;*
- б) *дівча, верб'я, плем'я, сім'я, площа;*
- в) *ім'я, тім'я, левеня, зайченя, хлоп'я;*
- г) *вовчище, вітрище, дворище, хлопчисько, мавпня.*

7. У якому рядку в усіх іменниках в орудному відмінку приголосні подовжуються?

- а) *тінь, синь, даль, міць, мідь;*
- б) *зелень, честь, кров, ніч, віддаль;*
- в) *мазь, мораль, користь, акварель, любов;*
- г) *зустріч, велич, педаць, мужність, верф.*

8. У якому рядку всі іменники другої відміни в родовому відмінку однини мають закінчення -у (-ю)?

- а) *вік, Лондон, стіл, тиждень, рік;*
- б) *мед, університет, вітер, розум, сміх;*
- в) *гараж, жаль, камінь, Ужгород, місяць;*
- г) *олівець, штаб, театр, Дон, характер.*

III варіант

1. Категорією відмінка в іменниках називають

- а) лексико-граматичну категорію, що характеризується наявністю різних закінчень іменників;
- б) морфологічну категорію, яка вказує на словозміну іменників;
- в) граматичну словозмінну категорію, що виражає відношення іменника до інших слів у реченні;
- г) здатність іменника відповідати на різні питання.

2. Які іменники належать до третьої відміни?

- а) іменники, які закінчуються на приголосній основі;
- б) іменники жіночого роду, які закінчуються на приголосний, та іменник *мати*;
- в) іменники чоловічого роду з нульовим закінченням;

г) іменники жіночого й спільного роду з нульовим закінченням та іменник *мати*.

3. У якому рядку всі іменники мають тільки форму множини?

- а) *Карпати, леді, Суми, Альпи, сани;*
- б) *Сочі, колібрі, двері, Гімалаї, фінанси;*
- в) *ножиці, землі, вибори, гроші, вуха;*
- г) *граблі, ворота, канікули, Черкаси, окуляри.*

4. У якому рядку всі іменники належать до першої відміни мішаної групи?

- а) *площа, дівча, курча, пропажа, межа;*
- б) *груша, каша, душа, вежа, гуця;*
- в) *ведмежа, муха, листоноша, тиша, круча;*
- г) *Саша, Золотоноша, збіжжя, зайча, миша.*

5. У якому рядку всі іменники другої відміни в родовому відмінку однини мають закінчення -а (-я)?

- а) *вік, синтаксис, дощ, грам, понеділок;*
- б) *кілок, інститут, Київ, відмінок, абзац;*
- в) *метр, вівторок, викладач, Дністер, зошит;*
- г) *пісок, рій, хліб, кодекс, адвокат.*

6. У якому рядку всі іменники першої відміни в родовому відмінку множини мають нульове закінчення?

- а) *школа, вільха, лелека, долоня, розмова;*
- б) *стаття, гоїдалка, тесля, пропозиція, суддя;*
- в) *легеня, симфонія, пісня, стеля, нога;*
- г) *земля, різьба, війна, хустка, мрія.*

7. Вкажіть рядок, у якому всі іменники жіночого роду.

- а) *адреса, продаж, дівча, ступінь, тюль;*
- б) *ланкова, непосида, путь, медаль, любов;*
- в) *дружина, ніжність, цеце, мати, роль;*
- г) *рись, бідолаха, ЕОМ, рукопис, жаль.*

8. У якому рядку всі іменники – збірні?

- а) полк, отара, дівтора, малеча, студентство;
- б) кіннота, листя, братія, молодь, мишва;
- в) ліс, птаство, табун, франкіана, мушва;
- г) клас, козацтво, городина, загін, універсиада.

IV варіант

1. Які іменники називають збірними?

- а) іменники *pluralia tantum*;
- б) іменники, що не поєднуються з кількісними числівниками;
- в) іменники, що означають не один предмет, а велику кількість однорідних предметів;
- г) іменники, які називають сукупність однакових або подібних предметів, що сприймаються як одне ціле.

2. Які іменники належать до четвертої відміни?

- а) іменники середнього роду на *-а, -я*;
- б) іменники середнього роду на *-о, -е, -я*;
- в) іменники середнього роду із закінченнями *-а (-я)*, які при відмінюванні набувають суфіксів *-ат (-ят), -ен*;
- г) іменники жіночого роду із закінченням *-а (-я)*, які при відмінюванні набувають суфіксів *-ат (-ят), -ен*.

3. У якому рядку власні назви можуть уживатися і в значенні загальних?

- а) Ампер, Кольт, Обломов, Дон Кіхот, Бостон;
- б) Марс, Рим, Афіни, Маузер, Галіфе;
- в) Ом, Ловелас, Еней, Марокко, Адам;
- г) Дон-Жуан, Фауст, Плюшкін, Київ, Мекка.

4. У якому рядку всі іменники можуть уживатися як у чоловічому, так і в жіночому родах?

- а) бідолаха, зайка, дача, плакса, сирота;
- б) сердега, староста, нездара, доцент, сновида;
- в) лелека, плакса, невдаха, лауреат, собака;

г) *суддя, зануда, роботяга, афіша, секретар.*

5. У якому рядку всі іменники другої відміни належать до твердої групи?

- а) *гектар, базар, абажур, футляр, твір;*
- б) *бібліотекар, партер, торшер, козир, сир;*
- в) *аптекар, поштар, газетяр, дар, удар;*
- г) *маляр, вівчар, вугляр, директор, бригадир.*

6. У якому рядку в іменниках третьої відміни в орудному відмінку однини подовження відсутнє?

- а) *зелень, радість, честь, кров, віддаль;*
- б) *любов, сухість, мазь, синь, мораль;*
- в) *неповторність, область, повість, мати, користь;*
- г) *ненависть, Об, велич, зустріч, даль.*

7. У якому рядку іменники другої відміни у знахідному відмінку однини мають однакові закінчення з родовим?

- а) *край, народ, хліб, загін, асистент;*
- б) *брат, директор, вовк, покійник, дракон;*
- в) *лаборант, килим, небокрай, суд, мікроб;*
- г) *мох, альбом, клас, гурт, хірург.*

8. У якому рядку всі іменники мають тільки множинну форму?

- а) *заручини, копалини, кошти, ночви, заздроці;*
- б) *ресурси, сани, студентство, збіжжя, роковини;*
- в) *хрестини, обжинки, Сочі, Ромни, портъе;*
- г) *Чернівці, гордоці, очі, волосся, Сухумі.*

Тема 8 ПРИКМЕТНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

План

1. Особливості семантики прикметника.
2. Морфологічні ознаки.
3. Синтаксичні властивості.
4. Словотвірні характеристики прикметника.

Теоретичний аспект

1. Особливості семантики прикметника

Прикметник належить до іменних частин мови. Розглядаючи частиномовну природу прикметника, важливо звернути увагу на ті ознаки (як семантичні, так і граматичні), що якнайтісніше пов'язують його з іменником. Прикметник завжди взаємодоповнює іменник, оскільки характеризує предмет, вказує на його ознаки, властивості, якості. Значну частину прикметників утворено від іменників. Прикметникові категорії роду, числа й відмінка сформувалися під безпосереднім впливом іменників. Історичні дослідження показують, що в індоєвропейській прамові значення імені й атрибутивне значення виражали іменники.

Для узагальнення властивостей предметів і явищ людське мислення виробило певні поняття ознак, які надаються предметам: *гіллясте (високе, гнучке, рівне, криве) дерево; стіл кухонний (письмовий, дерев'яний)*. На ці ознаки вказує прикметник.

«Прикметник – одна з периферійних частин мови, що виражає ознаку предмета, має зумовлені опорним іменником словозмінні морфологічні категорії роду, числа й відмінка, функціонує в реченні як формально-синтаксичний приіменниковий другорядний член речення і як семантико-синтаксичний атрибутивний компонент (атрибутивна синтаксема)» [25, с. 259].

А. П. Грищенко пропонує таке визначення: «Прикметник – частина мови, що виражає статичну ознаку за допомогою синтаксично залежних граматичних категорій роду, числа, відмінка» [73, с. 365].

Отже, *прикметник* (лат. *adjectivum*) – це самостійна частина мови з атрибутивною та предикативною функціями, яка має категоріальне значення непроцесуальної (статичної) ознаки предмета, вираженої синтаксичними (змінними) категоріями роду, числа, відмінка.

Ознака – це властивості, якість, особливості предмета, відношення, які характеризують предмет. Ця ознака не підлягає часовим змінам, вона невід’ємна від предмета. Ознаками можуть бути:

- ❖ колір: *біла лілія, голубі очі;*
- ❖ смак: *солодке яблуко, гіркий перець;*
- ❖ розмір: *великий простір, малий круг, низький стілець;*
- ❖ внутрішні (психологічні) риси людини: *щедрий дідусь, сміливий воїн;*
- ❖ зовнішні риси людини чи тварини: *красива дівчина, худий кінь;*
- ❖ матеріал: *цегляний будинок, шовкове плаття;*
- ❖ властивість предмета: *цікава книжка, м’яке ліжко;*
- ❖ відношення до простору: *польові квіти, гірські потоки;*
- ❖ відношення до часу: *нинішні звичаї, вчорашній день;*
- ❖ відношення до числа: *третій день, сьомий поверх;*
- ❖ характеристика за дією: *сварлива жінка, вертляве дитя, повчальний тон;*
- ❖ належність: *батькове повчання, братів портфель, Оксанин син.*

Ці ознаки формують відповідні лексико-семантичні групи слів, які становлять семантичну основу прикметника як частини мови.

В основі семантики більшості прикметників сучасної української мови є поняття ознаки, яка виводиться або з відношень до предметів (*залізний, золотий // залізо, золото*), або з відношень до дії (*збиральний агрегат, пояснювальний диктант, лічильна машина*), або з відно-

шень до обставини (*навколо – навколишній; сьогоднішній, тутешній*).

Категоріальне значення прикметників (ознаки) виражається двома способами: 1) безпосередньо, поза відношенням ознаки до інших предметів, подій чи ознак: *дужий, зелений, солодкий*; 2) опосередковано, через відношення його до інших предметів, подій, ознак: *капроновий, білявий, революційний*.

Більшість прикметників – слова багатозначні. Поєднуючись з іменниками, вони конкретизують не лише іменникові значення, а й власні: *золота обручка* (матеріал), *золота осінь* (багата), *золоте листя на деревах* (кольору золота), *золоті слова* (мудрі), *золотий одяг* (дорогий), *золоті руки* (умілі).

2. Морфологічні ознаки прикметника

Морфологічні ознаки прикметника тісно пов'язані з особливостями їх семантики. Виражаючи ознаки предметів, прикметники разом з іменниками утворюють у складі речення смислові й граматичні єдності. І цілком природно, що прикметнику властиві ті самі граматичні категорії, що й іменнику, тобто категорії роду, числа й відмінка.

Однак ці категорії в прикметників є несамотійними, залежними. Вони повністю залежать від відповідних граматичних значень іменника, з яким узгоджуються: *морський берег, морська хвиля, морське повітря*. На відміну від іменникових форм роду й числа, форми роду й числа прикметників не виражають ніяких внутрішніх відтінків ознак предметів, а лише служать, разом із формами відмінків, засобами граматичного узгодження прикметника з іменником, тобто мають суто синтаксичне призначення. Категорії роду й числа в прикметниках граматичні, вони не бувають семантико-граматичними, як в іменниках, і більше, ніж в іменниках, абстрактні.

Засобом розрізнення граматичних категорій прикметника є тільки закінчення, тоді як в іменника можуть бути й суфікси (*робітник – робітниця*).

За здатністю чи нездатністю членуватися на основу й флексію прикметники поділяють на *членні (повні) і нечленні (короткі)*. Повними бувають і якісні, і відносні прикметники: *розумний, вчорашній, мідний*. Короткими можуть бути лише якісні прикметники чоловічого роду в Н. і Зн. відмінках з нульовим закінченням: *зелен сад, ясен місяць*.

Для прикметників чоловічого роду звичайною є повна форма, яка виражається флексією *-ий (-ій)*: *чарівний, мугутний*. Вона історично утворилася за допомогою вказівних займенників **їь, ја, је** від давнішої короткої форми:

- ❖ *новъ + їь = новъїь=новый=новий*
- ❖ *нова + ја=новаја= новая*
- ❖ *ново+ је= новоје= новее*

Коротка форма в прикметниках чоловічого роду нечленною є історично, після занепаду кінцевих редукованих **ъ** та **ь** вона в Н. в. почала вживатися з нульовою флексією: *нов, добр* тощо. У сучасній українській мові прикметників чоловічого роду в короткій формі дуже мало: *винен, повинен, варт, годен, рад, ладен, повен, ясен, зелен* та деякі інші. Вживаються вони здебільшого в усному мовленні, фольклорі, поезії: *І шумить, і гуде, дрібен дощик іде* (Н. тв.).

У жіночому й середньому роді в однині й множині повна форма, що виражається відповідно флексіями *-ая (-яя), -ее (-ее), -ії*, звичайному усному й писемному мовленню не властива й уживана лише в мові фольклору, поезії: *А в мого коня золотая грива, золотая грива, срібнії копита* (Н. тв.); *Помандрував козаченько у чистее поле* (Н. тв.).

Прикметники жіночого й середнього роду в однині та множині (*нова, нове, нові*) історично є повними, а в сучасній українській мові – *стягненими*. Стягнена форма розвинулася внаслідок стягнення голосних у повній формі:

❖ у словоформах типу **новая (нова-ја)** після занепаду інтервокального **ј** між голосними утворилася форма **новаа**, а після стягнення кінцевих **аа** в **а** – форма **нова**;

❖ **ново-је**: внаслідок уподібнення **о** до **е** з'явилася форма **нове-је**, а потім **новее** і **нове**. Аналогічно їй у формах множини.

Отже, прикметники чоловічого роду функціонують у повній і короткій формах: *рад – радий*, прикметники жіночого й середнього роду – тільки в повній стягненій. Отже, морфологічні ознаки прикметника є синтаксичними й словозмінними.

3. Синтаксичні особливості прикметника

Прикметник семантично завжди пов'язаний з іменником. Цей зв'язок зреалізовано двома способами: у реченні прикметник виступає або узгодженим означенням, утворюючи атрибутивну конструкцію, або присудком чи частиною іменного складеного присудка, поєднуючись з іменником за допомогою дієслівної зв'язки. Отже, прикметник у реченні виконує такі функції:

1) *атрибутивну* – прикметник у реченні виступає узгодженим означенням: *Я бачив **дивний** сон. Немов переді мною **безмірна** та **пуста** і **дика** площина. І я, прикований ланцюг залізним, стою під **височенною гранітною** скалою* (І. Франко).

2) *предикативну* – прикметник у реченні виконує функцію іменної частини складеного присудка, виражає ознаку S і бере участь у формуванні предикативної основи речення: *Дружба **безмежна**, як море. Він **був** безмежно **вдячний** матері.*

3) *предикативно-атрибутивну* – прикметник у ролі другого присудка виступає означенням до підмета чи додатка і водночас є означенням до нього. Це так звані предикативні означення або дуплексиви: *Хлопчик прийшов **радісним**. Син уявляв матір **щасливою**. **Щасливою, красивою, легкою** – запам'ятай мене такою* (О. Пахльовська).

У складі словосполучення прикметники найчастіше є залежними компонентами: *мова (яка?) українська*, рідше – головними: *червоний від сорому, блідий від страху, веселий до непристойності*.

4. Словотвірні особливості прикметника

За структурою прикметникові основи можуть бути як непохідними, так і похідними.

Здебільшого непохідні основи властиві якісним прикметникам: *білий, жовтий* (кольорова ознака), *новий, давний* (часова характеристика), *мудрий, дурний* (інтелектуальна ознака), *кислий* (смакова ознака), *злий, добрий, веселий* (ознака за внутрішніми якостями людини), *голий, босий* (за зовнішніми ознаками людини), *гнідий, карий* (масть тварин) тощо.

Серед цього класу непохідних прикметників у сучасній українській мові є «особливі» прикметники – запозичені слова, незмінні прикметники: *хакі, маренго, беж, індиго* (колір), *міні, міді, максі* (розмір).

Однак більшість прикметників мають похідну основу, з-поміж них прикметники всіх лексико-граматичних рядів – якісних, відносних, присвійних, порядкових.

Серед якісних прикметників похідні утворення:

– від прикметників: *премудрий, завеликий, пресолодкий, довгенький, білуватий*;

– від власне українських іменників: *вірний, носатий, лісистий, холодний, солодкий*;

– від власне українських дієслів: *дбайливий, сварливий, улесливий, пестливий, хвастливий, говірливий, мовчазний, мальовничий, войовничий*;

– від запозичених основ: *колосальний, монументальний, масштабний, колоритний, габаритний, консервативний, ліберальний, тотальний*.

У відносних та присвійних прикметників, які, за академічною термінологією, формують клас відносних прикметників, завжди похідні основи, мотивовані:

– іменниками: *стальний, залізний, дерев'яний, морквяний, пейзажний; мамин, Юлин, Олин, братів, Валентинів;*

– дієсловами: *будівельний, добувний, відомчий, дарчий, випусковий, передплатний;*

– прислівниками: *тутешній, вчорашній, сьогоднішній, торішній, теперішній.*

Серед похідних прикметників окрему групу становлять складні слова – композити, утворені неафіксальним різновидом морфологічного способу – основоскладанням.

З-поміж якісних прикметників є складні слова: *жовто-синій, біло-чорний, білосніжний, жовтогарячий, гірко-солоний, доброзичливий.*

Основоскладанням утворені відносні прикметники, мотивовані сполученням числівника й іменника: *п'ятикутний, дводенний, триразовий, багатоповерховий, двадцятип'ятиквартирний, стодвадцятип'ятирічний.*

На основі передовсім граматичних ознак до прикметника зараховано порядкові числівники, утворені флективним різновидом (афіксальним) морфологічного способу від числівників.

Утворення, які мають непохідну основу – прості до структурою: *перший, третій, п'ятий, сьомий;* похідну – складні за будовою: *одинадцятий, чотирнадцятий, двадцятий, двадцятисемисотий, восьмитисячний.*

Отже, у прикметниках утрачена граматична диференціація іменникових категорій, вони набули тільки узгоджувальних синтаксичних властивостей. Категорії роду, числа й відмінка прикметника залежні від категорій іменника й синтаксично підпорядковані йому.

Рефлексія навчальних досягнень

1. Дайте визначення прикметника?
2. Яке частиномовне значення має прикметник?
3. Що таке ознака? Які частини мови можуть виражати ознаку? Чим відрізняється ознака, яку виражає

дієслово, від ознаки, що виражена прикметником і прислівником?

4. Які граматичні особливості характерні для прикметника?

5. Чим відрізняється категорія роду прикметника від роду іменника?

6. Що є підставою для зарахування прикметника до іменних частин мови?

7. Хто виділив прикметник із класу іменників?

8. Які мовні засоби виражають категорію роду, числа, відмінка прикметника?

9. Які синтаксичні функції притаманні прикметникам? Які синтаксичні особливості має прикметник?

Контрольно-корекційні завдання

Завдання 1. Відредагуйте текст, увівши до нього прикметники (подані в довідці). З'ясуйте, яку функцію в тексті вони виконують?

Вересень уже запалив вогнища в лісах і дібровах. Обабіч шляху свічками палахкотять тополі і багрянцем наливаються клени. Тільки дубочки та акації, які розвиваються весною, живуть ще літом – вишумлюють зелом.

Осінь бродить полями. Шелестить пожовкла кукурудза в передчутті холодів, і ніжиться під сонцем сходами озимина.

Дорога пролягла через степи.

Довідка: *широкий, кам'янистий, жовтогарячий, молодий, старезний, лапастий, пізній, соковитий, ранній, лютий, вересневий, врунистий, безмежний.*

Завдання 2. До поданих іменників доберіть прикметники. Складіть портретну характеристику людини.

Вік, зріст, фігура, руки, пальці, обличчя, очі, волосся, хода, характер.

Завдання 3. До іменників доберіть прикметники, які характеризують форму, матеріал, розмір, колір, належність предмета.

Стіл, лампа, машина, хустка, шарф, будинок, шафа, ліс, абажур, м'яч, комір.

Завдання 4. Визначте, на які ознаки вказують прикметники.

Капронова нитка, срібний ланцюг, минулорічне листя, вечірні новини, історичні науки, біологічні дослідження, прибережні куці, заводські будівлі, музичний журнал, студентський гурток, двадцятип'ятиквартирний будинок, стоп'ятдесятисемікілометрова відстань, ніжний погляд, свіжий хліб, лісостепова зона, важкохворий пацієнт, глухонімих відвідувач, протизаконна дія, Шевченкове слово, вівсяна каша, мирні ініціативи, ініціативний студент, довгошийй птах, новий день.

Завдання 5. Від поданих прикметників утворіть можливі родові та числові форми. У яких граматичних формах можливі варіанти однієї морфеми. Схарактеризуйте кожну граматичну форму.

Молодий, сивий, добрий, гарний, вірний, світлий.

Завдання 6. Перепишіть речення, з'ясуйте граматичні категорії та синтаксичні функції прикметників.

1. *Понад старі сніги і сивий холод, Щоб ствердити життя, а не дива, Пробилася і потяглася кволо До сонячного променя трава* (В. Вознюк). 2. *Ми були такі маленькі, Як метелики у травні, Ми були такі легенькі, Як мачкове зеренце* (В. Китайгородська). 3. *Промерзли ноги у старезних буків, – А листу в лісі – ну хоч гать гати!* (М. Матіос). 4. *Вабить ще моїх дітей джерельна дідова криниця* (В. Вознюк). 5. *Зупинився смаглявий вечір, Наче лірник, під ворітьми. По тоненькій струні хуртечи Водить синім смичком зими.* 6. *Любов сліпа. Вона не бачить вад у вроді тих, Кого ми ревно любим* (З тв. Т. Севернюк). 7. *Сірі перисті хмари –*

То влітку. Поміж домами Півпрозорий туман, Як між думками. 8. За травою лісовою, За криницею старою, За морями, за горами, За молочною рікою, За серпневи-ми вітрами, За високими орлами – Там вона живе (З тв. Б. Бунчука). 9. В твоє волосся, моя люба, заплівся місяць кучерявий (Б. І. Антонич). 10. Буває, тужу за тобою, Як тужать квіти по весні, Як тужать ті листки дрібні, Коли осінньою порою Летять у світ бліді, сухі – Такою тихою тугою, Буває, тужу за тобою (Б. Лепкий).

Тестові завдання

1. Які критерії частин мови задекларовано у визначенні прикметника? Прикметник – одна з периферійних частин мови, що виражає ознаку предмета, має зумовлені опорним іменником словозмінні морфологічні категорії роду, числа й відмінка, функціонує в реченні як формально-синтаксичний приіменниковий другорядний член речення і як семантико-синтаксичний атрибутивний компонент (атрибутивна синтаксема).

- а) семантичний, морфологічний;
- б) семантичний, словотвірний, морфологічний;
- в) семантичний, морфологічний, синтаксичний;
- г) синтаксичний, морфологічний, словотвірний.

2. Які ознаки прикметника актуалізовано у визначенні А. П. Грищенка? Прикметник – частина мови, що виражає статичну ознаку за допомогою синтаксично залежних граматичних категорій роду, числа, відмінка.

- а) синтаксичні, морфологічні;
- б) семантичні, морфологічні;
- в) семантичні, синтаксичні;
- г) морфологічні, синтаксичні.

3. Які ознаки прикметника підкреслено у визначенні І. Р. Вихованця? *Прикметник (лат. adjectivum) – це самостійна частина мови з атрибутивною та предикативною функціями, яка має категоріальне значення непроцесуальної (статичної) ознаки предмета, вираженої синтаксичними (змінними) категоріями роду, числа, відмінка.*

- а) синтаксичні, морфологічні;
- б) семантичні, морфологічні;
- в) семантичні, синтаксичні;
- г) морфологічні, синтаксичні.

4. У якому рядку всі слова виражають статичну ознаку?

- а) свіжість, мудрий, величний, содовий, кмітливий;
- б) радість, радий, радо, радіти, симпатичний;
- в) одиничний, самотній, подвійний, подвоїти, подвоєння;
- г) консервативний, лівий, правий, головний, головувати.

5. Які частини мови виражають статичну ознаку?

- а) прикметник, прислівник;
- б) прикметник, дієслово;
- в) прикметник, іменник;
- г) прислівник, дієслово.

6. У якому рядку подано прикметники, які можуть мати коротку (нечленну форму)?

- а) квапливий, сирий, лікарський, додатковий, споріднений;
- б) славний, радий, благословенний, зелений, певний;
- в) священний, діяльний, винний, безтурботний; моральний;
- г) гідний, новий, старанний, буквений, дрібний.

7. У якому рядку всі прикметники в повній стягненій формі?

- а) дужа, мужня, гарну, солодке, кмітливі;
- б) глобальне, раціональні, прогресивна, регресивний;
- в) системна, скептичне, ліберальні, нова;
- г) довірлива, вірча, двадцятиметровий, двобічна.

8. Як у словотворі трактували закінчення в прикметникових формах *добра – добра, веселе – веселес, мудрі – мудрії, на новому – на новім*?

- а) аломорфи;
- б) постфікси;
- в) варіанти однієї морфеми;
- г) суфіксоїди.

9. У якому реченні прикметник вжито в предикативній функції?

- а) Не поет, хто покидає боронить народну справу (Леся Українка).
- б) Вечір і справді був чудовим (Ю. Смолич).
- в) Оця реальна мить вже завтра буде спомином (Л. Костенко).
- г) Любіть і боріться за щастя безкрає (В. Сосюра).

10. У якому реченні прикметник вжито в атрибутивній функції?

- а) Несказане лишилось несказаним (Л. Костенко).
- б) М'який, лапастий сніг не переставав падати (І. Микитенко).
- в) Озеро глибоке, все затінене темним дубом (М. Чабанівський).
- г) Кажуть, перше кохання завжди нещасливе (М. Чабанівський).

Тема 9

ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНІ РОЗРЯДИ ПРИКМЕТНИКІВ. ЯКІСНІ ПРИКМЕТНИКИ

План

1. Поняття про лексико-граматичні розряди прикметників.
2. Семантичні та морфологічні ознаки якісних прикметників.
3. Ступені порівняння якісних прикметників:
  - а) творення і функціонування компаратива;
  - б) творення і функціонування суперлатива;
  - в) інші способи вираження великої міри, інтенсивності ознаки в українській мові.
4. Особливості відмінювання прикметників (самостійно).

Теоретичний аспект

1. Поняття про лексико-граматичні розряди прикметників.

У сучасній граматиці прикметники класифікують за двома особливостями:

- 1) за характером самої ознаки;
- 2) за способом позначення ознаки.

1. Спостережено, що одні ознаки предметів є перемінними, тобто такими, що здатні виявлятися різною мірою: *теплий – тепліший, милий – миліший, ясний – ясніший*. Вони вказують на якість предметів і тому їх називають **якісними**. Інші ознаки предметів є постійними, тобто такими, що не виявляються різною мірою: *весняний день, студентське життя, лісова галявина*. Вони вказують на ознаку за відношенням до інших предметів. Це **відносні** прикметники. Протиставлення якісних і відносних прикметників становить лише семантико-граматичний розряд, а не категорію, оскільки воно не має відмінних граматичних засобів.

2. Є два способи маркування ознаки: номінативний і вказівний (дейктичний). Номінативний спосіб полягає в тому, що ознаку предмета називає повнозначний прикметник з прозорим лексичним значенням: *блакитний колір, стиглий колос, морська затока*.

Вказівний спосіб полягає в тому, що слово не називає ознаку предмета, а лише вказує на неї словом з непрозорим лексичним значенням: *той колір, такий колос, наша затока*.

У «Сучасній українській літературній мові» за редакцією І. К. Білодіда виділено такі розряди прикметників:

1) **якісні** – виражають безпосередні, прямі ознаки предметів, що можуть мати різний ступінь вияву: *бурхлива (бурхливіша) ріка, міцний (міцніший) потиск; Із **найтепліших** барв землі моєї Люблю і вибираю я зелену* (Т. Севернюк);

2) **відносні** – виражають ознаки, які є сталими щодо міри й інтенсивності прояву і характеризують предмет за відношенням його до іншого предмета, дії чи обставини: *вишневий сад, зрошувальний канал, сьогоднішня газета; **Осілля** гілка голосом **безлистим** Лише до щему серце дотика* (В. Вознюк);

3) **присвійні** – виражають постійні щодо міри вияву ознаки, які характеризують предмет належністю його конкретній особі, істоті: *Шевченкові твори, братова кімната, ластівчине гніздо; Тебе сурма твоєї туги Покличе знов у рідний дальній край і в синій край **Шевченкових** ідилій* (Ю. Клен); *Б'ється мороз в посивілому інеї, Мерзнуть шибки у **Малишковій** хаті* (А. Малишко);

4) **порядкові** – виражають ознаку предмета щодо порядкового місця в ряду однорідних предметів (утворені від числівників): *третья сторінка, п'ята колона, двадцять перший ряд; Хто знав, хто вів смертям і страдам лік? Де фільм, який нам показав би голод. Отой проклятий **тридцять третій** рік?* (Ю. Клен) [76, с. 150–151].

А. П. Грищенко виділяє два лексико-граматичні розряди прикметників – **якісні** (позначають безпосередні, прямі ознаки предметів, здатні виявлятися з різною ін-

тенсивністю чи мірою) й **відносні** (позначають незмінні щодо міри вияву ознаки предметів через відношення до інших предметів, дій чи ознак) [73, с. 367].

2. Семантичні та морфологічні ознаки якісних прикметників

Якісні прикметники різноманітні за значенням. Вони можуть указувати на: протяжність у просторі (*довгий, вузький, глибокий*), у часі (*повільний, швидкий, довгий*), духовні чи фізичні властивості живих істот (*талановитий, інтелектуальний, добрий, незграбний, хворий, гарний*), ознаки, що сприймаються органами чуття (*гарячий, гіркий, запашний*) та ін.

До своєрідних типологічних характеристик якісних прикметників належать такі:

1) вони (більшість) утворюють ступені порівняння: *високий – вищий – найвищий; простий – простіший – найпростіший; Правда сильніша за неправду;*

2) здатні вступати в антонімічні відношення: *гіркий – солодкий, вузький – широкий, бідний – багатий, добрий – злий; Краще гірка правда, ніж солодка брехня;*

3) слугують твірною основою для іменників з абстрактним значенням: *гіркий – гіркота, довгий – довжина, новий – новизна, доблесний – доблесть, твердий – твердість, барвистий – барвистість;*

4) утворюють якісно-означальні прислівники з суфіксами *-о, -е*: *далекий – далеко, гарячий – гаряче, дружній – дружньо;*

5) можуть утворювати суфіксальні і префіксальні форми для вказівки на більшу або меншу міру вияву ознаки: *злий – злющий, великий – величезний, превеликий; добрий – предобрий, синій – синюватий;*

6) можуть поєднуватися з прислівниками міри і ступеня, тобто утворювати аналітичні форми кількісної модифікації ознаки (*дуже холодний, завжди уважний, надто обмежений, винятково спокійний, абсолютно чистий*);

7) нерідко утворюють редульовані сполуки також із значенням ступеня інтенсивності ознаки: *блідий-блідий, рідний-рідний, радісний-радісний*;

8) незначна частина якісних прикметників може мати коротку форму: *рад, потрібен, варт, дрібен, ясен, повен, здоров*.

Звичайно, не в усіх групах якісних прикметників названі особливості простежуються абсолютно послідовно. Так, окремі якісні прикметники не мають ступенів порівняння (*мертвий, жонатий*). Крім того, не утворюються абстрактні іменники від 1) частини прикметників, що називають зовнішні риси людей: *русий, головатий, губатий, босий*; 2) прикметників, що є назвами мастей тварин: *вороний, буланій, гнідий, зозулястий* тощо.

Визначальними можуть бути кілька рис.

3. Ступені порівняння якісних прикметників

Ступені порівняння – це такі граматичні форми якісних прикметників, які дають кількісну характеристику якості предмета шляхом зіставлення її з такою самою якістю в іншому предметі або виділяють предмет із сукупності однотипних предметів за ознакою найбільшої міри якості в ньому: *Мудрість **могутніша** за розум* (Н. тв.);

***Найпрекрасніша** мати щаслива,*

***Найсолодші** кохані вуста,*

***Найчистіша** душа незрадлива,*

***Найскладніша** людина проста* (В. Симоненко).

а) Творення і функціонування компаратива

Існує вихідна форма, інакше – звичайний (нульовий) ступінь, від якого утворюються вищий (**компаратив**) та найвищий (**суперлатив**) ступені.

Звичайний ступінь прикметників передає ознаку як таку, свідчить про її наявність у предметі, але не вказує на її кількісний вияв чи міру. Напр.: *зелений луг, блакитне небо, складне завдання, широка ріка, солодкі груші*.

Прикметники **вищого** ступеня набувають значення вищої міри ознаки в плані кількісного виміру ознаки. У

цьому суттєва різниця між значенням прикметника звичайного ступеня і вищого. У першому випадку ознака предмета характеризується безвідносно і безпосередньо, у другому вона набуває відносного, порівняльного значення: *Мала праця **краща** за велике безділля; Добрий чоловік **надійніший** за кам'яний міст* (Н. тв.).

У прикметників **вищого ступеня** існують дві форми вираження – **проста** (синтетична) і **складена** (аналітична). Проста форма вищого ступеня утворюється так: до основи прикметника звичайного ступеня додаються суфікси: *-ш-, -иш-* та родове або числове закінчення: *біл-ий, біл + иш-ий, біл + иш-і, глибок-ий – глиб + ш-ий, глиб + ш-і*.

У процесі творення простої форми вищого ступеня порівняння прикметників відбувається низка морфонологічних процесів:

1) суфікси **-к-, -ок-, -ек-** випадають, і афікс вищого ступеня порівняння приєднується безпосередньо до кореня: *глибокий – глиб-ш-ий, далекий – даль-ш-ий, тонкий – тон-ш-ий;*

2) відбуваються позиційні чергування кінцевих кореневих приголосних *зь – ж, с – ш, г – ж*: *низький – ниж-чий, високий – ви(шч)ий* (графічно – *вищий*), *дорогий – дорож-чий*; дисимілятивні зміни полягають у тому, що фрикативні звуки *ж, ш*, опинившись поряд, розподібноються: звук *ш* – переходить в аффрикативний *ч*: *дорож+ш+ий – дорож-ч-ий, високий – виш+ш+ий – виш+ч+ий – вищий, вузький – вуж+ш+ий – вуж+ч+ий*.

В окремих випадках можливе паралельне вживання суфіксів *-ш- / -иш-*: *багатий – багатіший, товщий – товстіший, старший – старіший, рідкий – рідкіший* (можуть різнитися відтінками значення: *рідкий ліс – рідкіша сітка*).

Деякі прикметники утворюють вищий ступінь за допомогою суплетивних форм: *гарний – кращий, поганий – гірший*. Не утворюється проста форма вищого ступеня від деяких прикметників із суфіксом *-ськ(ий)* (*товариський*), з суфіксом *-н-* (*ранній*), з суфіксом *-ов-* (*вольовий*) тощо.

Складена форма вищого ступеня порівняння прикметників утворюється сполученням слова *більш* (*менш*) та прикметника звичайного ступеня. Така описова форма становить цілісну граматичну єдність, яка передає значення вищого ступеня: *більш корисний, менш уважний*.

Прикметники вищого ступеня обох способів творення (простого і складеного) здебільшого поєднуються з прикметниками типу *ледь, незрівнянно, значно, ще*, які більше підсилюють ознаку порівняння, напр.: *вищий – ще вищий, незрівнянно кращий, значно товщий*.

б) Творення і функціонування суперлатива

Для **прикметників найвищого ступеня** існує три форми вираження – проста, складна і складена. **Проста** форма утворюється від основи прикметника вищого ступеня за допомогою префікса **най-**: *вищий – найвищий, розумніший – найрозумніший, ближчий – найближчий, вищий – найвищий, кращий – найкращий*. Вона виражає найвищий ступінь ознаки одного предмета порівняно з іншим:

*Але правди в брехні не розмішуй,
Не ганьби все підряд без пуття,
Бо на світі той **наймудріший**,
Хто найдужче любить життя* (В. Симоненко);

Найпопулярніші методи лікування простудних захворювань – народні.

Складна форма – це поєднання простої форми найвищого ступеня прикметників і часток *як, що*: *якнайдовший, щонайсильніший*.

Складена форма найвищого ступеня прикметників утворюється шляхом сполучення слів антонімічного значення *найбільш, найменш* із прикметником звичайного ступеня: *найбільш вибагливий, найменш примхливий*. Найвищий ступінь прикметника, що передає властивості живих істот, утворюється за допомогою прикметника вищого ступеня в поєднанні зі словосполученням *за(від) + усіх*, напр.: *щедріший за всіх, веселіший від усіх*.

Описові (складені) форми – послідовні, універсальні й логічні, але нагромадження їх поряд у тексті небажане і його потрібно уникати, використовуючи прості форми. Прості форми структурно легші, лаконічніші, коротші, тому їм частіше надається перевага, особливо в усному мовленні та в красному письменстві й публіцистиці; вони – невід’ємна частина емоційно-експресивної лексики. Складені форми при всій своїй позитивній характеристиці – все-таки функціонально обмежені, вони більш властиві книжним стилям.

Синтетична форма прикметників найвищого ступеня може набувати значення **елятиву**, тобто передавати велику міру ознаки безвідносно до інших предметів, без зіставлення з ними, без виділення одного предмета з ряду однорідних за якоюсь ознакою або якістю. У таких формах відсутнє порівняння чи зіставлення кількісних характеристик предметів, напр.: *найширші кола читачів звертаються в газету; виділимо їхні найхарактерніші риси; питання вирішено без найменших зусиль з боку адміністрації* тощо.

Однак не всі якісні прикметники творять ступені порівняння. Не творять їх:

1) прикметники, що виражають абсолютні, не порівнювані щодо міри вияву ознаки: *сліпий, кривий, лисий, німий, босий*;

2) назви мастей тварин: *буланій, вороний, гнідий, попелястий, мурий* (темно-сірий);

3) назви кольорів, утворені порівняно пізніше (здебільшого за кольором певних предметів): *бордовий, салатовий, жовтогарячий, фіолетовий*;

4) складні прикметники: *гіркувато-солений, світло-сірий, чорно-білий*;

5) віддієслівні прикметники з префіксом *не-*: *невідступний, незгасний, невиліковний, несхитний*;

6) прикметники, що містять у своєму складі суфікси суб’єктивної оцінки чи такі, що вказують на міру вияву

ознаки: *невблаганний, незрівнянний, чистенький, новісний*.

в) Інші способи вираження міри чи інтенсивності ознаки в українській мові

Серед прикметників з ознакою вираження міри розрізняють дві групи: прикметники зі значенням безвідносної міри якості предмета і прикметники із значенням суб'єктивної оцінки якості предмета. Розглянемо кожен групу.

Прикметники зі значенням безвідносної міри якості ознаки предмета. Безвідносна міра якості предмета властива якісним прикметникам. Суть її полягає в тому, що ознака виділяється за мірою (чи ступенем) інтенсивності її, але без елементів порівняння. В українській мові вирізняють три ступені інтенсивності ознаки – недостатній, помірний і надмірний та дві форми вияву кожної з них: синтетичну й аналітичну.

Прикметники недостатнього ступеня передають міру якості неповну, незначну, часткову, тобто кількісно меншу порівняно з тою, що передається звичайним прикметником. Проста (синтетична) форма прикметників цього ступеня утворюється від основи звичайного прикметника та суфіксів *-уват-* (*-юват-*): *солодкий – солодкуватий, червоний – червонуватий, тісний – тіснуватий, великий – великуватий, синій – синюватий* тощо.

Іноді для утворення цього самого типу прикметників використовується суфікс *-ав-* (*-яв-*), якщо він близький за значенням до суфіксів *-уват-* (*-юват-*): *зеленавий, жовтавий*, але інше значення є у прикметників типу: *кістлявий, рюсавий, сухощавий*. Такі прикметники не передають значення недостатнього ступеня. Вони лексично самостійні, їхні суфікси в цих випадках не синонімічні суфіксам *-уват-*, *-юват-*.

Ознаки недостатнього ступеня спостерігаємо і в прикметниках із суфіксом *-аст-*, *-яст-*, якщо такий прикметник утворений від звичайного прикметника, напр.: *довгий – довгастий, круглий – круглястий*. Але прикметники,

утворені від іменників, ознаку недостатнього ступеня не передають: *дугастий, голінастий, вихрастий, зозулястий* тощо. Немає ознаки недостатнього ступеня інтенсивності й у прикметників із суфіксом *-уват-, -юват-* та префіксами *при-, під-, недо-*, напр.: *приземкуватий, недоумкуватий*, а також у прикметників із суфіксом *-уват-, -юват-*, що утворилися не від прикметників (*мішкуватий, задержуватий, злодійкуватий*).

Складена (аналітична) форма прикметників, які передають недостатній ступінь інтенсивності ознаки, утворюється поєднанням звичайного ступеня прикметника і кількісно-означального прислівника типу *трохи, децю, злегка*, напр.: *трохи смішний, злегка блакитний, не дуже чемний* тощо.

Можливе поєднання простої і складеної форм, що надає новій мірі ознаки, певної її конкретизації в предметі. Пор.: *тіснуватий – трохи тіснуватий, грубуватий – децю грубуватий, солонуватий – злегка солонуватий*.

Помірний ступінь вияву якості передає звичайний прикметник, що позначає нормальну міру ознаки, не велику і не малу: *холодний, смачний, прозорий*. Цю помірність вияву ознаки іноді підкреслюють слова **помірно, більш-менш, прийнятно, нормально, звично** тощо: *більш-менш точний, звично холодний, прийнятно високий, у міру обережний*.

Прикметники надмірного ступеня передають міру якості предмета, значно вищу від норми, що її передає прикметник нульової форми. Проста (синтетична) форма прикметників цього ступеня утворюється від основи звичайного прикметника (нульова його форма) та суфіксів *-ущ-(-ющ-), -уч-(-юч-)*: *злий – злющий, багатий – багатющий, холодний – холоднючий – холоднющий; -енн-, -езн-, -елезн-: здоровий – здоровенний, старий – старезний, довгий – довжелезний; від основи звичайного прикметника та префіксів: пре- (предобрий); близьких йому за значенням префіксів іншомовного походження ультра-, екстра-, архі- (ультрамодалий, екстраординарний, архіважливий),*

префіксів *все-*, *над-* (*всемогутній*, *надзвичайний*). Префікс *пра-* вживається лише в часовому значенні – віддаленість у минуле (*прадавній*).

Складена (аналітична) форма прикметників, що передають надмірний ступінь інтенсивної ознаки, утворюється шляхом поєднання прикметника звичайного ступеня і кількісно-означального прислівника: *дуже*, *занадто*, *надзвичайно*, *вкрай*, *винятково*, *особливо*, *зовсім*, а також займенників: *такий*, *який* (*занадто розумний*, *надзвичайно вродливий*, *такий дотепний*).

Прикметники зі значенням суб'єктивної оцінки якості предмета. Суть прикметників із значенням суб'єктивної оцінки якості предмета полягає в тому, що вони передають не тільки ознаку предмета за мірою чи ступенем інтенсивності її, а ще й у тому, що до нього додається дуже виразне емоційне нашарування, суб'єктивне ставлення до предмета розмови, суб'єктивна оцінка його, пор.: *білуватий* – *білесенький*, *тонкуватий* – *тонюсінький*, *престарий* – *старенький*.

Такі прикметники утворюються за допомогою суфіксів: **-еньк-**, **-есеньк-**, **-ісіньк-**, **-юсіньк-**: *біленький*, *густесенький*, *мокрісінький*, *малюсінький* тощо. Найпродуктивніший – суфікс **-еньк-**, за допомогою якого можна утворювати форми суб'єктивної оцінки від більшості прикметників. Прикметники з цим суфіксом можуть передавати в одному випадку суб'єктивне ставлення і значення зменшеної міри якості (*глибоченький*, *довгенький*, *біленький*, *гіркенький*), в іншому – лише суб'єктивне ставлення, емоційну забарвленість (*босенький*, *голенький*, *старенький*, *дрібненький*, *голінастенький*). Прикметники з суфіксом **-ісіньк-** передають найчастіше найвищу міру якості (*чистісінький*). Іноді прикметники такого типу входять до складу сталих словосполучень: *цілісінький день*, *чистісінька правда*, *звичайнісінька брехня* тощо.

Отже, прикметники не становлять однорідної функційно-семантичної сукупності ознакових слів. Якісні прикметники передають якість предмета, ознаку, що

може мати різний кількісний вияв. Вони членовані здебільшого на корінь і флексію, хоча можуть мати і складнішу структуру.

Рефлексія навчальних досягнень

1. Яку ознаку виражають якісні прикметники?
2. Які лексичні особливості властиві якісним прикметникам?
3. Які морфологічні особливості властиві якісним прикметникам?
4. Слова яких частин мови творяться від якісних прикметників?
5. Як утворюють ступені порівняння прикметників?
6. Від яких якісних прикметників не можна утворити ступені порівняння?
7. Які ви знаєте інші способи вираження міри чи інтенсивності ознаки в українській мові?
8. Які прикметники виражають значення суб'єктивної оцінки?
9. Як відмінюються прикметники? Скільки існує типів відмінювання прикметників?
10. Які прикметники належать до м'якої групи відмінювання, які – до твердої?
11. Яку особливість відмінювання мають прикметники на *-лиций*?

Контрольно-корекційні завдання

Завдання 1. Визначте розряд прикметників. Доберіть до них синоніми та антоніми.

Привітний, доступний, лагідний, ліберальний, відомий, трафаретний, масштабний, порядний, вихований, зразковий, оригінальний, грандіозний, дбайливий, корисний, демократичний, лояльний, гуманний, терпимий, відважний, яскравий, тьмянний.

Завдання 2. Визначте, які прикметники мають коротку форму. Схарактеризуйте її.

Радий, вагомий, звичайний, вартий, мілкий, дрібний, годний, поганий, ясний, яскравий, зелений, червоний, білий, дешевий, славний.

Завдання 3. Від поданих прикметників утворіть ступені порівняння, вкажіть засоби їх творення.

Дужий, дорогий, важкий, доступний, вірний, легкий, низький, привітний, жорсткий, крутий, круглий, дзвінкий, рідкий, швидкий, приемний, молодий, тонкий, смачний, добрий, гарний, поганий.

Завдання 4. Визначте, від яких прикметників неможливо утворити ступені порівняння? Чому?

Предобрий, вишневий, тихесенький, добрий, довжелезний, довгий, салатовий, чорний, чалий, страшенний, поганий, шоколадний, задовгий, мертвий, довгий, ультрамодний, мудрий, карий, справедливий, сварливий, фіолетовий, буриштиновий, низькуватий, гнідий, довгуватий, легенький, босий, голий, старий, прастарий, високий, низький, червоногарячий, темно-жовтий, білолиций.

Завдання 5. Перепишіть, розставляючи розділові знаки. Підкресліть прикметники вищого і найвищого ступенів порівняння. З'ясуйте їх синтаксичну функцію.

1. *Світу мільйого краю теплішого за рідну сторону нема. Тут крила вирости і в небо винесли кращого небо-нька нема (М. Ткач).* 2. *Погасла іскронька мала рожеве світло більш не летється... І шкода сяйва і тепла і ніч темнішою здається (О. Олесь).* 3. *Ольвія народилася і вирости у найбільшій і найзначнішій грецькій колонії Північно-Західного Причорномор'я (В. Чемерис).* 4. *Ще стрункішою стала тополінка була вже вища за всіх дівчат що підходили до неї (О. Іваненко).* 5. *В учителя він був один з найкращих школярів між хлопцями – най-вірнішим товаришем (С. Васильченко).* 6. *Найбільше*

щастя – це боротьба за щастя свого народу. Ось як я розумію щастя, дочко (В. Чемерис).

Завдання 6. Запишіть подані прикметники в початковій формі, розподіливши їх за групами відмінювання.

Присутні, нові, дешеві, легкі, щасливі, ясні, могутні, братні, Василеві, прямокутні, вишневі, дрібні, ниці, поміщицькі, безкраї, самотні, справжні, самотні, порожні, пізні, довгошиї, колишні, вовчі, якісні, русі, сиві, сині, домашні, Галині, зверхні, сестрині, кругосвітні, дальні, золоті, вразливі, дружні, ранні, батькові, Олексієві, ковалеві, тугі.

Завдання 7. Провідмініайте словосполучення.

Холодний день, Олегова книга, сухе літо, білолиций чоловік, порожнє відро, корисні копалини, придорожній куц, лікарів портфель, Галин сарафан.

Тестові завдання

1. З'ясуйте, у якому рядку прикметник виконує функцію означення.

- а) Я відмалечку знаю старого І хатину його край села (І.Франко);
- б) Добрий бачить лиш добре, Підлий лиш підле у других (І. Франко);
- в) Топчуть ноги радісно і струнко Сонні трави на вузькій межі (О. Теліга);
- г) Рік був неймовірно важкий (П. Загребельний).

2. У якому рядку прикметник виконує функцію присудка?

- а) Дніпро в його очах ставав вужчим (О. Іваненко);
- б) А в мене одна потреба: Ділитися найдорожчим... (Т. Севернюк);
- в) Повертають кохані...Вертають туди, де вже їх не чекали (Г. Тарасюк);

г) Ситий голодного не розуміє (Н. тв.).

3. Які прикметники мають ступені порівняння?

- а) тільки якісні;
- б) тільки відносні;
- в) якісні та відносні;
- г) відносні та присвійні.

4. У якому рядку всі прикметники – якісні?

- а) добра людина, літній день, сьогоднішня газета;
- б) лагідна усмішка, мудра порада, легка промисловість;
- в) Чорне море, прозора вода, теплий відвар;
- г) смачна страва, гострий ніж, чисте повітря.

5. З'ясуйте, у якому рядку всі прикметники належать до м'якої групи.

- а) повні, готові, зелені, дрібні, здорові;
- б) верхні, середні, зелені, безкраї, Маріїні;
- в) авангардні, братові, богатирські, ближні, умовні;
- г) середні, художні, вчорашні, колишні, торішні.

6. У якому рядку всі прикметники вжито у формі ступенів порівняння?

- а) менший, найвищий, щонайважчий, кращий від усіх, дуже м'який;
- б) здовенький, білуватий, мовчазніший, більш детальний, щонайсолодший;
- в) ліпший, якнайглибший, найменш вдалий, більш прогресивний, найяскравіший;
- г) більш модний, жирнючий, предовгий, найменш впевнений, відважніший.

7. У якому рядку наведено тільки ті прикметники, від яких неможливо утворити ступені порівняння?

- а) лагідний, стійкий, червоний, величний, мовчазний;
- б) босий, оранжевий, злющий, премудрий, порожній;
- в) лисий, чалий, надпотужний, біленький, вразливий;

г) голий, фіолетовий, вороний, замалий, чорний.

8. У якому рядку в усіх прикметниках у процесі творення вищого ступеня порівняння відбуваються зміни приголосних?

- а) легкий, боязкий, слизький, ковзкий, різний;
- б) довгий, сторожовий, в'язкий, кавказький, тугий;
- в) дорогий, близький, низький, дужий, вузький;
- г) вологий, важкий, грузький, вагомий, старезний.

9. З'ясуйте, у якому рядку до складу всіх словосполучень входять якісні прикметники в короткій формі.

- а) босий хлопець, німий чоловік, прездоровий козак, синенька хустка;
- б) ранній сніг, вранішній туман, дружній сміх, городня культура;
- в) молода дівчина, безкрай степ, синє море, квітчасті лути.
- г) ясен місяць, зелен цвіт, повен човен, благословен день.

10. У якому рядку всі прикметники вжито у простій формі вищого чи найвищого ступенів порівняння?

- а) заважкий, миліший, зручніший, впевненіший;
- б) щонайдужчий, міцніший, кумедніший, мовчазніший, найбільш корисний;
- в) глибший, найгостріший, найповільніший, якнайповніший, щонайрозумніший;
- г) талановитіший, працьовитіший, якнайясніший, щонайближчий, дуже вдалий.

Тема 10 ВІДНОСНІ ПРИКМЕТНИКИ. ІНШІ РОЗРЯДИ ПРИКМЕТНИКІВ

План

1. Семантичні, морфологічні та словотвірні ознаки відносних прикметників.
2. Присвійні (посесивні) прикметники.
3. Порядкові прикметники.
4. Проміжні розряди прикметників:
  - а) відносно-якісні прикметники;
  - б) порядково-якісні прикметники;
  - в) присвійно-якісні прикметники;
  - г) якісно-відносні семантичні групи прикметників;
  - д) присвійно-відносні прикметники.

Теоретичний аспект

1. Семантичні, морфологічні та словотвірні ознаки відносних прикметників.

Для відносних прикметників суттєвим є те, що вони визначають ознаку предмета не безпосередньо, не прямо, а через відношення до іншого предмета, напр.: *дерев'яний стіл*, тобто стіл із дерева, *кам'яна гора* – гора з каменю, *міський парк* – тобто парк, розташований у межах міста тощо (*Тебе зустрів я в ясний день **травневий**, коли цвіли жасмини і бузки* (П. Карманський). Це *постійні ознаки*, не здатні проявлятися більшою чи меншою мірою.

Відносні прикметники позначають похідні ознаки, яких предмет набуває у відношеннях щодо інших об'єктів позамовної дійсності (залежно від того, від якої частини мови він утворений).

Найчисленнішу групу становлять **відіменникові** прикметники із загальним значенням відносності, утворені як від конкретних, так і від абстрактних іменників: *абри-*

косовий сад, вербова гілка, гречана каша, політична боротьба, прозовий твір, відмінкова форма, конкурсний іспит.

Значне місце серед них займають прикметники, що позначають ознаку за відношенням до матеріалу або речовини: *залізний, земельний, водний, янтарний, сталевий, йодний.*

До регулярних можна віднести відносні прикметники, утворені від власних іменників-топонімів: *чернівецький, київський, паризький.*

Однак, відносні прикметники можуть називати і багато інших ознак, як-от:

а) ознаку щодо розміру, об'єму, ваги, кількості: *кілометрова відстань, літрова посудина, кілограмова гиря, подвійне дно, повторне читання;*

б) ознаку щодо місця і простору: *верхня полиця, європейська країна, заміська прогулянка, східний вітер;*

в) часову ознаку: *вечірня зоря, весняний місяць, ранкова гімнастика, місячна відпустка, тижнева подорож, передобідня пора, цілодобова вахта.*

Віддієслівні прикметники називають ознаку за відношенням до дії: *визвольний рух, підготовчі курси, пояснювальний диктант, розділовий знак, випадний звук.*

Відприслівникові відносні прикметники вказують на ознаку за відношенням до місця, часу та ін. обставинних значень: *вчорашнє повідомлення, нинішній рік, щоденні вісті, домашнє завдання, тутешні звичаї.*

Отже, найчастіше відносні прикметники зберігають живі етимологічні і структурно-морфологічні зв'язки зі словами, від яких вони утворені. Ця ознака зумовлює те, що відносні прикметники, на відміну від якісних, часто бувають синонімічними з непрямыми відмінками іменника або ж з дієслівною конструкцією у формі підрядного означального речення:

джерельна вода – вода з джерела;

пшоняна каша – каша з пшона;

захисний одяг – одяг для захисту / одяг, що захищає;

перелітний птах – птах, який перелітає.

Отже, словотвірними особливостями відносних прикметників є те, що вони:

- ❖ завжди мають похідну основу;
- ❖ не утворюють прислівників на *-о*, *-е*;
- ❖ не утворюють абстрактних іменників;
- ❖ не утворюють форм суб'єктивної оцінки;
- ❖ не утворюють редукованих сполук.

Морфологічні особливості: 1) не утворюють ступенів порівняння; 2) мають лише повну форму і не утворюють коротких форм.

Синтаксичні ознаки: 1) не поєднуються з прислівниками ступеня і міри (*дуже, надто, майже, трохи, абсолютно, зовсім* тощо); 2) окремі відносні прикметники функціонують лише в складі стійких: словосполучень: *високосний рік, давальний відмінок, дарчий напис, дарчий лист, доповідна записка* та ін.

2. Присвійні прикметники

Присвійність (посесивність) (лат. *possessivus*) – одна з універсальних категорій мови, яка вказує на відношення предмета до особи, тобто належність предмета особі (*батьків портфель, материна хустина*). Загалом значення посесивності в українській мові виражається синтаксичними, лексичними і морфологічними засобами. Обов'язкова умова присвійного значення – значення індивідуальної належності.

Прикметники присвійне значення виражають словотвірними засобами, утворюючи окремий лексико-семантичний розряд відіменникових ознакових слів. Зокрема, від іменників другої відміни, що називають істот, вони творяться за допомогою суфіксів *-ів (-іє)* (морфонологічні варіанти *-ов*, *-ев*, *-єв* для непрямих відмінків, форм жіночого й середнього родів, а також множини), як-от: *батьків, Петрів, Сергіїв, Ігорів*. Від іменників першої відміни присвійні прикметники творяться суфіксами *-ин (-ін): сестрин, Надійн, Марійн, Миколин*.

Значення присвійності зрідка виражають флексії *-ач, -ий* у поєднанні з твірними основами іменників, які позначають осіб, як-от: *козачий син, курячий дзьоб, верблюжий слід*. Проте характерним для цих суфіксів у структурі похідних прикметників є занепад значення індивідуальної належності та активізація функції загальної відносності.

Зауважимо, що присвійні прикметники чоловічого роду в називному відмінку однини функціонують у короткій формі: *батьків, синів, тітчин, сестрин*.

Частина присвійних прикметників на сьогодні втратила прикметникову семантику, ставши:

а) географічними назвами: *Київ, Львів, Миколаїв, село Шевченкове*;

б) прізвищами: *Федорів, Лесин, Яцків, Васишин, Іванишин*.

Деякі присвійні прикметники ввійшли до складу стійких словосполучень і стали: а) географічними назвами: *Берінгове море, Гудзонова затока, Дейвісова протока*; б) медичними чи біологічними термінами: *базедова хвороба, гайморова порожнина, петрів батіг*; в) фразеологізмами: *адамове ребро, Ноїв ковчег, соломонове рішення, антихристова печать, авгієві стайні*.

Присвійні прикметники побутують здебільшого в усно-розмовній мові, мові художньої літератури і фольклору. У науковому, публіцистичному та діловому стилях вживані конструкції з Родовим належності: *порада брата, гніздо ластівки, поезії Сосюри, пропозиція Вадима*.

3. Порядкові прикметники

Порядкові прикметники – це слова, що означають порядкове місце предмета серед інших однорідних предметів і утворені від числівників: *третій день, сорок восьма школа, двадцятий кілометр*. У багатьох посібниках і шкільних підручниках з української мови такі лексеми відносять до числівників в основному лише за лексичними зв'язками з числівниками.

Однак за своїми лексико-семантичними, морфологічними й синтаксичними ознаками порядкові лексеми є прикметниками. Вони виражають не кількість, а ознаку предмета за відношенням до того порядкового місця, яке займає цей предмет серед інших однорідних предметів. Як прикметники, вони відповідають на питання *який? котрий?*, мають категорії роду, числа, відмінка, які також несамостійні й цілком залежать від іменника, з яким вони узгоджуються: *п'ятий рік, п'ята річниця, п'яті роковини*. Творються вони від числівників флексійним способом морфологічного способу словотвору. У реченні такі лексеми виступають означенням або частиною іменного складеного присудка: *Мій **перший** віри написаний в окопі,*

На тій сипкій од вибухів стіні,

Коли згубило зорі в гороскопі

Моє дитинство, вбите на війні (Л. Костенко).

*Олесь **був першим** в цьому списку* (Р. Іваничук).

Отже, лексеми, які вказують на порядкове місце при лічбі, за всіма ознаками збігаються з прикметниковими ознаками, тому варто відносити їх до порядкових прикметників.

4. Проміжні розряди прикметників

Однією з семантичних ознак прикметників є те, що вони досить легко набувають переносних значень. У таких випадках прикметники можуть переходити з одного лексико-семантичного розряду в інший і утворювати проміжні розряди. Серед таких проміжних розрядів виокремлюють **відносно-якісні, присвійно-якісні, порядково-якісні, присвійно-відносні та якісно-відносні прикметники**.

З-поміж таких перехідних груп прикметників найактивнішою і найчисельнішою є група **відносно-якісних** прикметників, які можуть передавати значення відношення чи якості залежно від іменника, з яким узгоджується прикметник, чи контекстуального оточення. Ознака

якості в таких прикметників виникла як вторинна на базі первісно відносних прикметників, і тепер прикметники такого типу функціонують в обох значеннях, напр.: *травневі дні – травневий настрій, вишневі сади – вишневі усмішки, крилатий птах – крилата фраза, малинові ягоди – малиновий небосхил.*

Реальне предметне відношення переходить у відношення образно-оцінне.

Відносно-якісні прикметники бувають двох типів. Одні з них мають більшість ознак якісних прикметників, а саме: утворюють ступені порівняння (*драматичні події – драматичніші – найдраматичніші*), сполучаються з кількісно-означальними прислівниками (*дуже, надзвичайно драматичні події*), від них утворюються якісно-означальні прислівники на *-о* (*драматично, лірично, відповідально*) тощо. Інші, передаючи ознаку якості (що уможливило віднесення їх до групи відносно-якісних прикметників), не набули здатності утворювати ступені порівняння, сполучатися з кількісно-означальними прислівниками тощо. До цього типу відносять прикметники зі значенням кольору (*бузкове небо, вишневі губи, золоте волосся*) чи матеріалу (або речовини): *металевий голос, залізний характер, мідні лоби, дубова мова.*

До якісних переходять насамперед прикметники, що утворені від іменників, а саме від назв:

- а) металів: *залізні нерви, срібний голос, сталевий характер;*
- б) мінералів і каменів: *кришталеве повітря, мармурове обличчя;*
- в) матеріалу: *скляні очі, шовкова дитина;*
- г) речовин: *медовий голос, масні уста, молочний колір;*
- д) рослин, квітів, плодів: *барвінковий, волошковий, пшеничне волосся.*

Якісного значення можуть набувати і присвійні прикметники. Такі прикметники виділяють в окрему групу **присвійно-якісних**, і, звичайно, такий перехід ґрунтується на переносному значенні слова: *осляча впертість,*

курячий почерк, курячий дощ, вовчий апетит, орлиний ніс, зміна посмішка, лисяча хитрість, соболині брови.

Порядкові (відчислівникові) прикметники також набувають в окремих контекстах якісного значення, розвиваючи в собі оцінну семантику: *перші квіти (ранні), третій сорт (найнижчий); Він був першим учнем у класі; Ця справа – десята; Він був на сьомому небі від щастя.*

Прикметники, які можуть передавати значення присвійності та відношення, називають **присвійно-відносними**, пор.: *шевченківські рядки, Шевченківські читання, материнське поле.* Такі прикметники утворено за допомогою суфіксів: *-ськ- (-цьк-): учительські книги – учительські збори,* суфікса *-ськ-* та інтерфіксів *-ів- (-їв-), -ин- (-їн-),* що передують суфіксові *-ськ-*, напр.: *дідівський, Андріївський, батьківський.*

Для присвійно-відносних прикметників характерні також суфікси *-ач-, -яч-, -оч-* від назв людей чи тварин (*хлопчачий, дитячий, телячий, гусячий, дівочий*), а також флексія *-ий* (*ворожий, отчий, вовчий*): *вовча шуба, бобровий комір, пташине м'ясо, риб'ячий жир.*

Присвійно-відносні прикметники відрізняються від власне присвійних більшою узагальненістю значення (пор.: *батькова порада і батьківська порада, учительова газета і учительська газета, зайцеві вуха і заячі вуха*), характеризуються складнішою семантикою, багатозначністю, здатністю утворювати фразеологізми (*гусячі лапки, Чумацький Шлях, вовча ягода, ведмежі вушка*).

Якісні прикметники також можуть втратити значення якості і переходити в розряд відносних. Це відбувається у випадках, коли

а) прикметник входить до складу географічної назви: *Старий Самбір, Кривий Ріг;*

б) прикметник входить до складу терміна: *старший лейтенант, важка промисловість* тощо.

Отже, клас похідних прикметників, здатних унаслідок їх багатозначності формувати проміжні розряди, засвідчує функційно-семантичну неоднорідність прикметників.

Рефлексія навчальних досягнень

1. Дайте визначення відносних прикметників.
2. Які семантичні ознаки відносних прикметників?
3. Схарактеризуйте морфологічні та словотвірні особливості відносних прикметників.
4. Які прикметники називають присвійними?
5. Як утворюють присвійні прикметники?
6. Доведіть належність до прикметників лексем зі значенням порядкового місця предмета в ряду однорідних предметів.
7. Які розряди прикметників називають проміжними?
8. Які прикметники переходять у розряд якісних? Наведіть приклади.
9. Які прикметники відносять до присвійно-відносних?
10. Які прикметники називають якісно-відносними?

Контрольно-корекційні завдання

Завдання 1. Складіть словосполучення з прикметниками. Вкажіть розряд прикметників за значенням.

Кам'яний, мармуровий, лимонний, батьків, батьківський, паперовий, драматичний, трагічний, сталевий, бальзаківський, шевченківський, Шевченків, урочистий, могутній, цегляний, каштановий.

Завдання 2. Визначте, до якого розряду належать прикметники.

Довженків, довженківський, колючий, штучний, беззмістовний, вовчий, космічний, заморський, золотий, величний, нищий, численний, золотистий, Валин, Петрів, щасливий, малий, скляний, ранішній.

Завдання 3. Визначте розряди прикметників.

Лебедина пісня, лебедина вірність, лебедине перо, лебединий пух, весняний настрій, весняний ранок, молочна каша, молочна імла, кришталева повітря, кришталева

чаша, молодший брат, молодший лейтенант, важка промисловість, легка промисловість, важка ноша, лисяча нора, лисячі очі, лисяча шуба, курячий дощ, курячий хвіст, курячий почерк, журавлиний дзьоб, журавлина хода, ділові папери, ділові якості, бойовий настрій, бойове завдання, атласна підкладка, атласна шкіра, скляні очі, скляний посуд, малиновий сироп, малинова сукня, легка атлетика, старший лейтенант, старший брат.

Завдання 4. Доберіть до поданих словосполучень синонімічні словосполучення, побудовані за схемою «прикметник + іменник». До якого розряду належать прикметники? Зверніть увагу на їх структуру.

Хустка з шовку, листя дуба, вода з джерела, поля пшениці, ім'я батька, фонтан з мармуру, будинок з цегли, місто біля моря, простори степів, морози у січні, устаткування для заводу, варення з яблук, плавання під водою, програма на рік, вінок з барвінку.

Завдання 5. Від поданих іменників утворіть присвійні прикметники. Поясніть їх творення.

Ігор, Зоя, Ольга, Оля, Юлька, Ася, брат, теща, Софія, сват, сваха, батько, Василь, Михайло, вовк, лев, собака, Марія, Марійка, лисичка, дочка, донька, Іван, Саша, Олександр, Олександра, Валентин, Валентина, Валька, Параска, сусідка

Завдання 6. Від поданих топонімів утворіть прикметники. До якого розряду вони належать? Пригадайте, що таке аломорфи?

Калуш, Калуга, Кривий Ріг, Гринвіч, Париж, Прага, Гаага, Люксембург, Великі Луки, Дамаск, Карабах, Золотоноша, Страсбург, Острог, Прилуки, Лейпциг, Воронеж, Виборг, Лодзь.

Завдання 7. Випишіть прикметники, виконайте **морфологічний аналіз** за схемою:

1. Аналізована словоформа, частина мови, питання.
2. Початкова форма.
3. Лексичне значення (ознака за розміром, кольором, зовнішніми та внутрішніми властивостями; за відношенням до предмета чи явища, до людини чи тварини, до місця, часу; за належністю тощо).
4. Лексико-граматичний розряд (за академічною класифікацією та за шкільною).
5. Ступінь порівняння (якщо прикметник якісний).
6. Форма за флексією: повна (стягнена, нестягнена), коротка.
7. Граматичні категорії (рід, число, відмінок), засоби їх вираження.
8. Група відмінювання.
9. Морфемний аналіз.
10. Словотвірний аналіз.
11. Наголос (сталий чи рухомий).
12. Синтаксична роль.

1. *Заступила чорна хмара та білу хмару* (Т. Шевченко).
2. *Гостювала в нас хмара цілу днину, білі роси вішала на калину, а як встигла з вечором загоріться – дрібен дощик сіяла на ворітця* (А. Малишко).
3. *Синій простір на обрії повен голосами пташиних сердець* (М. Ткач).
4. *Місяць був ясний і блискучий, як золотий турецький ятаган* (Гр. Тютюнник).
5. *Дерева сиво зацвіли снігами. Така в дерев пречиста сивина* (М. Матіос).
6. *Вабить ще моїх дітей джерельна дідова криниця* (В. Вознюк).
7. *Лелека в польоті прекрасний, і прекрасний його політ, схожий на беззвучну мелодію, таку близьку і потрібну людині, що завжди викликає захват* (Є. Гуцало).
8. *Освітлені призахідним сонцем, вони, здавалось, висіли в прозорому повітрі* (Є. Гуцало).
9. *Посеред Дідового лиману був колись невеличкий острівець, густюцим-прегустюцим очеретом*

зарослий (Остап Вишня). 10. В душу війнуло мені Полісся.
Хата побілена. Сад і криниця. Проситься в серце мату-
сина пісня. Пахне живиця. Пахне живиця (М. Сингаївський).

Тестовий контроль

I варіант

1. Продовжте речення: «Прикметник – це частина мови, яка вказує на

а) ознаку дії, дублює морфологічні категорії дієслова і функціонує в реченні як придієслівний другорядний член речення».

б) назву предмета і відповідає на питання *який? чий? котрий?*

в) ознаку предмета або його належність, має зумовлені опорним іменником категорії роду, числа, відмінка і функціонує в реченні як атрибутивний або предикативний (присудковий) компонент».

г) число, кількість предметів, їх порядок при лічбі і відповідає на питання *скільки? який? котрий?*

2. З'ясуйте, у якому рядку всі прикметники належать до м'якої групи.

а) повні, готові, зелені, дрібні, здорові;

б) верхні, середні, зелені, безкраї, Маріїні;

в) радісні, бадьорі, веселі, запашні, житні;

г) середні, художні, вчорашні, колишні, торішні.

3. У якому рядку допущено помилку в правописі присвійних прикметників?

а) Маріїн, доччин, доньчин, Софіїн, Валин;

б) Танин, Тетянин, Олин, Ольжин, тітчин;

в) Онисьчин, Мелашин, Миколин, свашин, Колин;

г) Юльчин, Толин, Гальчин, Юлін, Лесин.

4. У якому рядку всі прикметники вжито у формі ступенів порівняння?

- а) менший, найвищий, щонайважчий, кращий від усіх, м'якенький;
- б) новенький, білуватий, мовчазніший, більш детальний, щонайсолодший;
- в) ліпший, якнайглибший, найменш вдалий, більш прогресивний, яскравіший від усіх;
- г) більш модний, жирнючий, предовгий, найменш впевнений, відважніший.

5. Вкажіть речення, у якому вжито неправильну форму вищого чи найвищого ступенів порівняння прикметників.

- а) Сіно пахне дужче, ніж трава, згадка більш тривожною бува (П. Воронько).
- б) Перше питання було висвітлено більш глибоше, тому відповідь визнана кращою.
- в) Новозбудована споруда гарніша всіх у цьому районі.
- г) Найвища у світі трава – бамбук.

6. З'ясуйте, у якому рядку наведено тільки ті прикметники, від яких неможливо утворити форми ступенів порівняння.

- а) лагідний, стійкий, грандіозний, величний, мовчазний.
- б) босий, оранжевий, злющий, премудрий, порожній.
- в) лисий, чалий, надпотужний, біленький, вразливий.
- г) голий, фіолетовий, вороний, замалий, запопадливий.

7. Вкажіть рядок, у якому всі прикметники мають якісне значення.

- а) зелена трава, білий сніг, білий вірш, старший лейтенант;
- б) старший брат, веселі діти, старанний учень, ясний день;
- в) вишневий сад, морське повітря, легкий вантаж, добра душа;

г) ніжна посмішка, літня ніч, важливе завдання, срібний голос.

8. У якому рядку всі прикметники можуть мати коротку форму?

- а) поганий, мудрий, нищий, дешевий, бідний;
- б) ясний, радий, зелений, годний, вартий;
- в) срібний, здоровий, славний, певний, яскравий;
- г) благословенний, винний, згодний, ладний, веселий.

II варіант

1. У якому рядку всі прикметники належать до м'якої групи?

- а) білі сніги, високі будинки, ясні дні, сині тумани, солодкі сни;
- б) лікувальні заклади, домашні страви, орлині крила, рідні ниви, дальні дороги;
- в) сині гори, колишні сусіди, придорожні будяки, порожні бочки, справжні друзі;
- г) освітні заклади, давні друзі, незабутні спогади, теплі дні, славні діла.

2. Вкажіть, у якому рядку допущено помилку в написанні відмінкових закінчень прикметників.

- а) на кістявім, на круглолицім, на заднім, на безкраїм, на братовім;
- б) кістявому, круглолицьому, задньому, безкрайому, братовому;
- в) кістявого, круглолицого, заднього, безкрайого, братового;
- г) кістявим, круглолицим, заднім, безкраїм, братовим.

3. У якому рядку не всі прикметники належать до одного розряду?

- а) фермерський, нічний, гірський, технічний, науковий;
- б) дерев'яний, паперовий, лагідний, братів, чарівний;

в) математичний, геометричний, фізичний, біологічний, медичний;

г) могутній, тяжкий, величний, довгий, кривий.

4. Виберіть рядок, у якому від усіх прикметників можна утворити ступені порівняння.

а) типовий, мужній, героїчний, мальовничий, оксамитовий;

б) блакитний, океанський, вовчий, сибірський, радісний;

в) український, місцевий, хлібний, метушливий, польовий;

г) розкішний, кислий, розумний, сміливий, чесний.

5. Вкажіть, у якому рядку в усіх прикметниках при утворенні вищого ступеня порівняння відбуваються зміни приголосних.

а) легкий, боязкий, слизький, ковзкий, різний;

б) довгий, черствий, в'язкий, кавказький, тугий;

в) дорогий, близький, низький, дужий, вузький;

г) вологий, важкий, грузький, вагомий, старезний.

6. З'ясуйте, у якому рядку всі прикметники вжито у прямому значенні.

а) лебединий пух, лебедина вірність, лебедина пісня, лебедина хода, лебедине крило;

б) весняний ранок, весняна роса, весняний настрій, весняний вітер, весняне сонце;

в) молочна каша, молочна імла, молочні ріки, молочний коктейль, мілка річка;

г) дерев'яна парта, дерев'яний стіл, дерев'яна підлога, дерев'яні поручні, дерев'яне ліжко.

7. Вкажіть рядок, у якому всі прикметники – відносні.

а) мармурова колона, крижана оболонка, кришталевий посуд, оксамитове плаття;

б) солом'яний капелюшок, залізні двері, шовкова хустка, воскове обличчя;

в) медовий торт, медові уста, пшеничний хліб, пшеничне волосся;

г) діамантовий перстень, театральний сезон, сталевий дріт, студентський квиток.

8. У якому рядку є прикметники, ступені порівняння яких творяться від інших основ?

а) прозорий, страшний, скромний, рішучий, вдалий;

б) великий, малий, поганий, гарний, добрий;

в) щирий, високий, гіркий, сміливий, радісний;

г) страшний, розумний, хитрий, кривий, холодний.

III варіант

1. Вкажіть речення, у яких прикметник виконує функцію присудка.

а) Що може бути прекраснішим за усміх дитини (О. Гончар);

б) Дарма що стояло тихе, сонячне безвітря, листя тріпотіло на деревах вздовж шляху (М. Коцюбинський);

в) Чи страх пропорційний до маси тіла? (Л. Костенко);

г) Буду різьбити на чорному камені Ночі багрові, буйні бої, Спогади милі, свіжі і давні, Очі, уста і руки твої (А. Малишко).

2. У якому рядку всі прикметники позначають зовнішню ознаку людини?

а) привабливий, миловидний, гарний, вродливий, сварливий;

б) худий, повний, стрункий, кульгавий, добрий;

в) безвусий, носатий, довговій, блідолиций, білозубий;

г) світловолосий, беззубий, короткоший, окатий, злий.

3. У якому рядку всі прикметники – присвійні.

а) Надійн зошит, казковий персонаж, батьківське слово, дідушева хата;

б) заячий хвіст, ведмеже лігво, Ольжин портфель, братова машина;

в) материн біль, доньчине весілля, лакейські звички, начальницький тон;

г) піратський корабель, хижацьке ставлення, лицарський вчинок, риб'ячий корм.

4. У якому рядку допущено помилку в правописі суфікса прикметників?

а) невблаганний, здоровенний, блаженний, старанний, жаданий;

б) неказаний, силенний, огненний, тьмянний, оліїстий;

в) неоцінений, священний, значеннєвий, горобиний, торф'яний;

г) нескінченний, страшенний, качиний, грушевий, палацовий.

5. У яких рядках є зайве словосполучення за лексико-семантичним розрядом прикметників?

а) соковиті плоди, відоме ім'я, джерельна вода, рідне місто, щаслива мати;

б) бронзова статуя, грибний суп, кроляча шапка, курячий бульйон, присадибна ділянка;

в) яблуневий сад, підготовчі курси, морська хвиля, карпатські ліси, фарфоровий посуд;

г) бурштинове намисто, кришталева вода, паперовий змій, шовкова хустка, скляний посуд.

6. Укажіть, у якому рядку всі прикметники належать до присвійних.

а) учителів портфель, мамина хустка, батькові речі, сусідчині діти, сусідський кіт;

б) Іванів син, материна сумка, парубкові штани, Василева донька, бабина онучка;

в) Маріїна сукня, тітчина коса, дядькові вуса, Ігореві олівці, радісна усмішка.

г) Степанів батіг, майстрові інструменти, сторожева рушниця, Шевченкові твори, літній дощ.

7. Укажіть рядки, у яких складні прикметники пишуться разом.

а) східно/європейський, лісо/степовий, народно/господарський, військово/полонений;

б) прісно/водний, західно/український, військово/зобов'язаний, науково/технічний;

в) воле/любний, вагоно/ремонтний, вище/згаданий, мовно/стильовий;

г) контрольно/вимірювальний, історико/культурний, шести/денний, семи/годинний.

8. У якому рядку всі прикметники вжито в переносному значенні?

а) зміїне слово, бараняча впертість, орлиний погляд, глухий кут, поміщицка земля;

б) вовча зграя, декоративне панно, холодна вода, холодний погляд, каштанове дерево;

в) атласна шкіра, суха відповідь, скляні очі, металевий голос, оксамитова трава;

г) дзвінкий приголосний, ділові якості, історичні науки, північний вітер, атомний реактор.

IV варіант

1. Укажіть, у якому рядку всі прикметники є якісними.

а) прозорий, тверезий, досконалий, вільний, картонний;

б) мудрий, величний, помпезний, грандіозний, виноградний;

в) білолиций, свіжий, дальній, ранній, ковалів;

г) привітний, терпимий, оригінальний, потужний, приємний.

2. Визначте, у якому рядку всі прикметники належать до твердої групи.

а) рішучі люди, дрібні гроші, незабутні роки, майбутні вчителі, східні вітри;

б) довгі вечори, високі дерева, близькі друзі, сучасні пісні, солодкі сни;

в) веселі діти, пахучі квіти, солов'їні гаї, торішні клопоти, безкраї лани;

г) криві дзеркала, освітні канали, круті береги, пташині гнізда, дорожні знаки.

3. У якому рядку всі прикметники вжито у простій формі вищого і найвищого ступенів порівняння?

а) найважчий, миліший, зручніший, впевненіший, престарий;

б) щонайдужчий, міцніший, кумедніший, мовчазніший, найбільш корисний;

в) глибший, найгостріший, найповільніший, якнайповніший, щонайрозумніший;

г) талановитіший, працьовитіший, якнайясніший, щонайближчий, пречудовий.

4. Укажіть, у якому рядку до складу всіх словосполучень входять присвійні прикметники.

а) студентський квиток, трамвайна лінія, батьків характер, виноградна лоза, вчительський тон;

б) сестрин приїзд, олов'яний солдатик, материнський погляд, батьківська садиба осінні листя;

в) Шевченкове слово, кобзарева пісня, козацькі думи, історична повість, дідусева розповідь;

г) Оксанина відповідь, татова розмова, мамина хустка, собачий гавкіт, чаплине гніздо.

5. Вкажіть рядки, у яких усі складні прикметники пишуться через дефіс.

а) молочно/білий, північно/західний, контрольно / пропускний, залізо/бетонний;

- б) науково/технічний, атомно/молекулярний, культурно/освітній, яскраво/червоний;
- в) темно/шоколадний, темно/шкірий, рожево/золотий, суспільно/політичний;
- г) колісно/гусеничний, вокально/інструментальний, всесвітньо/історичний, ремонтно/будівельний.

6. У якому рядку всі прикметники виражають ознаку за дією?

- а) випускний, проїзний, будівельний, заготівельний, хвастливий;
- б) мовчазний, лайливий, передплатний, купівельний, сьогоднішній;
- в) дбайливий, виїзний, пестливий, переможний, квадратний;
- г) чуттєвий, поливальний, геніальний, мастильний, життєвий.

7. У яких реченнях уживаються субстантивовані прикметники?

- а) Не завидуй багатому: багатий не має ні приятелів, ні любові, – він все те наймає (Т. Шевченко);
- б) Доле, глухоту з глухих зніми! Доле, дай побачити незрячим! (Б. Бунчук);
- в) Він доброго роду був, доброї вдачі (Г. Тарасюк);
- г) Добрий все бачить лиш добре... (І. Франко).

8. Виберіть рядок, у якому допущено помилку в правописі відмінкових закінчень прикметників.

- а) короткошийого, на Степановім, Василевим, ницьому, широколицим;
- б) довговіім, Ігоровому, дружнього (потиску), дружному (співу), білолицього;
- в) блідолицього, куцому, творчим, роботящою, мирними;
- г) мужньому, на дорожнім, здорових, східної, на хворобливім.

V варіант

1. Укажіть, у якому рядку всі прикметники виражають ознаку за місцем.

- а) приміський, зарічний, гірський, запорізький, літній;
- б) криворізький, київський, донецький, річний, нічний;
- в) калуський, чернівецький, присадибний, паризький, прикарпатський;
- г) заліський, міський, андоррський, казахський, вечірній.

2. У якому рядку наведено прикметники, від кожного з яких можна утворити ступені порівняння?

- а) урочистий, барвистий, легкий, новий, голий;
- б) променистий, вірний, дужий, вогкий, величезний;
- в) корисний, міцний, дорогий, малий, завеликий;
- г) важкий, кволий, солодкий, поганий, добрий.

3. У яких реченнях ужиті короткі форми прикметників?

- а) Ніч темна людей всіх потомлених скрила під чорні широкії крила (Леся Українка);
- б) Горить моє серце, його запалила гарячая іскра палкого жалю (Леся Українка);
- в) Ой, лютий бій, останній бій, – щаслив, хто переможе (Леся Українка);
- г) Синій простір на обрії повен голосами пташиних сердець (М. Ткач).

4. З'ясуйте, у якому рядку розміщено тільки ті прикметники, від яких не можна утворити ступенів порівняння.

- а) далекий, довгий, гострий, рідний, сухий;
- б) коричневий, близький, здоровезний, дорогий, німий;
- в) твердий, низький, босий, холодний, смисловий;
- г) кам'яний, жовтогарячий, ясен, хворий, предобрий.

5. До якої групи відмінювання належать присвійні прикметники *батьків, орлиний, Миколин*?

- а) до м'якої;
- б) до твердої;
- в) до мішаної;
- г) як до м'якої, так і до твердої.

6. У якому рядку морфологічний аналіз виділеного слова зроблено правильно?

Коли б я створював закони *граматичні*,
То, хай було б це звично чи не звично,
У мене скрізь ласкаве слово «Хліб»
Обов'язково, строго, безумовно
Писалося б із букви заголовної (Г. Савич).

а) *ГраMATичні* (закони) – прикметник, початкова форма – *граматичний*, якісний, у короткій формі, твердої групи, вжито в родовому відмінку множини, у реченні є означенням;

б) *ГраMATичні* (закони) – прикметник, початкова форма – *граматичний*, присвійний, м'якої групи, вжито у називному відмінку однини, у реченні – присудок;

в) *ГраMATичні* (закони) – прикметник, початкова форма – *граматичний*, відносний, м'якої групи, вжито в орудному відмінку множини, у реченні є означенням;

г) *ГраMATичні* (закони) – прикметник, початкова форма – *граматичний*, відносний, твердої групи, вжито в знахідному відмінку множини, у реченні є означенням.

7. У якому рядку всі прикметники – відносні?

а) медичні послуги, зимовий місяць, охайна дитина, верхня полиця;

б) ялинкові прикраси, яблуневий квіт, срібна ложка, молочна каша;

в) липовий цвіт, материна порада, весняний день, козацькі традиції;

г) громадський транспорт, замиський будинок, срібний голос, маршрутне таксі.

8. У якому рядку всі прикметники належать до проміжних розрядів?

а) шовкова хустина, шовкова дитина, шоколадні цукерки, шоколадний колір;

б) проїзний квиток, спортивний одяг, Чорне море, старший лейтенант;

в) зелена молодь, молочна імла, заячий характер, курячий почерк;

г) джерельна вода, спортивний вигляд, історичні факти, ошатний одяг.

Тема 11 ЧИСЛІВНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

План

1. Проблема частиномовного статусу числівника.
2. Семантичні та морфологічні ознаки числівника.
3. Синтаксичні властивості числівника.
4. Семантичні розряди числівників.
5. Структурно-морфологічні розряди числівників.
6. Відмінювання числівників.

Теоретичний аспект

1. Проблема частиномовного статусу числівника

Числівник належить до іменних частин мови, однак це досить своєрідна частина мови (за семантикою, граматичними особливостями й синтаксичними ознаками).

Числівник відображає одну з найзагальніших властивостей буття – категорію кількості. Він пов'язаний з пізнанням людиною кількісних співвідношень, з абстрактним мисленням, з одного боку, а з іншого – з периферійними граматичними ознаками. Філософська категорія **кількості**, що характеризує зовнішній аспект предметів і явищ з погляду їх вимірюваності (величини, маси, об'єму тощо), у реальній дійсності виражається за допомогою поняття **числа**. Число є сукупністю певної кількості чого-небудь, тобто це *засіб* вираження ширшого поняття кількості. Поняття кількості в мові інтерпретовано різними граматичними засобами: 1) категорією числа: *студент – студенти, книга – книги*; 2) іменниками зі значенням міри: *тонна, кілограм, літр, купа, безліч*; 3) порядковими прикметниками: *третій, сьомий, двадцятитисячний*; 4) відчислівниковими дієсловами: *подвоїти*; 5) відчислівниковими прислівниками, займенниками: *двічі, по троє, чимало, стільки, скільки*; 6) числівниками: *десять, сімдесят, сто, тисяча* тощо. Власне тільки для них значення кіль-

кості є основним, первинним, тоді як для інших названих вище лексем основною семантикою є предметність, ознака чи дія.

Числівники виявляють велику спільність не тільки у всіх слов'янських мовах, але й в багатьох інших мовах світу:

а) їм притаманна чітка й послідовна значеннева організація: кожний наступний числівник позначає число, більше за попереднє на одиницю;

б) внутрішню структуру числового ряду формує десяткова система числення, вона є внутрішнім рушієм системи чисел;

в) числівники найтісніше пов'язані з іменниками – відбивають кількісні вияви предметів і внаслідок такої взаємодії зазнають нівеляції своїх морфологічних категорій.

На сьогодні питання про частиномовний статус числівника є дискусійним: частина мовознавців визнає їх як окрему частину мови, інша – не визнає. До цього призвели суперечливі ознаки числівників. У традиційній граматиці усталеним є виокремлення числівників у самостійну частину мови.

Адам Супрун вважає, що семантичною передумовою становлення слов'янських числівників як окремої частини мови є:

а) сформування спільного кількісного значення;

б) перебудова основних іменних граматичних категорій (числа, роду, відмінка), тенденція до втрати числівниками граматичного числа, нейтралізації категорії роду, руйнування відмінкових опозицій та певних спрощень відмінювання;

в) витворення специфічних числівникових синтаксичних ознак [Див: 19, с. 151]. Учений пропонує досить широке розуміння числівника, з-поміж яких виділяє: 1) *кількісні числівники*; 2) *порядкові числівники*; 3) *кратні числівники*; 4) *збірні*; 5) *розділювальні (по двоє, по чотири)*; 6) *дробові (пів, чверть, одна третя)*; 7) *неозначено-кількісні*. Однак частиномовне (категоріальне) значення формується на

базі основної семантики, а не додаткової, тому до числівників як окремої частини мови належать лише ті слова, у яких основним значенням є кількість (предметна або абстрактна), пов'язана з числом, тобто лексеми з кількісною семантикою.

Дослідниця числівників в українській мові К. Г. Городенська вважає, що числівник як окрема частина мови вирізняється за ознакою семантичного плану – категоріального значення кількості. Такої самої думки дотримуються і О. К. Безпояско, А. П. Грищенко, В. О. Горпинич та ін.

У багатьох мовознавців знаходимо заперечення частиномовної кваліфікації числівників (О. Суника, Є. Куриловича, І. Р. Вихованця та ін.). Зокрема, О. Суник твердить, що числівники не становлять окремої частини мови, а утворюють особливі підкласи субстантивних, ад'єктивних і адвербіальних слів (тобто є *числівникові іменники* (*три, десять, сто, тисяча*), *числівникові прикметники* (*перший, третій, сотий*) і *числівникові прислівники* (*двічі, тричі, удвох*)) – орієнтується на формальні ознаки) [Див.: 19, с. 152]. Інші мовознавці заперечують як частиномовну належність числівників, так і їхню належність до слів. Є. Курилович, зокрема, зараховує кількісні числівники не до слів, а до морфем лексичного плану. Таку думку підтримує в українському мовознавстві І. Р. Вихованець, називаючи числівники лексичними морфемами.

Розглянемо ознаки числівника як окремої частини мови. Розпочнемо з його визначення, яке запропонувала К. Г. Городенська: «**Числівник** – одна з периферійних частин мови, що називає означену чи неозначену кількість предметів та абстрактне число і виражає це категорійне значення кількості в морфологічній категорії відмінка за обмеженого функціонування категорії роду і числа» [25, с.318]. У гетерогенній класифікації, в її семантико-морфолого-синтаксичному варіанті, ця частина мови вирізняється за семантичною домінантою – значенням кількості (*ономасіологічна властивість* – бути номінативним знаком). На відміну від іменника й прикмет-

ника, морфологічні категорії роду, числа і відмінка у числівника або нейтралізувалися, або модифіковані. Отже, з-поміж трьох основних частиномовних критеріїв (за гетерогенним підходом) і додаткового словотвірного домінує семантичний.

Числівник – частина мови, яка позначає кількість предметів (точно фіксовану або неозначену) і виражає категоріальне лексичне значення в морфологічній категорії відмінка при обмеженому функціонуванні категорій роду і числа [73, с. 378].

М. Я. Плющ вважає, що «числівником називається частина мови, що означає абстрактно-математичне число або певну кількість однорідних предметів чи порядок предметів при лічбі» [74, с. 236].

Щодо функціонування числівника, то можемо виокремити дві сфери вживання його: 1) несамостійне, коли він поєднується з іменником і вказує на кількість рахованих предметів; цю функцію називають квантитативною: *Є тисячі доріг, мільйон вузьких стежок, Є тисячі ланів, але один лиш мій* (В. Симоненко). *Сім струн я торкаю, струна по струні...* (Леся Українка); *Одне поліно і в печі не горить, а два горять і в полі* (Н. тв.). 2) самостійне вживання, коли він означає абстрактно-математичне число; така функція є нумеративною: *Десять ділиться на два. До семи додати п'ять.*

І. Р. Вихованець вважає, що друга функція є *субстантивациєю*, оскільки числівник зближується з іменниковими ознаками як у синтаксичному плані (вираження функцій іменникових членів речення), так і в морфологічному (набуття деяких морфологічних категорій: *Це вісім поділимо на чотири*).

2. Семантичні та морфологічні ознаки числівника

Числівник, входячи до іменних частин мови, вирізняється з-поміж них ступенем вияву спільних для іменних частин мови морфологічних категорій (генетично іменники, прикметники, числівники – споріднені: вони ма-

ють одне джерело – давню категорію імені, а отже, й спільні морфологічні ознаки). На сьогодні числівник – це морфологічно своєрідний клас слів, успадкований від давньоруської мови, який не розрізняється за родами і не змінюється за числами. Ознаки **морфологічного роду** мають лише запозичені числівники (лат.) *нуль* (ч. р.), (фр.) *мільйон, мільярд, трильйон, квадрильйон* (ч. р.) і числівник *тисяча* (ж. р.). Родові відмінності *один/-а, -е(о)* (ч., ж., с. р.) зумовлені його семантичними зв'язками з прикметниковою системою та його багатозначністю: *Одне дурне слово може зіпсувати все казання; Одна біда – як рідна сестра: але коли зійдеш сім бід, от тоді аж гіркий світ!* (Н. тв.). А в наступних контекстах лексема *один* набуває переносного значення і переходить в інші частини мови: *Народи всі – одна сім'я* (=єдина); *Було колись в одній країні: сумний поет в сумній хатині рядами думи шиковав* (Леся Українка) (=якійсь – неозн.займ.). Проте позначення першого числа натурального ряду чисел домінує в семантиці слова *один*, що дає підставу зарахувати його до частиномовного класу числівників. Також зберігся рід (чол. і жін.) у числівників *два – дві, обидва – обидві*, що виявляється тільки у формах Н. та Зн. відмінків, він є також залишком прикметникової природи цих числівників у давньоруській мові: *Два брати через дорогу живуть, а один одного не бачать; Два хитрих мудрого не переважають; Дві голови мають більше розуму, як одна; Дві баби – і цілий торг* (Н. тв.). Рід наявний і в невідмінюваному дробовому числівнику *півтора – півтори: півтора дня, півтори доби*. Отже, це залишки родового протиставлення зниклої давньої категорії імені, які в сучасній українській мові не набули повних числівникових ознак, а зберігають синтаксичний характер роду як ознаки прикметника (числівники *один, два, три, чотири, обидва* за походженням – прикметники). У давньоруській мові вони узгоджувалися за родом, числом, відмінком з іменниками, при яких стояли. Поєднувалися вони з

іменниками у формі двоїни: *Ласе теля дві корові ссе* (Н. тв.). Інші числівники – іменникового походження.

Не властива числівникам також **категорія числа**. Уже своїм лексичним значенням вони виражають кількість, і тому спеціальні граматичні форми, що вказують на одиничність або множинність, для числівників є зайвими. Усі числівники – або *pluralia*, або *singularia tantum*, тобто форми відмінювання числівника нагадують систему закінчень або множини, або одини. Іншими словами: граматична категорія числа в структурі числівників є лише фікцією.

Однак декілька числівників мають категорію числа. Це *нуль /нули, тисяча/тисячі, мільйон/-и, мільярд/-и, один/одні*, які наближаються цими ознаками до іменників. *Одні* – це форма множини, але не семантика. У такій формі він найчастіше вживається з іменниками *pluralia tantum*, а отже тільки задля узгодження збереглася форма множини, а не значення: *одні ножиці, граблі, сани* тощо. Інші числівникові лексеми, що мають форму множини, входять до числівникової системи і заповнюють там обов'язкове місце з кількісним значенням і разом з іншими одиницями утворюють ряд натуральних чисел. К. Г. Городенська вважає, що у випадку втрати конкретного числового значення вони можуть переходити до іменників: *Я хотів давно признатися Вам, що наука моя – нуль* (В. Стефаник) (= якісна ущербність); *На вулицях – мільйони* (= велика кількість).

Визначальною морфологічною категорією числівника є **категорія відмінка**. Щодо цієї категорії числівники поділяються на відмінювані (майже всі) і невідмінювані (до них належать неозначено-кількісні числівники *мало, немало, чимало*, і дробові *пів, півтора/-и, півтора*ста. Проте в реченні вони вживаються в різних відмінках: *Поет присвятив вірш півтора*ста героям (Д. в.). Відмінювані числівники при словозміні виявляють строкастість і розгалуженість.

Числівник не має виразно виявленої синтаксичної функції, абсолютно відмінної від синтаксичних функцій інших частин мови. Проте їхня власна синтаксична відмінність від інших частин мови все-таки полягає передусім у поділі синтаксичних функцій на два класи: 1) функціонування числівника у складі числівниково-іменних сполук (квантитативна функція), де він є компонентом аналітичного, складеного члена речення: **Сімсот соколят на одній подушці сплять** (Н. тв.); **Стоїть пані, чепуриться, бо вдягла сорочок триста** (Н.тв.); **Сім год мак не родив і голоду не було** (Н. тв.); **Його хутір – це десять хат**; 2) функція числівника як самодостатнього члена речення (нумеративна): **До чотирьох додати два; Від десяти відняти сім**.

У постпозиції числівниково-іменна сполука передає значення приблизної кількості: *Прийшло осіб двадцять; Уперед біг невеличкий хлопчик літ восьми*.

Багато числівникових одиниць при поєднанні з іменниками керують ними у Н. (і Зн. відмінках (назв неістот)) (*сім беріз*), а у непрямих відмінках вони узгоджуються з іменниками (*семи / сімом березам*).

Вирізняються числівники і словотвірними характеристиками. Основу всієї складної системи числівників утворює невелика кількість непохідних назв: 1) чисел першого десятка; 2) чисел *нуль, сорок, сто, тисяча, мільйон, мільярд, трильйон, квадрильйон*; 3) неозначено-кількісних одиниць *багато, мало, кілька* (всього – 21 лексема). Всі інші означено-кількісні й неозначено-кількісні числівники утворено від перелічених лексем. Новими лексичними одиницями числівники не поповнюються.

Отже, вся теоретично безмежна кількість чисел виражається за допомогою досить обмеженого набору вузлових числівників, які утворюють складені, аналітичні компоненти.

Семантичні розряди числівників

Числівники як назви кількісних понять поділяються на означено-кількісні і неозначено-кількісні.

Означено-кількісні числівники позначають чітко, точно окреслену кількість предметів або частин від цілого: *один, десять, вісімдесят, шість восьмих*. Серед них виокремлюють *власне кількісні, збірні й дробові*.

Власне кількісні – це ядро означено-кількісних числівників. Вони називають точну кількість предметів у цілих одиницях. До них належать сорок дві лексеми, кількісні назви: *нуль, лексеми від 1 до 20, тридцять, сорок, п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят, дев'яносто, сто, числові назви від 200 до 1000, мільйон, мільярд, трильйон, квадрильйон*. Усі інші кількісні поняття, якими оперує тепер людина, передаємо різноманітними поєднаннями цих сорока двох слів в аналітичні кількісні назви: *45 дерев, сто двадцять сім кущів*. Власне кількісні числівники поєднуються з усіма іменниками, які називають раховані предмети: *Краще раз показати, ніж сто слів сказати; Одна розумна голова десять годує; За одного вченого двох невчених дають; Краще сім раз горіти, як один раз овдовіти* (Н.тв.).

Збірні числівники означають певну кількість предметів як сукупність, як одне ціле: *двоє незнайомих, троє дітей, шестеро гравців; З давнього давна у гаї, над ставом, удвох собі на хуторі жили, як діточок двоє – усюди обоє* (Т. Шевченко). *Коли двоє ворогують, то обоє завинили; Де двоє б'ються, третій перемагає; Ліпше одне око своє, як троє чужих* (Н. тв.). Збірні числівники утворюють своєрідні паралелі до власне кількісних числівників у межах від 2 до 20 та 30; творяться за допомогою суфіксів *-ой, -ер*: *два товариші – двоє товаришів; чотири вікна – четверо вікон*. До збірних зараховують також лексеми *обидва, обидві, обоє*, що виражають парність. Збірні числівники поєднуються не з усіма тими іменниками, з якими можуть сполучатися синонімічні їм власне кількісні числівники, а тільки з іменниками:

1) назвами осіб чоловічої статі: *четверо вчителів, троє студентів*;

2) середнього роду: *двоє озер, семеро козенят*;

3) *pluralia tantum*: *двоє дверей, десятеро ножиць*;

4) у множині, які мають відтінок збірності, як-от: *кури, гуси, коні, вівці: четверо овець, шестеро гусей*;

5) з особовими займенниками: *нас двоє, їх було троє*.

К. Г. Городенська зазначає, що зрідка збірні числівники можуть вживатися з іменниками жіночого роду: **Троє зернин** колос пшениці дає (К. Гордієнко). **Загорілось троє росинок** (Дніпрова Чайка). **Приніс оце за два тижні дві паляниці та троє крашанок** (Остап Вишня).

Від збірних числівників *двоє – восьмеро* утворюються пестливі форми: *двійко, трійко, восьмірко*; *У нашого Омелька невеличка сімейка: тільки Сидірко та Нестірко, та дітей шестірко, та батько, та мати, та нас три брати* (Н. тв.); *Перед ним відчайдушно танцювали двійко циганчат: хлопчик і дівчинка* (О. Гончар); *Господь благословив їх діточками – четвірко їх мали: три дівчинки, як зорі, ходили, і хлопчик* (Марко Вовчок).

Дробові числівники вказують на точну кількість частин, виділюваних у складі цілого. Вони мають аналітичну будову: кожий з них твориться з власне кількісного числівника (у чисельнику) і порядкового прикметника (у знаменнику), при якому мислиться іменник «частина», однак він ніколи не вживається: *одна п'ята кілометра, три четвертих доби; сім десятих центнера*. Кількісне значення дробових числівників *одна друга, одна третя, одна четверта* в сучасній українській літературній мові можуть передавати слова *половина, третина, чверть*. За граматичними ознаками вони належать до іменників. Однак у специфічному числівниковому контексті вони нейтралізують іменникові ознаки і стають елементами складених числівників: *два з половиною роки, шість із чвертю годин; Не існує половини, трьох чвертей, дев'яти десятих правди, – в такому випадку одна десята буде брехнею і вся правда рушиться в прірву* (Леонід Перво-

майський). Дробові числівники використовують передусім для позначення абстрактної кількості, тобто числа, яким оперують у математиці та інших точних науках. На противагу власне кількісним дробові числівники широко поєднуються з іменниками на позначення нерахованих предметів, зокрема з абстрактними та речовинними іменниками: *одна третя розчину, дві сьомих вугілля* тощо. До дробових числівників належать також лексеми *пів, півтора, півтори, півтораста* (сто з половиною): *півтора відра, півтори милі, пів аркуша*.

Неозначено-кількісні числівники називають точно не визначену, неконкретизовану кількість. Вони не утворюють такої цілісної системи, як означено-кількісні. До них належать: *багато, небагато, мало, немало, чимало, кілька, декілька, кількадесят* (розм.), *кількадесятеро, кільканадцять* (більше 10), *стонадцять* (більше 100): ***Багато літ перевернулось, води чимало утекло*** (Н. тв.); ***Багато снігу – багато хліба; Багато грому – мало дощу; Тож навезуть возів стонадцять хмизу, ввіткнуть меча та як підпалять знизу! – аж гуготить багаття до небес*** (Л. Костенко). Неозначено-кількісні числівники можуть поєднуватися з іменниками, що означають як конкретні предмети, так і абстрактні поняття: *багато радощів, чимало обов'язків, небагато картоплі* тощо. Ці лексеми функціонують і як прислівники, якщо вони поєднані з дієсловом і поширюють його значення як обставина: ***Хочеш багато знати, треба мало спати; Багато говорити – мало слухати*** (Н. тв.).

У ролі неозначено-кількісних числівників використовують іменники типу *безліч, море, океан, сила, тьма, хмара* та ін., які керують родовим відмінком іменників і вказують на велику кількість із відтінком експресивності: *тьма народу, океан сміху, хмара проблем*. Однак такі слова є іменниками.

За структурою числівники поділяють на прості, складні і складені.

До **простих** належать:

1) успадковані від загальнослов'янської мови назви чисел першого десятка (від *одного* до *десяти*), *сто*, *тисяча*, а також пізніший за походженням східнослов'янський числівник *сорок*. Як прості слова сприймаються в українській мові й числівники *мільйон* (фр. *million* – тисяча тисяч), *мільярд* (фр. *milliard* – тисяча мільйонів), *нуль* (лат. *nullus* – ніякий, жодний);

2) збірні числівники *оное*, *двое*, *трое* – *десятеро*;

3) неозначено-кількісні числівники *кілька*, *багато*, *мало* та утворені від них похідні *немало*, *чимало*, *небагато*, *декілька*.

Складні числівники є словами, що утворені від двох числівникових основ. Вони виникли внаслідок лексикалізації, стягнення колишніх складених числових назв. До них належать:

1) назви чисел другого десятка (*одинадцять* – *дев'ятнадцять*) (один + на + десять);

2) назви десятків: *двадцять* – *дев'яносто*, крім *сорок*;

3) назви сотень (*двісті* – *дев'ятсот*);

4) збірні числівники *обидва*, *обидві* (від *обадѣва*), *одинадцятро* – *двадцятро*, *тридцятро*;

5) дробові числівники *півтора*, *півтори*, *півтора*ста (утворені на базі *поль* + Р.в. *однини* *порядкового прикметника* *вѣторь*);

6) неозначено-кількісні числівники *кількадесят*, *кільканадцять* і *стонадцять*.

Складені числівники творять зі складних і простих власне кількісних числівників: *сто тридцять два*, *чотириста сімдесят вісім*. До складених належать і дробові числівники (*одна четверта*, *дві треті*, *шість цілих три десятих*): У *недавньому опублікованому Словнику української мови нараховується близько ста тридцяти п'яти тисяч слів* (І. Вихованець).

Отже, ми переконались, що числівник дійсно є специфічною частиною мови зі своїми особливостями.

Рефлексія навчальних досягнень

1. Дайте визначення числівника.
2. Яке частиномовне значення має числівник?
3. У чому полягає граматична різноманітність числівників?
4. Яка граматична категорія притаманна всім числівникам?
5. Які синтаксичні особливості властиві числівникам?
6. На які групи поділяють числівники за значенням? Схарактеризуйте їх.
7. Які числівники належать до неозначено-кількісних?
8. Від яких числівників в українській мові можна утворити збірні числівники?
9. Які словотвірні особливості мають збірні числівники?
10. Як змінюються збірні числівники?
11. Які числівники в українській мові змінюють за родами?
12. Які числівники в українській мові змінюються так, як прикметники?
13. До якої частини мови за академічною граматикою відносять порядкові числівники? Чому?
14. На які групи поділяються числівники за будовою? Який семантичний розряд числівників завжди належить до складених?
15. У чому полягає специфіка відмінювання кількісних числівників?
16. Який кількісний числівник в українській мові відмінюють як прикметник?
17. Як відмінюють кількісні числівники від *двох* до *чотирьох*?
18. Яку особливість відмінювання мають кількісні числівників від *п'яти* до *двадцяти* і *тридцять*? Які числівникові форми мають варіанти однієї морфеми? Пригадайте, що таке варіанти однієї морфеми.
19. Як відмінюють складні числівники на позначення десятків від *п'ятдесяти* до *вісімдесяти*? Які числівни-

кові форми мають паралельні закінчення? Як називають паралельні закінчення в морфеміці?

20. Яка особливість словозміни числівників *сорок, дев'яносто, сто*.

21. Яка особливість словозміни числівників на позначення сотень від *двохсот* до *дев'ятисот*?

22. Які числівники в українській мові змінюють за іменниковим типом?

23. Які числівники в українській мові незмінні?

Контрольно-корекційні завдання

Завдання 1. Випишіть числівники, визначте їх граматичні значення.

Двійка, потроїти, по одному, стодвадцятиметровий, сотий, одинадцятро, стодвадцятип'ятитисячний, одинокий, один, сто один, десяток, десятирічний, десять, дюжина, половина, одна друга, дванадцятро, сто перший, перший, першість, тисяча один, сорок, п'ятдесятий, кілька, мало, третина, півтори.

Завдання 2. Запишіть загадки та відгадайте їх. Знайдіть у реченнях слова, що називають кількість чи порядок при лічбі.

1. *Один всю роботу робить, другий господаря молоком поїть, третій хату стереже.* 2. *Сімсот солов'ят на подушці сидять.* 3. *Два животи, четверо вух.* 4. *Сто один брат, всі в один ряд разом зв'язані стоять.* 5. *Однією рукою всіх зустрічає, другою – проводжає.* 6. *Багато сусідів поряд живуть, але ніколи не бачаться (Н. тв.).*

Довідка. 1. Кінь, корова, собака. 2. Бджоли. 3. Подушка. 4. Паркан. 5. Двері. 6. Вікна.

Завдання 3. Випишіть неозначено-кількісні числівники.

Половина, одна третя, кількасот, чимало, вісім, багато, кільканадцять, двадцять, кілька, п'ятнадцять, четверо, декілька, сто двадцять шість, немало, вісімсот, півтораста, багато, кілька.

Завдання 4. Прочитайте, поясніть зміст крилатих висловів. Якою частиною мови є слова *мало, багато*?

1. *Багато галасу даремно.* 2. *Говори мало – слухай багато.* 3. *Мало слів, а горя – річка.* 4. *Багато будеш знати – скоро постарієш.* 5. *Хто багато обіцяє, той нічого не робить.* 6. *Одна бджола не багато меду наносить.* 7. *Щоб правду сказати – багато слів не треба.* 8. *Брехень багато, а правда одна* (Нар. тв.).

Завдання 5. Наведіть приклади назв творів літератури, кіно, до складу яких входять числівники.

Завдання 6. Замініть подані слова чи словосполучення фразеологізмами з числівниками. Числівники схарактеризуйте.

1. *Сам-самісінький.* 2. *Однакові люди.* 3. *Бути першим.* 4. *Далекі родичі.* 5. *Дуже далеко.* 6. *Нестямитися від щастя.* 7. *Хворий.*

Завдання 7. Замініть цифри словами. До кількісних числівників доберіть, де це можливо, синонімічні збірні.

3 дівчинки, 7 поросят, 13 чоловіків, 15 вікон, 4 жінки, 8 стін, 7 будинків, 20 яблук, 6 відер, 3 інженери, 25 колгоспників, 7 пар джинсів, 8 діб, 40 телят, 4 шофери, 21 автомобіліст, 2 дитини, 3 пари окулярів, 17 квартир, 5 селян.

Завдання 8. Запишіть словами цифри. Схарактеризуйте числівники за будовою:

1/5, 7/10, 1,01, 25/37, 716/18, 15,5.

Завдання 9. Узгодьте числівники з іменниками.

4 (староста), 5 (слюсар), 3 (директор), 13 (велосипедист), 43 (машиніст), 14 (сестра), 4 (ряд), 3 (раз), 8 (раз), 102 (диктор), 2 (школярка), 5 (студентка), 54 (студент), 7 (козеня), 3 (брат), 8 (брат).

Завдання 10. Запишіть цифри словами. Провідмінійте числівники.

15, 64, 129, 47, 293, 555, 736, 1 275, 3 975, 386, 570,
1 573 961, 11 684 385.

Завдання 11. Запишіть цифри словами, провідмінійте словосполучення.

4 заводи, 17 човнів, 108 веслярів, 249 тонн, 5572 столи,
791 вулиця.

Завдання 12. Спишіть, замінюючи цифри словами.

До 12 додати 17, до 248 додати 359, від 57 відняти 7,
від 568 відняти 59, з 395 скласти 458, поділити 457 на
100, помножити 15 на 19, до 5189 додати 7397.

Завдання 13. Перепишіть текст, замінюючи цифри словами.

За розміром і забарвленням птахи надзвичайно різноманітні. Серед них є карлики, наприклад, колібрі (важить від 1,6 до 20 г), нектарниця (важить 4 г), дятловий папужка (вага 13 г). До велетнів можна віднести нанду (важить 25 – 30 кг), лебедя (до 14 кг), пугача (2 – 2,4 кг).

Тривалість життя вивчено не у всіх птахів, краще в тих, які живуть поряд з людиною. У неволі чорні стрижі жили 7 років, золоті фазани – 20, яструби – до 25, фламінго та голуби – до 30 років, орли – до 50, ворони – до 60, папуги – до 120 років (З журналу).

Завдання 14. Випишіть із текстів числівники, зробіть їх **морфологічний розбір** за схемою.

1. Аналізована словоформа, частина мови, питання.
2. Початкова форма.
3. Розряд і група за семантикою.
4. Розряд за будовою.
5. Граматичні ознаки: рід, число (якщо є), відмінок.
6. Морфемний аналіз.

7. Словотвірний аналіз.
8. Наголос (сталий чи змінний).
9. Синтаксична роль.

Очищаємо вісім яблук, нарізуємо тоненькими скибочками. Беремо чотири жовтки, додаємо півтори склянки цукру і розтираємо до білого кольору. Збиваємо чотири білки і змішуємо з розтертими жовтками. Всипаємо в цю масу одну склянку борошна, гасимо оцтом одної третьої чайної ложки соди і розмішуємо.

Змащуємо глибоку форму вершковим маслом, посипаємо сухарями, викладаємо на них яблука і заливаємо тістом. Випікаємо тридцять – сорок хвилин. Готовий пиріг викладаємо на блюдо і посипаємо цукровою пудрою. Зверху прикрашаємо ягодами з варення. Їжте на здоров'я!

Тестовий контроль

I варіант

1. Хто з мовознавців зараховує кількісні числівники до морфем лексичного плану?

- а) Є. Курилович;
- б) І. Вихованець;
- в) В. Русанівський;
- г) О. Павловський.

2. Продовжте речення: «Числівник – це частина мови, яка ...».

а) позначає кількість предметів або порядок при лічбі;
б) позначає опредметнену кількість предметів;
в) позначає число, кількість предметів й відповідає на питання *скільки, котрий?*

г) яка позначає означену чи неозначену кількість предметів та абстрактне число і виражає своє категорійне частино-мовне значення в морфологічній категорії відмінка за обмеженого функціонування категорії роду і числа.

3. На які групи за семантикою поділяються числівники?

- а) збірні, неозначено-кількісні, власне кількісні;
- б) означено-кількісні, неозначено-кількісні;
- в) означено-кількісні, дробові, збірні;
- г) неозначено-кількісні, збірні, дробові.

4. У якому рядку всі слова – числівники?

- а) перший, третій, п'ятий, сьомий, дев'ять;
- б) десять, одна десята, десятеро, чимало, сто двадцять;
- в) одинадцять, тринадцятеро, обоє, сімнадцятий, триденний;
- г) двохсотий, трьохсотий, стодвадцятиметровий, п'ятимільярдний, чотирьохсотий.

5. У якому рядку всі числівники відмінюються за одним зразком?

- а) сімнадцять, п'ять, двадцять, шість, сорок;
- б) двісті, сімсот, п'ятсот, дев'ятсот, триста;
- в) сто, сорок, дев'яносто, одинадцять;
- г) два, три, чотири, двоє, обидва.

6. У якому рядку всі числівники прості за будовою?

- а) двадцять сім, тридцять сім, сорок два, п'ятдесят вісім;
- б) сто три, п'ятсот вісім, сімдесят п'ять, шістсот два;
- в) шістдесят, сімдесят, триста одинадцять, тридцять три;
- г) один, сто, тисяча, двоє, десять.

7. У якому рядку неправильно поєднано числівники з іменниками?

- а) з першим вересня, одна четверта зошита, півтора аркуша, три професори, восьмеро учнів;
- б) чотири доцента, семеро жінок, три сини, четвертому класу, ста двадцяти шести кілограмам;

в) півтораста карбованців, дев'ятеро ножиць, вісім апельсинів, одна ціла і вісім десятих метра, сто три блокноти;

г) півтори години, шість жінок, троє поросят, трьом пташкам, два зошити.

8. У якому рядку допущено помилку в правописі числівникових форм?

а) сімдесятьох п'яťох, п'ятдесяти восьми, сорока, шести-стам п'ятдесяти трьом;

б) двадцятьох, сімом, шістсот сорока п'яти, одній цілій і двом п'ятим, сімомастами шістдесятьома трьома;

в) ста двадцятьом двом, обом, чотирьомстам, п'ятдесятьом двом, шістдесятьома;

г) вісімдесяти, п'ятдесятьох, дев'яноста шістьом, двома.

II варіант

1. Хто з мовознавців заперечував частиномовний статус числівника?

а) К. Городенська, А. Грищенко, О. Безпояско;

б) М. Плющ, І. Білодід, А. Загнітко;

в) Є. Курилович, О. Суник, І. Вихованець;

г) І. Вихованець, І. Кучеренко, О. Пономарів.

2. У якому рядку вказано всі мовні засоби реалізації поняття кількості?

а) категорія числа іменників, іменники зі значенням міри, відчислівникові іменники зі значенням предметності кількості, відчислівникові дієслова, відчислівникові прислівники, займенники, числівники;

б) категорія числа іменників, іменники зі значенням міри, відчислівникові іменники зі значенням предметності кількості, порядкові прикметники, відчислівникові дієслова, відчислівникові прислівники, займенники, числівники;

в) категорія числа іменників, відчислівникові дієслова, відчислівникові прислівники, займенники, числівники;

г) категорія числа іменників, іменники зі значенням міри, відчислівникові іменники зі значенням опредметненої кількості, відчислівникові дієслова, відчислівникові прислівники, числівники.

3. На які групи за семантикою поділяють означено-кількісні числівники?

- а) збірні, власне-кількісні, порядкові;
- б) неозначено-кількісні, дробові;
- в) власне кількісні, збірні, дробові;
- г) порядкові, неозначено-кількісні, дробові.

4. У якому рядку всі слова – числівники?

- а) обидва, семеро, вісімдесят шість, одна третя, потроїти;
- б) три, тринадцятий, трійка, тридцять п'ять, одна ціла і сім десятих;
- в) п'ять, двадцять третій, тридцятєро, вдвоє, півтораєта;
- г) двоє, двадцять п'ять, нуль, півтора, чимало.

5. У якому рядку всі числівники вжито в давальному відмінку?

- а) трьом, п'яти, шістьом, сорока, одній восьмій;
- б) сімом, восьми, вісьма, двомстам, трьохсот;
- в) двадцяти, тридцяти, сорока, ста, п'ятьом;
- г) п'ятдесяти, сьома, шести, десяти, одинадцятьох.

6. У якому рядку всі числівники мають однакову будову?

- а) два, двадцять два, двоє, тридцять шість;
- б) п'ятнадцять, сорок три, сотня, трійка;
- в) вісімсот, дев'ятнадцять, шістьсот, обидва;
- г) мільярд, вісімсот двадцять, триста, сім.

7. У якому рядку всі числівники відмінюють за одним зразком?

- а) дванадцять, одинадцять, двадцятєро, шістнадцятєро;
- б) сімнадцять, тринадцять, двадцять, сім, сімсот;

- в) п'ять, вісім, дев'ятнадцять, десятеро, сто;
- г) два, сімнадцять, дев'ять, чотирнадцять, п'ятнадцятеро.

8. У якому рядку неправильно поєднано числівники з іменниками.

- а) одна сьома кілограма, сімнадцять грамів, тридцять чотири кілометри, п'ятьмастами тоннами;
- б) півтора доби, семеро рядів, одна ціла і одна третя метри, двоє разів, дев'ятеро сестер;
- в) тридцять три сестри, двадцять два зошити, обидві жінки, два товариші, двадцятеро гравців;
- г) дві третіх сторінки, перші заморозки, сім картоплин, троє поросят, обидві подруги.

III варіант

1. Які функції за сферою вживання виконує числівник?

- а) квантитативну, нумеративну;
- б) квантитативну, номінативну;
- в) квантитативну, експресивну;
- г) нумеративну, номінативну.

2. Яким способом словотвору утворені складні числівники?

- а) морфолого-синтаксичним;
- б) лексико-семантичним;
- в) лексико-синтаксичним;
- г) морфологічним.

3. У якому рядку всі слова позначають кількість?

- а) два з половиною мільярда, п'ять, усоте, сімнадцятий, купа;
- б) сотня, четвертувати, по-третє, подвоїти, уповільнити;
- в) немало, кільканадцять, усамітнитися, по двоє;
- г) сімка, сімнадцятий, двійко, потроїти.

4. У якому рядку всі числівники вжито в родовому відмінку?

- а) сорока, одного, двом, двадцяти, двадцятьох;
- б) ста, п'ятьох, п'яти, шести, сьома;
- в) дев'яноста, двохсот, п'ятнадцяти, дев'ятнадцятьом;
- г) сімнадцяти, чотирьох, однієї другої, двох п'ятих.

5. У якому рядку всі числівники – збірні?

- а) двійко, одиницятеро, чотири, п'ятеро, двадцятеро;
- б) двоє, троє, четвірко, п'ятеро, десятеро;
- в) дванадцятеро, семеро, тринадцять, чотирнадцятеро, п'ятнадцятеро;
- г) двадцятий, тридцятий, сорок, п'ятдесят, шістдесят.

6. Як відмінюють числівники від двохсот до дев'ятисот?

- а) у всіх непрямих відмінках, крім знахідного, мають закінчення *-а*.
- б) відмінюються обидві частини;
- в) відмінюється лише друга частина;
- г) у всіх непрямих відмінках мають закінчення *-и*;

7. У якому рядку допущено помилку в правописі відмінкових форм числівників?

- а) двомстам, шістдесят'юх, сімдесяти, двом третім;
- б) двомастами, тисячею, п'ятьмастами, вісімдесятьом;
- в) одній восьмій, ста, дев'ятнадцяти, трьома;
- г) чотирма, чотирнадцятьох, вісьма, восьмидесяти.

8. У яких рядках усі числівники мають однакову будову?

- а) дванадцять, сімдесят, шістдесят вісім, дев'яноста, дев'яноста три;
- б) чотирнадцять, двадцять, сімдесят, двісті, п'ятсот;
- в) п'ять, вісімнадцять, тридцять, сорок два, сто;
- г) шістнадцять, п'ятдесят, сімдесят, триста, дев'ятсот.

IV варіант

1. Як називають перехід інших частин мови в числівники?

- а) прономіналізація;
- б) нумералізація;
- в) ад'єктивізація;
- г) субстантивізація.

2. У якому рядку всі числівники вжито в орудному відмінку?

- а) двома, п'ятьма, п'ятьома, двома третіми;
- б) одним, сімома, трьома п'ятими, сімнадцятьох;
- в) одинадцятьома, ста, чотирьох, двомастами;
- г) сімдесятьома, дев'яноста, п'ятьмастами, нуля.

3. У якому рядку неправильно поєднано числівники з іменниками?

- а) двадцять два учні, три пари джинсів, троє джинсів, п'ятеро учнів;
- б) три мільйони, три з половиною мільйони, півтора аркуша, двоє відер;
- в) тридцятьоро чоловіків, семеро гусенят, сім цілих і дві восьмих метра;
- г) чотирнадцять велосипедистів, четверо машиністів, семеро качок, два дня.

4. У якому реченні виділене слово – субстанти-вований збірний числівник.

- а) *Де двоє* б'ються, третій перемагає (Н. тв.);
- б) *Дві* медалі. Пробиті легені. І лице – як осіння земля (Ю. Сердюк);
- в) Одним мотузком зв'язані, *одну* пісню співають (Н. тв.);
- г) Вдарили з *семи* гармат у середу вранці (Н. тв.).

5. Як відмінюють числівники п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят?

- а) у всіх непрямих відмінках, крім знахідного, мають закінчення *-а*;
- б) відмінюється лише друга частина;
- в) відмінюються обидві частини;
- г) у всіх непрямих відмінках мають закінчення *-и*.

6. У яких рядках всі числівники мають тотожну будову?

- а) тринадцять, одна четверта, кільканадцять, десятеро, п'ятдесят;
- б) шістсот, двадцять чотири, п'ятдесят дев'ять, одна дев'ята, сто три;
- в) тридцять вісім, сорок два, сімдесят чотири, двісті п'ять, два з половиною;
- г) сорок дев'ять, п'ятдесят вісім, двісті дев'ять, одна п'ята, три п'ятих.

7. У якому рядку всі слова – числівники?

- а) п'ятірка, десять, обидва, троє, вдруге;
- б) тьма, сотня, мало, безліч, багато;
- в) столітній, кільканадцять, двійко, сотня, трійка;
- г) багато, одна друга, одинадцять, троє, двадцять п'ять.

8. У якому рядку всі числівники написано правильно?

- а) тисячею двомастами п'ятдесятяма чотирма, сімомастами сорока дев'ятьма, нульом, одному мільярду сорока шести тисячам, сто тридцятьох п'ятьох;
- б) дві тисячі триста дев'яносто один, п'ятьох мільярдів сорока двох, шестистам сімдесятюм п'ятьом, дев'яноста одним, на трьохстах шістдесятюх трюх;
- в) двомастами шістнадцятяма, однієї тисячі п'ятсот п'ятидесяти п'яти, чотирмастами сорока чотирюм, двохсот двадцяти, на семистах дев'яноста дев'ятьох;
- г) ста двадцятьох двох, одній тисячі трюмстам дев'яноста сімом, сімдесятюх, п'ятдесяти трюх, восьмидесяти вісьмох.

У варіант

1. Яка граматична категорія об'єднує всі числівники?

- а) роду;
- б) числа;
- в) особи;
- г) відмінка.

2. Які приклади ілюструють граматичну строка-тість числівників?

- а) три, сімнадцять, сто, кілька;
- б) тисяча, мільйон, мільярд, нуль;
- в) два, один, квадрильйон, півтораства;
- г) сто, сорок, дев'яносто, дев'ятнадцять.

3. У якому рядку всі числівники належать до незмінних?

- а) півтораства, півтора, мало, чимало, трійко;
- б) чимало, четвірко, обидва, четверо, кілька;
- в) декілька, кільканадцять, шестеро, двоє, сто;
- г) немало, багато, небагато, скільки, ніскільки.

4. У якому рядку допущено помилку у написанні числівників?

- а) шістдесяти, двомстам, дев'яносто, п'ятисот;
- б) семистам, п'ятдесятьма, дванадцятьох, сімнадцятьома;
- в) двомастами, семидесятьома, п'ятьмастами, сорока;
- г) дев'ятнадцятьма, тридцятьох, сьомастами, ста.

5. У якому рядку не всі слова є числівниками?

- а) дев'яносто, десятка, п'ятірка, двоє, другий;
- б) сорок, п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят;
- в) сто, двісті, триста, чотириста, п'ятсот;
- г) дванадцять, тринадцять, чотирнадцять, шістнадцять, сімнадцять.

6. Як відмінюють дробові числівники?

- а) перша частина – як кількісний числівник, друга – як порядковий прикметник;
- б) тільки останнє слово;
- в) як іменник;
- г) як прикметник.

7. У якому рядку всі словосполучення містять числівники?

- а) сорокаградусний мороз, сорокатисячний примірник, стомільйонний трактор, кільканадцять разів, п'ятикілометрова дистанція;
- б) багато працювати, багато лиха, сорок хвилин, сказати вдруге, одинадцятро учнів;
- в) зроблено мало, чимало справ, перший сорт, друге вікно, п'ятимільйонне місто;
- г) півтори хвилини, багато снігу, двадцятро учителів, одна година, двієчко діточок.

8. У якому рядку всі числівники – дробові?

- а) три восьмих, одна друга, дві п'ятих, одна ціла і сім десятих, чверть;
- б) три четвертих, дві цілих і три восьмих, дев'ять десятих, п'ять третіх, половина;
- в) півтора, дві третіх, п'ять дев'ятих, одна ціла і сім восьмих, півтораєста;
- г) одна четверта, дві п'ятих, три шостих, чотири дев'ятих, п'ятеро.

Тема 12 ЗАЙМЕННИКОВІ СЛОВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

План

1. Дискусійність питання про статус займенника в сучасній українській мові.
2. Загальна характеристика займенників.
3. Розряди займенників за значенням і їх семантико-граматичні особливості.
4. Синтаксичні функції займенників.
5. Особливості відмінювання займенників.

Теоретичний аспект

З-поміж слів, які традиційно кваліфікують як окрему частину мови, певною специфічністю вирізняються займенникові слова, які репрезентують щось, вказуючи, але не найменуючи. Тобто займенниками називають слова, що вказують на предмети, ознаки і кількість, не називаючи їх: *хтось, щось, якийсь, ніякий, скільки, стільки*.

У європейській традиції ще з давньогрецьких часів від Аполлонія Діскола (II ст.) займенник розглядають як самостійну частину мови (Л. А. Булаховський, І. Г. Матвіяс, В. М. Русанівський, А. П. Грищенко, В. О. Горпинич та ін.).

Займенники (лат. *pronomen* – «замість імені») виділяють за семантичним критерієм. Суттєвими ознаками їх є такі:

- 1) не називають предмет чи ознаку безпосередньо, а вказують на них, тобто виконують дейктичну функцію;
- 2) завжди пов'язані з конкретним мовленнєвим актом;
- 3) характеризують широке коло об'єктів і мають мовленнєво перемінне значення, тобто їх зміст завжди контекстуально зумовлений.

Окремі мовознавці вважали, що первісно всі слова поділяли на дві лексико-семантичні групи: 1) на слова якісні, які щось називали (предмети, ознаки, обставини

тощо) і 2) на слова вказівні, які не називали явищ дійсності. До слів якісних належать іменники, прикметники, числівники. Займенники належали до вказівних слів, оскільки вони позбавлені номінативної функції. На цій підставі І. К. Кучеренко, І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська та ін. не вважають займенник самостійною частиною мови і на основі формальної подібності до відповідних частин мови називають їх займенниковими іменниками, займенниковими прикметниками, займенниковими числівниками.

Займенники утворюють особливу систему, паралельну системі іменних частин мови, і по-своєму дублюють її: *я, ми, ти, що* дублюють іменник; *мій, твій, нікотрий* – прикметник; *стільки, ніскільки* – числівник.

Автори «Теоретичної морфології української мови» І. Р. Вихованець і К. Г. Городенська вважають, що «займенникові слова – це підкласи іменника, прикметника, числівника або прислівника, конкретні репрезентанти яких вказують на все те, що має стосунок до безпосереднього акту мовлення» [19, с. 185]. Ті або ті компоненти мовленнєвого акту завжди реалізуються з орієнтацією на мовця як центр мовленнєвої ситуації. Тому займенникові слова вказують на компоненти мовленнєвого акту і предмети з позиції мовця. Саме в цьому полягає егоцентризм займенникових слів, їхня постійна співвіднесеність із суб'єктом мовлення.

У зв'язку з дейктичним характером займенникових слів їхня конкретна предметна співвіднесеність завжди є ситуативною та індивідуальною: *Оцю тополю батько посадили. Крізь неї небо світиться. Процай; Це місто – монстр. Воно себе пасе. Воно не знає, де його коріння* (Л. Костенко).

Щодо морфологічних категорій і синтаксичних функцій, то займенник виявляє їх по-різному, залежно від семантичних груп.

Групи займенників за значенням та їх семантико-граматичні особливості.

За семантикою займенники поділяють на 8 груп: особові, зворотні, присвійні, питально-відносні, вказівні, означальні, заперечні та неозначені.

1) До особових займенників належать *я, ми, ти, ви, він, вона, воно, вони*: **Я** з тої дивної країни, що має бозна-скільки літ, країни-сонця – України, яка дивує й досі світ (О. Довгий).

Назва зазначеної групи займенників умовна тому, що групу особових формують займенники, які стосуються не тільки осіб, але й інших істот і найрізноманітніших предметів, явищ і понять.

Іменниковість розглядуваних займенників виявляється і в наявності у них притаманних іменникові морфологічних категорій, хоча з деякими модифікаціями. Їм властиві категорії відмінка, числа й роду (непослідовно) і, крім того, у них чітко виявлена категорія істот/неістот.

2) *Зворотний* займенник *себе* не має свого самостійного називного відмінка, не має родових форм, категорії числа. Він однаково поєднується з суб'єктами всіх трьох осіб: *Я себе оберігаю; Ти себе оберігаєш...*

Співвідноситься з іменниками, змінюється за відмінками.

3) *Присвійні* займенники вказують на належність предмета особі: *мій, наш* (1 особі), *твій, ваш* (2 особі), *свій* – будь-якій особі, що є суб'єктом дії, *їхній* (їхня, їхне, їхні) – співвідноситься з 3 особою: *Навіщо скаржитись, коли твоє нещастя вже позаду?* (Д. Павличко); *Чи щастя мого не стрічали де-небудь на луках, в лісах?* (Олександр Олесь).

Співвідносяться з прикметниками, змінюються за родами, числами, відмінками.

4) *Вказівні* займенники вказують на предмети, ознаки, кількість (*цей, оцей, той, отой, такий, отакий, стільки*) та нестягнені форми *тая, тее, тії*: *Сама колись дівувала, тее лихо знаю* (Т. Шевченко). Для вказівних займенників характерні граматичні категорії прикметників – рід,

число, відмінок, які залежні від іменника, з яким вони поєднуються.

5) *Означальні (сам, самий, весь, увесь, всякий, кожний (кожен), інший* – узагальнено вказують на ознаки предметів (на відміну від прикметників, які називають конкретну ознаку). Морфологічні категорії – прикметникові. Напр.: **Кожна** птиця знайде свого Гриця; *Всякий* кулик до свого озера звик; *Що* вік – то **інший** світ (Н. тв.).

6) *Питально-відносні* займенники вживаються для оформлення запитання про осіб (*хто?*) або предмети (*що?*), якості чи належності предмета (*який?*, *чий?*), про кількість або порядок предметів при лічбі (*скільки?*, *котрий?*), а в структурі складнопідрядного речення виконують функцію сполучного слова, поєднуючи частини речення: *І хто* нам допоможе? *Єдиний у трьох* лицях? **Кому** я кину квітку, прекрасну, як зорю? *Ми з Музою – ми дві – дві жінки – де наш* лицар?! *Ось Муза* продиктує, а я його створю (Л. Костенко); *Природньо – яка* позиція – **такі** й результати (З розм.).

Хто, що – не мають граматичного роду.

7) *Неозначені* – виражають незрозуміле, невідоме, точно не визначене загальне уявлення про предмет, істоту, якість, властивість, належність, порядкове місце якогось предмета в ряду інших. Вони утворюються від питально-відносних за допомогою часток *аби-, де-, будь-, небудь, казна-, хтозна-, -сь: дехто, дещо, хтось, щось, якийсь, який-небудь, будь-який, казна-скільки* тощо: *Крізь пелену туману виступали якісь* силуети; *Тихо й безлюдно, а однак я щось там* чую, поза своєю стіною (М. Коцюбинський).

8) *Заперечні* – *ніхто, ніщо, ніякий, нікотрий, нічий, ніскільки, жодний (жоден)*: А далі вже **нічого** не бачу і **нічого** не чую... (Григій Тютюнник); *Пахом Хрисантович ні в чому* дочкам не відмовляв (О. Гончар).

Утворені від питальних за допомогою частки *ні*, вони виражають заперечення того лексичного змісту, який передається відповідним питальним займенником, тобто вони вказують на відсутність предметів, ознак, кількості.

У реченні вони вимагають заперечної форми присудка: **Ніхто** не прийшов; **Нічого** не сказано; **Ніщо** не віщувало дощу.

Синтаксичні функції займенників

Займенники об'єднані головним чином за семантикою, синтаксичні функції, залежно від флективних ознак окремих груп, дуже різноманітні.

Займенники, співвідносні з іменниками або прикметниками, приймають на себе основні їх синтаксичні функції і в реченні виконують роль

1) підмета: **Всі** танцюють, а Галайда не чує, не бачить (Т. Шевченко);

2) присудка: *Ти **хто** такий?*

3) означення: ***Моя** душа ніколи не забуде **того** дарунку, що весна дала* (Леся Українка);

4) додатка: *Думи мої, думи мої, лихо **мені** з **вами*** (Т. Шевченко).

Займенники здатні самостійно утворювати семантично й структурно завершені речення: *Чого тобі?; Ти хто така?; Я твій.*

У словосполученні займенник може бути головним і залежним компонентом: *мій на віки, мій край.*

Але займенники мають і свою специфічну синтаксичну функцію – сполучення підрядної частини з головною: *У серце увійде лиш **те**, що йде від серця* (Ж. Ж. Руссо); *Ти н'єси із чистої криниці, **яку** ми щирістю зовем* (М. Рильський).

Особливості відмінювання. Відмінкові парадигми займенників співвідносні з парадигмами іменників, прикметників, числівників. Немає співвідносності між групами займенників і типами парадигм, оскільки класи займенників визначаються не за формою, а за семантикою.

Зокрема, особові займенники характеризуються одним способом відмінювання. Для багатьох їх відмінкових форм властивий суплетивізм: *я – мене; вона – її; він – його.* У сучасній українській мові форма О. в. виступає з приставним *н*: *Ми **ним** пишаємось.*

Зворотний займенник *себе* ніколи не має суб'єктного значення, а тільки об'єктне (Н. в. відсутній).

Присвійні займенники, а також означальні й вказівні (крім займенника *стільки*) відмінюють як прикметники. Займенник *сам* у Н. в. мн. має паралельні форми *самі* / *сами*.

Заперечні і неозначені займенники мають такі самі відмінкові форми, як відповідні питально-відносні. Написання з частками разом чи через дефіс зберігається відповідно до Н. в.: *дехто, декого, казна-що, казна-чого*. Неозначені займенники *якийсь, чийсь* у Р.в. і М.в. множини перед часткою *-сь* мають вставний звук **о**: *на якихось, на чийхось; хтось, щось* в О.в. мають паралельні форми зі вставним *о* і без нього: *кимсь / кимось, чимсь / чимось*.

Заперечні та неозначені займенники з частками *де-, аби-* в формах різних відмінків можуть розриватися прийменниками (у таких випадках усі складники пишуться окремо: *ні на кого, де з ким, аби на кого, ні з ким, де в чийхось*).

Отже, займенники не мають єдиного спільного категорійного значення, як інші частини мови. Відсутні у них і власні граматичні категорії. Тому їх частиномовний статус кваліфікують у сучасних працях з граматики неоднозначно.

Рефлексія навчальних досягнень

1. Дайте визначення займенника.
2. У чому полягає специфіка займенника? Чому частиномовний статус займенника є дискусійним питанням у мовознавстві?
3. Яку функцію виконують займенники в тексті?
4. Які існують семантичні групи займенників?
5. Які займенники належать до особових? Яку частину мови замінюють особові займенники?
6. Як відмінюють особові займенники? Яким способом виражається граматичне значення непрямих відмінків особових займенників?

7. Яку особливість має зворотний займенник?
8. Які займенники належать до присвійних? Як присвійні займенники співвідносяться з особовими? Яку частину мови замінюють присвійні займенники?
9. Як відмінюють присвійні займенники?
10. Які займенники належать до вказівних? Яку частину мови замінюють вказівні займенники?
11. Як відмінюють вказівні займенники?
12. Які займенники належать до означальних? Яку частину мови замінюють означальні займенники? Яка властивість якісних прикметників притаманна означальним займенникам?
13. Як відмінюють означальні займенники?
14. Які займенники належать до питальних? Які частини мови можуть замінювати питальні займенники?
15. Як відмінюють питальні займенники *хто, що; який, чий, котрий; скільки*?
16. Які займенники належать до відносних? Яку функцію у реченні виконують відносні займенники? Що спільного між відносними займенниками і сполучниками?
17. Які займенники належать до неозначених? Від яких займенників творяться неозначені займенники? Поясніть правопис неозначених займенників.
18. Як відмінюють неозначені займенники?
19. Які займенники належать до заперечних? Від яких займенників творяться заперечні займенники? Поясніть правопис заперечних займенників.
20. Як відмінюють заперечні займенники?
21. Які займенники відмінюють, як іменники? Які займенники відмінюють, як прикметники? Які займенники відмінюють, як числівники?

Контрольно-корекційні завдання

Завдання 1. Розподіліть займенники за значенням.

Нічий, мій, інший, я, будь-хто, жодний, весь, ніхто, чийсь, свій, кожний, деякий, ти, ваш, бозна-котрий, себе, самий, ніякий, казна-що, вона, котрий, той, такий, ніхто, хто-небудь, твій, ви.

Завдання 2. Визначте займенники, які замінюють іменники (до яких розрядів вони належать?); які замінюють прикметники (до яких розрядів вони належать?); які замінюють числівники (до яких розрядів вони належать?). Запишіть їх у три колонки.

Цей, ніщо, деякий, котрийсь, самий, я, ми, мій, свій, себе, воно, скільки, нічий, стільки, чийсь, котрий, він, його, наш, ніхто, інший, той, такий, кожний, вони, їхній, дехто, чий-небудь, бозна-що, ти, ніскільки, ніщо, мій, який, дехто, абичий, якийсь, будь-хто, твій, мій.

Завдання 3. Поставте і запишіть займенники у початковій формі, визначте їх розряд.

Такою, самих, кого-небудь, скільком, чомусь, моїї, твого, їхніх, своя, наших, нікому, якому-небудь, ким, ніким, вашому, мене, стільки, того, будь-якого, собою, нашого, будь з кого, ні від кого, з чим-небудь, аби з яким, від чогось, вас, тобі, кожному, іншої, нічийого, декому, всіх, вам, чим.

Завдання 4. Підкресліть займенники, поставте до них запитання. Схарактеризуйте їх.

Запам'ятайте, ви повинні читати в три, в чотири рази більше, ніж рекомендує шкільна програма. Книга – то джерело знань. Ще древні єгиптяни говорили: «Ти повинен звернути своє серце до книг. На світі нічого немає кращого за книги. Я хотів би показати твоїм очам їхню красу..» (І. Цюпа).

Завдання 5. Перепишіть текст. Визначте функцію займенників у тексті.

Затишний, мирний світ великого садка, такий домашній, такий рідний. Бо хата для тебе не обмежується стінами та стелею, вона немов розсувається на все обійстя. Любиш ти його взимку, чорно-білий, під подушками снігу під стовбурами та з вибіленими полотняними простирадлами. Любиш навесні, коли він, ще недавно такий похмурий і наче аж усохлий, зацвів, помолодів од цвіту, сміється, тішиться, радіє – і ти радієш його радості, як своїй. Та чи не найдорожчий він тобі тоді, коли відшаліє літня спека й повітря пониже сумовитий настрій уже недалекої осені. Осені, яка ще не настала, але вже нагадує про себе першим ранковим туманцем, першим важкувато-прохолодним днем (Є. Гуцало).

Завдання 6. Поясніть зміст фразеологізмів. Визначте відмінкові форми зворотного займенника. Складіть речення з кількома фразеологізмами.

Собі на умі, дати собі раду, само собою зрозуміло, сам собі пан, показати себе, відчувати на собі, сушити собі голову, себе не пам'ятати, бути не в собі, сам не при собі, та й ні гадки собі, ціну собі знати, шукати себе, набивати собі ціну.

Завдання 7. Перепишіть, поставивши займенники в потрібному відмінку. Схарактеризуйте займенники.

1. Віконечко рідної хати ясніє для (я) привітно, як зірка ласкава дитинства, як мамине вічне тепло (В. Крищенко).
2. Твій син – (ти) ясної хочу долі: сяй у небі, Земле, щоб ніколи не падала війни на (ти) тінь (І. Гончаренко).
3. А земля росте зеленим житом і дубами у гаю шумить. Я без (вона) дня не міг би жити, а із (вона) – вічно буду жити (С. Будний).
4. Безсмертник тихий цвіте в моїм краю. Не треба втіхи – я поруч з (він) стою (М. Сингаївський).
5. Хай щастить (ви), люди добрі, хай пісні летять за обрій, в щирій дружбі станьмо на рушник (В. Крищенко).

б. Нема нужденнішої на землі людини, (який) нікого в житті не любить (І. Драч). 7. Мамо, (що)зажурились? Дайте тепло (ваш) рук. В хаті на згадку лишилися болі й тривоги розлук (Д. Луценко). 8. Дуже погана людина, (який) (ніщо) не знає і не намагається (що-небудь) узнати. Адже в (вона) поєдналися воедино дві вади (Платон).

Завдання 8. Прочитайте тексти. Відредагуйте їх, використавши займенники. З'ясуйте, яку функцію в тексті виконують займенники.

1. Колись на Україні середнє духовне училище звалось бурсою. Бурса – латинське слово, і означає «бурса» не що інше, як гаман для грошей. Який же зв'язок між бурсою-училищем і бурсою-гаманом? Зв'язок стає ясним, якщо зважити на один забутий історією факт.

У давні часи, приблизно з 14 ст., коли в Україні з'явилися бурси, бурси були дуже бідні. Учні-бурсаки жили коштом добровільних грошових пожертвувань, кошти складали добродійні громадяни у спеціальний прибитий на дверях училища гаман – бурсу. А від гамана перейшла назва і на школу.

2. У 16 ст. у Венеції карбувалась дрібна монета, дрібну монету називали «газета». Коли у Венеції з'явилося перше друковане видання «Письмові вісті», друкованого видання вартість дорівнювала одній... газеті. До вартості видання так люди звикли, що назва монети перейшла на назву видання. З італійської мови слово «газета» перейшло в інші мови, у тому числі й українську.

Завдання 9. Визначте, у яких реченнях підрядні частини зв'язані сполучними словами (відносними займенниками), у яких – сполучниками.

1. Виявляється, що дорослі ведмеді дуже пристрасні до математики (Остап Вишня). 2. Лісова хатина, що до неї поспішав Степан, стояла серед дрімучого бору (В. Гжицький). 3. Зажурилася, зажурилася молода удовонька, що не кошена, що не кошена зелена дібровонька (Н. тв.).

4. Осінь схожа на теплі долоні жінки, що лежать, при-
томившись, на колінах (Г. Світлична). 5. І тільки те, що
часу не підвладне, вертати може в молодість мене
(І. Муратов). 6. А там, за лугами, над Прип'яттю, до якої
рукою подати, вже хтось настирливо підпалював хмару
(К. Мотрич). 7. Мені ввижається, що з тих іскорок вста-
ють водограї... (О. Кониський). 8. Що посієш, те й пож-
неш (Н. тв.).

Завдання 10. Випишіть займенники та зробіть їх **мор-
фологічний аналіз** за схемою:

1. Аналізована словоформа, частина мови, питання.
2. Початкова форма.
3. Група за співвіднесеністю з іменними частинами мови.
4. Розряд за значенням.
5. Граматичні категорії (рід, число, відмінок), засоби ви-
раження.
6. Синтаксична роль.

1. Для мене немає інтересу знати що-небудь, хоча б і
найкорисніше, якщо тільки я сам буду це знати (Сенека).
2. Ми бідні не тим, що нічого не маємо, а тим, що нічого
не знаємо (Н. тв.). 3. Тільки той не помиляється, хто ні
до чого не торкається (Н. тв.). 4. Не поспішай посміятись з
іншого: сьогодні ти смієшся з нього, а завтра – він з тебе
(Н. тв.). 5. Я полюбив усе, що суще: і ліс, і хмиз, і хвилі
плин, і звірів таємниці в пущі, і комахину, і полин
(В. Підпалій). 6. О земле рідна, скільки у тобі краси ясної і
живої сили! (І. Гончаренко). 7. Скажи, Україно, скажи, моя
мати, з чим порівняти вроду твою (М. Нагнибіда). 8. Ти
скільки тайш в собі сили, о земле (О. Ющенко).

Тестовий контроль

I варіант

1. Продовжте речення: «Займенниками називають слова, що...».

а) означають число, кількість предметів, їх порядок при лічбі й відповідають на питання *скільки? який? котрий?*

б) вказують на предмети, ознаки, кількість, але не називають їх; дублюють граматичні категорії іменника, прикметника і числівника;

в) виражають ознаку предмета або його належність і відповідає на питання *який? яка? яке? чий? чия? чие? чий?*

г) вказує на ознаку дії або стан і відповідає на питання *як? коли?скільки?*

2. Вкажіть, у якому рядку всі займенники потрібно писати разом.

а) ні/хто, де/який, аби/що, ні/котрий, хто/сь;

б) ні/для/кого, ні/який, де/що, хтозна/що, аби/хто;

в) ні/скільки, ні/з/чим, де/хто, будь/що, казна/що;

г) ні/чий, будь/який, ні/від/чого, казна/хто, будь/хто.

3. У якому реченні виділене слово є вказівним займенником?

а) Ми тоді ще були дітьми і, може, не одразу розуміли *всю* велич першої науки першого свого вчителя (В. Кучер);

б) Минали роки, і *кожен* з нас усе більше і глибше усвідомлював велику ціну знанням (В. Кучер);

в) Скільки підросло й полетіло нас
В молодій весні, в колосистім полі,
А у тебе знов та ж доріжка в клас,
Той же явір наш

Під вікном у школі (А. Малишко);

г) Вчителько *моя*, зоре світова,
Раднице моя
на Вкраїні милій (А. Малишко).

4. У якому рядку всі займенники замінюють іменники?

- а) той, хто, ніщо, себе, він, ми;
- б) ти, вони, дехто, щось, ніякий;
- в) ви, вона, що, дещо, я, ти;
- г) казна-хто, хтозна-який, хтось, ніякий, нічий.

5. З'ясуйте, у якому реченні виділений займенник є частиною складеного іменного присудка.

- а) *Ні з кого* по сей день не брала я й пір'їнки (Л. Глібов);
- б) Я був не я. Лиш мрія, сон (П. Тичина);
- в) Чом ти, березо, *така* журлива... (Леся Українка);
- г) *І кожний з нас* те знав, що слави нам не буде (І. Франко).

6. У якому рядку всі займенники – означальні?

- а) всякий, сам, кожний, інший, самий;
- б) дехто, весь, той, мій, нічий;
- в) самий, цей, нікотрий, дещо, твій;
- г) такий, деякий, їхній, якийсь, мій.

7. У якому рядку всі займенники треба писати з дефісом?

- а) аби/хто, будь/що, казна/чий, де/котрий, ні/хто;
- б) будь/який, де/який, аби/що, чий/сь, будь/хто;
- в) де/котрий, що/небудь, хтозна/чий, ні/який, що/сь;
- г) будь/що, чий/небудь, казна/який, хтозна/скільки, будь/який.

8. У якому рядку всі займенники змінюють, як прикметники?

- а) такий, чий, котрий-небудь, мій, хто;
- б) який, свій, будь-чий, нічий, що;
- в) цей, ваш, нічий, якийсь, будь-який;
- г) той, наш, ніякий, чийсь, його.

II варіант

1. У якому рядку всі займенники відмінюють, як прикметники твердої групи?

- а) їхній, хто, що, який, котрий;
- б) я, ти, ми, ви, він;
- в) ваш, наш, той, такий, кожний;
- г) хто, ніякий, хто-небудь, хтось, щось.

2. Вкажіть, у якому рядку всі займенники потрібно писати разом.

- а) аби/хто, ані/який, де/котрий, ні/скільки, де/що;
- б) будь/що, ані/чий, казна/хто, ні/який, аби/який;
- в) аби/котрий, де/який, ані/хто, будь/хто, хтозна/що;
- г) ні/хто, ні/який, хто/небудь, що/сь, будь/який.

3. У якому рядку морфологічний аналіз виділеного слова зроблено правильно?

Тих, кого люблять твої батьки, і ти люби; тих, кого вони поважають, і ти поважай (Н. тв.).

а) *кого* – займенник, початкова форма – *хто*, співвідноситься з іменником, відносний, вжито в родовому відмінку, у реченні є додатком;

б) *кого* – займенник, початкова форма – *хто?*, співвідноситься з іменником, питальний, вжито в родовому відмінку, в однині, чоловічого роду, у реченні є додатком;

в) *кого* – займенник, початкова форма – *хто*, неозначений, вжито в знахідному відмінку, в множині, у реченні є додатком;

г) *кого* – займенник, початкова форма – *хто*, особовий, вжито в родовому відмінку, не має роду й числа, у реченні є додатком.

4. У яких рядках усі займенники належать до одного й того самого розряду?

- а) мій, твій, свій, їхній, комусь;
- б) мене, тебе, вас, їм, мною;
- в) абихто, казна-який, щось, якийсь;

г) тебе, вами, їхній, чийсь, чого.

5. З'ясуйте, у якому рядку всі займенники є заперечними.

- а) ніскільки, дехто, казна-хто, його, вони;
- б) ніхто, жодний, ніякий, нічий, нікотрий;
- в) ні в чому, ніщо, ні з ким, такий, будь-хто;
- г) казна-що, кожний, інший, ми, стільки.

6. У якому рядку всі займенники відмінюються, як прикметники твердої групи?

- а) наш, їхній, самий, себе, ніякий;
- б) кожний, жодний, всякий, самий, інший;
- в) хто-небудь, твій, ваш, вона, ніякий;
- г) щось, який, котрий, такий, весь.

7. Вкажіть, у якому рядку всі слова – займенники.

- а) дехто, дещо, десь, там, деякий;
- б) абияк, абихто, аби тільки, абичий, тут;
- в) ніхто, нізвідки, ніде, нічий, ніскільки;
- г) хто, хтось, хто-небудь, хтозна-що, будь-хто.

8. У якому рядку всі займенники належать до одного й того самого розряду?

- а) він, мене, вам, тобі, своїм;
- б) кожному, всім, іншого, нічийого, жодного;
- в) казна з ким, абихто, декому, бозна-чий, щось;
- г) нічий, нікотрому, нікому, ні з ким, будь з ким.

III варіант

1. Який займенник при відмінюванні не має форми називного відмінка, а також роду і числа?

- а) мене;
- б) кого;
- в) жодного;
- г) себе.

2. У якому рядку всі займенники написано правильно?

- а) будь-хто, будь у чому, хтозна-який, нічий, дечиїх;
- б) будь-чий, де вчиїх, ні до кого, нічого, казнахто;
- в) де чиїх, будь з ким, який-небудь, декого, ні скільки;
- г) ні чий, де у кого, будь з кого, абищо, абиякий.

3. У якому реченні виділений займенник є означенням?

- а) *Ми* далі йшли, ніщо не спинювало нас (І. Франко);
- б) Буду *я* навчатись мови золотої у трави-веснянки, у гори крутої (А. Малишко);
- в) *Тебе* я слухала б довіку, куме мій, аби б хотів співати... (Л. Глібов);
- 4. Ах, нікого так я не люблю, як вітра вітровіння, його шляхи, його боління і землю, землю *свою* (П. Тичина).

4. У якому рядку всі займенники змінюються за родами, числами, відмінками?

- а) котрий, такий, який-небудь, бозна-чий;
- б) якийсь, абихто, ніщо, деякий, ваш;
- в) воно, сам, себе, мій, ви;
- г) цей, котрийсь, абичий, нікого, той.

5. Вкажіть, у якому рядку всі займенники – вказівні.

- а) я, ти, себе, всякий, чиясь;
- б) будь-що, жодний, їхній, сам, нікотрий;
- в) стільки, цей, той, такий, що;
- г) той, цей, такий, стільки, оцей.

6. У якому відмінку вжито в реченні зворотний займенник?

Ось і ви, любі хлопчики і дівчатка, станете багатші і сильніші, якщо відчуєте на собі чудодійний вплив народного мистецтва (С. Кочерга).

- а) у називному;
- б) у родовому;

- в) у давальному;
- г) у місцевому.

7. У яких рядках допущені помилки в написанні займенників?

- а) що-небудь, декотрі, будь-ким, абикому, ніхто;
- б) хтозна-що, хтозна з ким, дечиїх, ні з кого, чийсь;
- в) кому-небудь, будь з чим, чий-небудь, аби-що, деякий;
- г) ніякому, деякий, хтозна-кого, казна у чому, хтозна-що.

8. У якому рядку всі займенники належать до одного розряду?

- а) бозна з чого, хтозна-що, декотрому, якому-небудь, ніщо;
- б) абичого, скількох-небудь, будь-чий, декому, нікотрий;
- в) декого, будь-ким, аби з кого, котрого-небудь, казна-якому;
- г) деякий, абичий, з яким-небудь, хтось, вашому.

IV варіант

1. У якому рядку всі займенники в непрямих відмінках мають інші основи, ніж у називному?

- а) весь, мій, скільки, ніякий, свій;
- б) самий, все, той, чийсь, жодний;
- в) вся, інший, абиякий, декілька, чие;
- г) хто, що, я, ти, він.

2. У яких рядках усі займенники змінюються як прикметники твердої групи?

- а) мій, себе, ця, він, я;
- б) той, отой, такий, який, наш;
- в) ти, моя, що-небудь, чийсь, ніхто;
- г) котрий, якийсь, ваш, інший, жодний.

3. У якому реченні виділений займенник – особовий?

- а) Так *твоя* думка швиденько полине,

- Тільки їй волю даси,
І принесе з чарівної країни
Краплю живої роси (Леся Українка);
- б) На весіллі музика гучна,
Тож-то шпарко та весело грає.
Ох, я знаю, *комусь-то* вона
Безталаннее серденько крає!.. (Леся Українка);
- в) Обніміться ж, брати *мої*,
Молю вас, *благаю!* (Т. Шевченко);
- г) І моря красу споглядали
Не раз *ми* при тихій годині (Леся Українка).

4. Визначте, у якому рядку всі займенники змінюються лише за відмінками.

- а) якийсь, наш, я, їхній, чий-небудь;
б) що, скільки, хтось, будь-хто, себе;
в) хто, ніскільки, твій, дехто, аніскільки;
г) абихто, дещо, казна-скільки, щось, свій.

5. У якому рядку допущено помилки в написанні займенників?

- а) ніхто, дехто, хто-небудь, будь-який, абихто;
б) казна у кого, хтозна що, аби що, якийсь, деякий;
в) дещо, що-небудь, абиякий, ніщо, хтозна з ким;
г) хтось, нічий, будь-хто, казна-що, ні з чим.

6. У якому реченні виділене слово – присвійний займенник?

- а) Місяць *яснесенький*
Промінь *тихесенький*
Кинув до *нас* (Леся Українка);
- б) Нехай *мої* співи літають
По рідній *коханій* моїй стороні (Леся Українка);
- в) Геть *всі* темні думи сумні! (Леся Українка);
- г) «Мамо, чи *кожна* пташина
В *вирій* на зиму літає?» –

В неньки спитала дитина (Леся Українка).

7. За допомогою яких префіксів утворюють неозначені займенники, які пишуть з дефісом?

- а) аби-, де-, хтозна-;
- б) за-, по-, пре-;
- в) казна-, хтозна-, будь-;
- г) казна-, зі-, за-.

8. Виберіть рядок, у якому всі займенники після прийменників (у непрямих відмінках) уживаються з приставним *н*.

- а) мій, хто, твій, свій;
- б) я, ти, ви, жодний;
- в) той, цей, такий, сам;
- г) він, воно, вона, вони.

V варіант

1. Вкажіть, у якому рядку всі слова є займенниками?

- а) жодний, всякий, наш, який-небудь, де-небудь;
- б) абихто, який, декотрому, чого-небудь, ваш;
- в) там, такий, той, цей, що, нізвідки;
- г) їхній, будь-хто, будь-де, ми, його.

2. З'ясуйте, у якому реченні вжито неозначені займенники.

- а) Думи мої, думи мої,
Ви мої єдині,
Не кидайте хоч ви мене
При лихій годині (Т. Шевченко);
- б) Вийди, Катре, з хати:
Я щось маю розпитати,
Дещо розказати (Т. Шевченко);
- в) Село на нашій Україні –
Неначе писанка село,
Зеленим гаєм поросло (Т. Шевченко);

г) Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу (Т. Шевченко).

3. У якому реченні особовий займенник вжито в орудному відмінку?

- а) Я йшов і йшов по синім узбережжі,
Мовчали гордо скелі кам'яні (В. Симоненко);
- б) Лиш паморозь осіння на одежі
Та сутінки і марення нічні
Мене назад вернути закликали
У місто, де світилися вогні (В. Симоненко);
- в) Тужу за вами, солов'ї Вкраїни! (М. Рильський);
- г) Про що пташки в вікно розкрите
мені щебечуть голосні? (В. Сосюра).

4. У якому реченні виділений займенник є підметом?

- а) Сильне море, зберися на силі!
Ти потужне, нема *тобі* впину (Леся Українка);
- б) Земле! Як тепло *нам* із тобою! (М. Рильський);
- в) Оставайся шукать батька.
А я вже шукала (Т. Шевченко);
- г) Ой нема, нема ні вітру, ні хвилі
Із *нашої* України (Т. Шевченко).

5. У якому рядку всі займенники можуть мати коротку форму?

- а) кожний, самий, всякий, жодний;
- б) інший, якийсь, котрий, цей;
- в) той, такий, мій, ваш;
- г) наш, котрий-небудь, твій, чийсь.

6. У якому рядку всі займенники вжито у формі давального відмінка?

- а) моєму, вашій, мені, тим, на цім;
- б) їм, якій-небудь, будь-котрого, вашому;

- в) цьому, чийомусь, у чиїм, якому-небудь, декому.
г) абикому, своїй, такому, собі, кожному.

7. У якому реченні слово що є відносним займенником?

- а) Хто смів сказати, що не огиня ти? (І. Франко);
б) Хтось мухам набрехав, Що на чужині краще жити... (Л. Глібов);
в) Пахне хлібом рука, що водила мене до школи (Д. Павличко);
г) Що дух підносить в висі золоті І рве на нім тенета плоті ниці? (Г. Тарасюк).

8. У яких рядках речення містять означальні займенники?

- а) Хто сказав, що все уже відкрито? Нащо ж ми народжені тоді? (В. Симоненко);
б) Інший нізащо б не витримав (О. Гончар);
в) Завтра, гуляючи, я сам надійду до тебе та в тебе й напишемо (А. Тесленко);
г) Вона швидко пішла з двору, пробігла вулицею і добігла до своєї хати (Б. Грінченко).

ЛІТЕРАТУРА

1. Авдеєва С. Морфологічна парадигма української мови. *Українська мова*. 2003. № 3–4. С. 65–76.
2. Алтицева Л. Ю. Українські плюративи зі значенням парності. *Проблеми граматики і лексикології української мови* К., 2002. С. 21–31.
3. Антоненко-Давидович Б. Про іменники. *Урок української*. 2000. №11–12. С. 18–20.
4. Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови. К.: Наукова думка, 1980. 242 с.
5. Арсірій А. Т. Іменник. Назви істот і неістот. Власні і загальні назви. *Українська мова і література в школі*. 1986. № 11. С. 73–75.
6. Асієв Л. В. До вивчення морфологічних явищ у системі формотворення прикметників. *Мовознавство*. 1995. № 6. С. 35–39.
7. Баранник Д. Х. Морфологічні особливості числівників. *Українська мова і література в школі*. 1966. № 6. С. 15–19.
8. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови: Морфологія. Київ, 1993. 334 с.
9. Болюх О. В. Парадигматика іменника. *Мовознавство*. 1995. № 4–5. С. 24–29.
10. Вакула Г. Г. Категорія істот і категорія неістот в українській мові. *Українська мова і література в школі*. 1965. №6. С. 19–25.
11. Вихованець І. Р. Відмінкова парадигма українських прикметників. *Українська мова*. 2003. № 1. С. 40–45.
12. Вихованець І. Р. Дві версії про місцевий відмінок. *Мовознавство*. 1994. № 1. С. 25–30.
13. Вихованець І. Р. Родовий відмінок: центр чи периферія відмінкової системи? *Лінгвістичні студії*: зб. наук. праць. Донецьк: ДонНУ, 2001. Вип. 1. С. 10–16.
14. Вихованець І. Р. Родовий відмінок на тлі синтаксичної деривації. *Мовознавство*. 1983. №2. С. 65–71.

15. Вихованець І. Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові. К.: Наукова думка, 1971. 120 с.
16. Вихованець І. Р. Система відмінків в українській мові. К.: Наукова думка, 1987. 231 с.
17. Вихованець І. Р. Динамічні процеси в українському відмінюванні. *Українська мова*, 2003. № 3–4. С. 33–37.
18. Вихованець І. Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті. К.: Наукова думка, 1988. 255 с.
19. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови. Київ: Пульсари, 2004. 398 с.
20. Городенська К. Українське слово у вимірах сьогодення. Видання друге, істотно доповнене. К.: КММ, 2019. 208 с.
21. Городенська К. Г. Вираження неозначеної кількості засобами української мови. *Мовознавство*. 1978. №4. С. 18–21.
22. Городенська К. Граматичний словник української мови: сполучники. Херсон, 2007. 340 с.
23. Горпинич В. О. Унормувати написання прикметників від географічних назв. *Мовознавство*. 1995. № 1. С. 26–28.
24. Горпинич О. В. Українська морфологія. Дніпропетровськ, 2002. 336 с.
25. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія [автори: І. І. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, С. О. Соколова; за ред. К. Г. Городенської]. К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 752 с.
26. Грищенко А. П. Короткі прикметникові форми української мови. *Мовознавство*, 1975. №2. С. 29–36.
27. Гуйванюк Н. В., Кардашук О. В., Кульбабська О. В. Українська мова. Схеми, таблиці, тести: Навчальний посібник. Львів: Світ, 2005. 304 с.
28. Дудко І. В. Функціонування «один» у значенні неозначеного займенника в українській мові. *Проблеми граматики і лексикології української мови*: зб. наук. праць. К., 2002. С. 15–20.

29. Жовтобрюх М. А. Система частин мови в українській лінгвістичній традиції. *Мовознавство*. 1993. №3. С. 3–12.
30. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Київ, 1972. Ч. 1. Вид. 4. 422 с.
31. Загнітко А. П. Диференціація невідмінюваних іменників за родами в українській мові. *Українське мовознавство*. Республіканський міжвід. наук. зб. К., 1986. Вип. 13. С. 89–93.
32. Загнітко А. П. Рід іменників з основою на м'який приголосний. *Українська мова і література в школі*. 1987. № 2. С. 28–31.
33. Загнітко А. П. Функції граматичних форм роду іменників. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 6. С. 50–54.
34. Загнітко А. П. Система і структура морфологічних категорій сучасної української мови (проблеми теорії). К.: Інститут системних досліджень освіти, 1993. 343 с.
35. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. Донецьк: ДонНУ, 1996. 435 с.
36. Іваницька Н. Л. Службові частини мови. *Українська мова та література в школі*. 1991. № 8. С. 18–23.
37. Іваницька Н. Л., Слободинська Т. С. Повнозначні частини мови. *Українська мова та література в школі*. 1991. № 1. С. 3–16.
38. Івченко М. П. Числівники української мови. К., 1955.
39. Карпенко Ю. А. Історія числівника два в українській мові. *Наукові записки Чернівецького університету*. 1959. Вип. 4. С.20–41.
40. Карпенко Ю. О. Давня слов'янська назва десяти тисяч – тьма. *Научний ежегодник Черновицького ун-та*, 1958. Т. 1. Вип. 1. С.160–162.
41. Карпенко Ю. О. Історія східнослов'янського числівника дев'яносто. *Наукові записки Чернівецького ун-ту*. Львів, 1959. Т. 32. Вип. 8. С. 107–115.

42. Карпенко Ю. О. Історія східнослов'янського числівника сорок. *Наукові записки Чернівецького ун-ту*. 1958. Т. 31. Вип.7. С. 23–32.
43. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства: підручник. Київ: ВЦ «Академія», 2006. 336 с.
44. Карпенко Ю. О. Творення загальних назв від власних. *Українська мова і література в школі*. 1973. №10. С. 23–30.
45. Карпенко Ю. О. Ще раз про критерії виділення частин мови. *Мовознавство*. 2001. № 3. С. 76–80.
46. Кобилянський Б. В. Залишки коротких форм прикметників у сучасній мові. *Українська мова і література в школі*. 1970. №6. С. 83–84.
47. Ковалик І. І. Про лінгвальні категорії, їх властивості і види. *Мовознавство*. 1980. № 5. С. 10–13.
48. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів. Київ: Видавничий центр «Академія», 2005. 368 с.
49. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. С. 18–33.
50. Кучеренко І. Актуальні проблеми граматики. Львів, 2003. 228 с.
51. Кучеренко І. Граматичні значення і граматичні категорії в українській мові: лекції для студентів філологічного ф-ту. К.: КДУ, 1959. 59 с.
52. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. Київ, 1961. Ч. І. 172 с.
53. Леонова М.В. Словотвір іменників спільного роду. *Українське мовознавство*. К., 1981. Вип. 9. С. 51–57.
54. Леонова М. В. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. К.: Вища школа, 1983. 260 с.

55. Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис). К.: Наукова думка, 2000. 370 с.
56. Матвіяс І. Г. Іменник в українській мові. К.: Рад. школа, 1974. 182 с.
57. Мерінов В. Про варіанти форми роду іменника в українській мові. *Науковий вісник Чернівецького ун-ту*. Чернівці, 2001. Вип. 106. С. 136–139.
58. Микитюк О. Числівник. *Дивослово*. 2003. №3. С. 27–32.
59. Михайлюк В. Особливості вживання числівників у діловому мовленні. *Українська мова та література в школі*. 2002. № 2. С. 1–11.
60. Недбайло А. І. Граматична категорія числа в абстрактних іменниках. *Українська мова і література в школі*. 1968. № 4. С. 23–25.
61. Ожоган В. Особливості функціонування особового займенникового слова МИ. *Дивослово*. 1996. № 5–6. С. 13.
62. Ожоган В. М. Категорія числа займенникових іменників. *Мовознавство*. 1996. № 2-3. С. 55–59.
63. Петровська О. Іменники збірні, одиничні та речовинні. *Рідне слово*. Вип. 7. К., 1973. С. 61–65.
64. Плющ М. Я. Граматичний зміст категорії числа іменників. *Проблеми граматики і лексикології української мови*: зб. наук. пр. К., 2002. С. 3–9.
65. Помірко Р. С. Граматична категорія числа та її семантико-словотвірна функція. *Мовознавство*. 1992. № 1. С. 70–74.
66. Пономарів О. Іменники жіночого роду в назвах за професіями. *Філософсько-антропологічні студії*, 2001. К., 2001. С. 183–186.
67. Попович Н. М. Синтаксична структура речень з числівниковим компонентом у сучасній українській мові: автореф. дис. ...канд. філол. наук. К., 2002. 19 с.
68. Рибалко О. Даймо шанс двоїні. *Урок української*. 2002. №3. С. 16 – 19.

69. Русанівський В. М. Частини мови. Українська мова: Енциклопедія. К., 2000. С. 223.

70. Самійленко С. П. З історичних коментарів до української мови: Числівник. *Українська мова в школі*. 1954. № 4. С. 3–15.

71. Сич В. Ф. Особові та зворотний займенники. *Українська мова та література в школі*. 1976. № 4. с. 29–38.

72. Скаб М. С. Граматика апеляції в українській мові. Чернівці: Місто, 2002. 272 с.

73. Сучасна українська літературна мова / за ред. А. П. Грищенка. К.: Вища школа, 1997. 493 с.

74. Сучасна українська літературна мова / за ред. М. Я. Плющ. К.: Вища школа, 1994. 414 с.

75. Сучасна українська мова / за ред. О. Д. Пономарева. К.: Либідь, 2005. 488 с.

76. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / за ред. І. К. Білодіда. К.: Вища школа, 1969. 584 с.

77. Український правопис. К.: Наук. думка, 2019. 392 с.

78. Фещенко М. М. Числівникові фразеологічні вислови. *Лексикологія та лексикографія*. К., 1969. С. 121–131.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА САМОПЕРЕВІРКИ

1. Предмет, обсяг і завдання граматики.
2. Граматичне значення і його вираження у мові.
3. Поняття граматичної форми.
4. Поняття граматичної категорії.
5. Предмет і завдання морфології. Основні поняття морфології.
6. Теоретичні засади категорійної морфології української мови.
7. Проблема визначення слова. Поняття морфологічного слова. Слово як морфологічна одиниця-конструкція.
8. Поняття про частини мови. Критерії виділення частин мови.
9. Класифікація частин мови. Переваги гетерогенної класифікації.
10. Сучасні підходи до виділення частин мови.
11. Центральні й периферійні частини мови (за І. Р. Вихованцем). Аналітичні слова-морфеми.
12. Склад та ієрархія частин мови.
13. Взаємопереходи в системі частин мови.
14. Загальна характеристика іменника як частини мови.
15. Семантичні особливості іменника. Первинні і вторинні іменники.
16. Семантико-граматичні розряди іменників.
17. Категорія істот і неістот.
18. Власні і загальні назви.
19. Конкретні й абстрактні іменники.
20. Збірні іменники.
21. Речовинні іменники.
22. Одиничні іменники.
23. Лінгвістична онтологія граматичних категорій іменника.
24. Категорія роду. Семантико-граматичний і граматичний рід.
25. Рід невідмінюваних іменників.

26. Іменники подвійного роду.
27. Категорія числа іменника.
28. Іменники *singularia tantum*.
29. Іменники *pluralia tantum*.
30. Категорія відмінка іменника. Відмінкова парадигма.
31. Значення відмінків.
32. Поділ іменників на відміни. Особливості відмінювання іменників першої відміни.
33. Відмінювання іменників другої, третьої та четвертої відмін.
34. Незмінювані іменники .
35. Особливості відмінювання іменників множинної форми.
36. Загальна характеристика прикметника.
37. Семантичні, граматичні й синтаксичні ознаки прикметника.
38. Первинні і вторинні прикметники.
39. Семантичні й граматичні особливості якісних прикметників.
40. Відносні прикметники.
41. Перехідні розряди прикметників.
42. Ступені порівняння якісних прикметників.
43. Засоби вираження великої міри і ступеня інтенсивності прикметникової ознаки.
44. Прикметники зменшеної кількості ознаки.
45. Категорія посесивності.
46. Відмінювання прикметника. Тверда і м'яка групи відмінювання.
47. Субстантивація прикметників.
48. Повні і короткі форми прикметника.
49. Правопис прикметникових суфіксів.
50. Правопис складних прикметників.
51. Числівник як частина мови. Загальна характеристика.
52. Семантичні розряди числівників.
53. Структурні розряди числівників.
54. Відмінювання числівників іменникового типу.

55. Відмінювання числівників від *п'яти* до *тридцяти* і від *п'ятдесяти* до *вісімдесяти*.
56. Відмінювання числівників *сорок, дев'яносто, сто*.
57. Відмінювання числівників – назв сотень.
58. Відмінювання дробових числівників.
59. Семантичні особливості і відмінювання збірних числівників.
60. Особливості відмінювання числівників *один, два, три, чотири*.
61. Займенник. Загальна характеристика.
62. Дискусійність питання про статус займенника у системі частин мови.
63. Співвідношення займенників з іншими частинами мови.
64. Морфологічні особливості займенника.
65. Семантичні розряди займенників.
66. Відмінювання займенників, що співвідносяться з іменниками.
67. Відмінювання займенників, що співвідносяться з прикметниками.
68. Семантичні особливості і відмінювання займенників, співвідносних з числівниками.
69. Явище прономіналізації. Перехід займенників в інші частини мови.

Навчально-методичне видання

Людмила Миколаївна ТОМУСЯК – кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасної української мови.

Наталія Олександрівна РУСНАК – доктор філологічних наук, професор кафедри сучасної української мови.

Іванна Михайлівна СТРУК – кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасної української мови.

Оксана Василівна МАКСИМ'ЮК – кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасної української мови.

**СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА МОВА:
ТЕОРЕТИЧНО-ПРАКТИЧНИЙ КУРС МОРФОЛОГІЇ
(Частина 1)
Навчально-методичний посібник**

Відповідальна за випуск: *професор Шабат-Савка С. Т.*

Підписано до друку 20.05.2024. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Друк різнографічний. Умов.-друк. арк. 12,3.

Обл.-вид. арк. 13,2. Зам. Н-041.

Видавництво та друкарня Чернівецького національного університету.

58002, Чернівці, вул. Коцюбинського, 2.

e-mail: ruta@chnu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 891 від 08.04.2002.